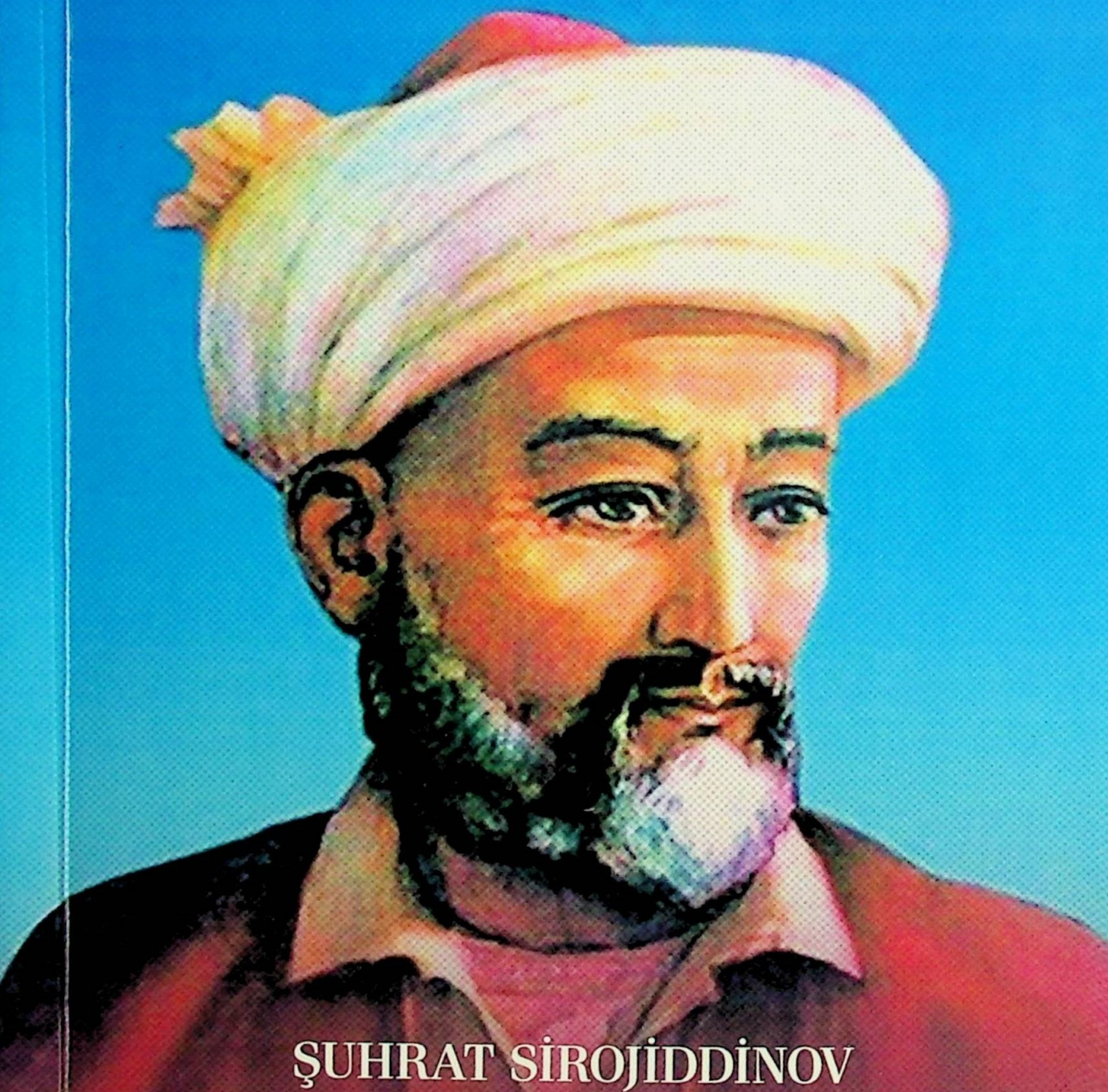
EMİR ALİ ŞİR NEVÂYÎ

Hayatı ve Çalışmaları

H 844-906 / M 1441-1501

ŞUHRAT SİROJİDDİNOV

Özbekistan Kitaplığı
İnceleme

Aktaran:
BÜLENT BAYRAM

BENGÜ

EMİR ALİ ŞİR NEVÂYÎ

Hayatı ve Çalışmaları

H 844-906 / M 1441-1501

ŞUHRAT SİROJİDDİNOV

Aktaran:
Bülent BAYRAM

Ankara-2023

BENGÜ
"Bir Avrasya Yazarlar Birliği Kuruluşudur"

EMİR ALİ ŞİR NEVÂYÎ
Hayatı ve Çalışmaları
H 844-906 / M 1441-1501

ŞUHRAT SİROJİDDİNOV

BENGÜ YAYINLARI : 462
ÖZBEKİSTAN KİTAPLIĞI : 21

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Yakup Ömeroğlu

AKTARAN
Bülent Bayram

ÇEVİRİ EDİTÖRÜ
Prof. Dr. Gulnoza Jurayeva

GRAFİK-TASARIM
İbrahim Sağlam

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Kazakistan'da Repressiya
Hayatı ve Çalışmaları
H 844-906 / M 1441-1501
Sirojiddinov, Şuhrat
Türü: İnceleme
1.Baskı, 124 s., 16x24 cm
Ekim 2023, Ankara

ISBN: 978-625-6852-80-8

BASKI
Dijitol Baskı Merkezi
(Osman Sami Solak) İvedikköy Mh.
1492. Cd. Yenimahalle / ANKARA
Tel: (0533) 577 65 14
Matbaa Sertifika No: 70810

BENGÜ

BENGÜ YAYINLARI
Sakarya Mah. Göztepe Sk. No: 5/A
Altındağ/ANKARA
Tel : +90(312) 311 70 52
Faks : +90(312) 311 70 32
e-posta : bilgi@ayb.org.tr

PROF. DR. ŞUHRAT SİROJİDDİNOV

23.07.1961'de Özbekistan Cumhuriyeti'nin Semerkant şehrinde doğdu. 1978-1984 yılları arasında Taşkent Devlet Üniversitesi (Günümüzde UzMU) Doğu Fakültesinde öğrenim gördü. 1984 yılından itibaren Taşkent Devlet Üniversitesi, Semerkant Devlet Üniversitesi, Dünya Ekonomisi ve Diplomasi Üniversitesi, Özbekistan Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi, Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü, Mirzo Ulugbek Özbekistan Millî Üniversitesinde akademisyenliğin yanı sıra rektör ve rektör yardımcılığı gibi üst düzey idarî görevleri yürütmüştür. 2016'dan bu yana Ali Şir Nevâyî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi'nin rektörüdür. 1991 yılında "19. Yüzyıl Kattakurgan Şairlerinin Eserlerinde Ali Şir Nevâyî Geleneği" başlıklı kandidatlık tezini, 1997 yılında da "Ali Şir Nevâyî'nin Hayatı ve Eserlerine İlişkin XV-XIX. Yüzyıl Fars Kaynakları" başlıklı doktora tezini savunmuştur. 14 monografi, 6 ders kitabı, 200'den fazla bilimsel ve popüler makalesi yayımlanmıştır. Şuhrat Sirojiddinov'un "İslam Felsefesine Giriş: Kelam İlmi", "Dinler Tarihi", "Nevâyî Araştırmaları", "Özbek Edebiyatının Felsefî Yansımaları", "Metin Çalışmalarının Sınırları", "Metin Çalışmaları Dersleri", "Edebî Çevirinin Temelleri" adlı kitapları Özbekistan'ın farklı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmaktadır. Şuhrat Sirojiddinov, edebiyat alanında Özbekistan 1. Derece Devlet Ödülü ve aynı zamanda Uluslararası Cengiz Aytmatov Ödülü sahibidir. Azerbaycan Bilimler Akademisi Onursal Doktoru (Azerbaycan), Nijniy Novgorod Dilbilim Üniversitesi Onursal Profesörü (Rusya), Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Derneği Eş Başkanı (Kore), Avrasya Türk Araştırmaları Enstitüsü Bilimsel Danışmanı (Kore), Filoloji Doktora Dereceleri Bilimsel Konseyi Başkanı (Özbekistan) ve Taşkent Devlet Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Özbekistan Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi ile Özbekistan Ulusal Üniversitesi Doktora Komisyonlarının üyesi, Özbekistan Cumhuriyeti Terminoloji Komisyonu başkan yardımcısı, New York Bilimler Akademisi ve Kaliforniya Bilimler Akademisi'nin üyesidir.

İçindekiler

AKTARANIN ÖN SÖZÜ 5

ÖN SÖZ 7

BİRİNCİ BÖLÜM
ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN GENÇLİĞİ (1441-1469) 11

Nevâyî'nin Ataları 11
Mirza Baykara Hakkında 15
Hüseyin ve Nevâyî'nin Babaları Hakkında 17
Ali Şir'in Çocukluğu Hakkında 20
Gençlik Dönemi Hakkında 21
Nevâyî ve Ebû Said Mirza İlişkileri Hakkında 26
Ali Şir Nevâyî'nin Semerkant'taki Hayatı Hakkında 30
Ali Şir Nevâyî'nin Karakteri Hakkında 34
Nevâyî Neden Evlenmemiştir? 40
Ali Şir Nevâyî'nin Hocaları Hakkında 45
Ali Şir Nevâyî'nin Dostları Hakkında 49
Emir Ali Şir'in Mal Varlığı Hakkında 57
Yaratıcılık Faaliyetleri Hakkında 59
Semerkant'tan Herat'a... 61

İKİNCİ BÖLÜM
EMİR ALİ ŞİR VE SARAY 61

Sultan Hüseyin Baykara'nın Mektubu 63
Ali Şir Mühürdar 65
Emirliğe Atanma 69

İstifa 71
Esterâbâd Valiliği 76
Nevâyî ve Mecdüddin Muhammed 83
İlişkilerdeki Değişiklikler 85
Nevâyî ve Nizamülmülk 88
İlişkilerin Isınması 91
Hac Seferi Arzusu 97
Son Bir İstek 100
Ölümü 104

SONUÇ 107

EKLER 109
Nevâyî Tarafından Yaptırılan Medrese ve Binalar 109
Nevâyî'nin Himayesi ve Teklifi İle Yazılan Eserler 113

KAYNAKLAR 115
El Yazma Eserler 115
Kiril Alfabesiyle Neşredilen Kaynaklar 118
Mecmualar 119
İncelemeler 119
Makaleler 121

Aktaranın Ön Sözü

Prof. Dr. Şuhrat Sirojiddinov Özbekistan'ın önde gelen Nevâyî araştırmacılarındandır. Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine "Emir Ali Şir Nevâyî (Hayatı ve Çalışmaları) (H 844-906 / M 1441-1501)" adıyla aktardığımız çalışması alanın kaynaklarının yeniden gözden geçirilmesiyle ortaya koyulan yeni bilgileri de içeren özgün bir eserdir. Ali Şir Nevâyî'nin hayatı ve eserleri mümkün olduğunda kronolojik bir sıra takip edilerek sistemli bir şekilde verilmiştir. Aynı zamanda alanda yerleşik bazı düşünceleri de eleştirerek düzeltme yoluna gitmiştir. Yazar, eserin yazılış gerekçelerini ve yöntemini kendisi ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Biz burada sadece eserin aktarımı ile ilgili bazı hususları zikretmek istiyoruz:

1. Eser ve kişi adlarının yazımında bir standart oluşturulmaya çalışılmıştır. Türkiye'deki yayınlar da bir standarttın olmadığı dikkate alındığında bu çalışmanın tam olarak başarıya ulaştığı söylenemez. Ancak standart olarak Türk Dil Kurumu Yayınlarındaki yazım tercihleri ön plana çıkmış, burada tespit edilemeyen eserler ve kişi adları için Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi yazımları tercih edilmiştir. Bu tercihlerin ardından yaygın yazım tercihleri benimsenmeye çalışılmıştır. Söylediğimiz üzere tam bir standartlaşmadan bahsetmek maalesef mümkün olmamıştır.
2. Çalışma çok farklı kaynaklar dillerdeki yayınları içeren geniş bir kaynak listesine sahiptir. Burada Arap, Kiril, Latin harfli Özbek Türkçesi eserler, Kiril harfli diğer dillerdeki kaynakların, Arap harfleriyle yazılmış eserlerin, Arap harfli el yazması eserlerin Latin-Kiril harfleri ile yazımlarının bir standarta kavuşturulması konusunda da benzer sorunlar vardır. Aktarmada bütün metnin Latin alfabesi ile verilmesi esas alındığı için Kiril harfleriyle yazılmış bütün kaynak künyeleri İsa Sarı tarafından hazırlanan Çağdaş Türk lehçeleri klavyesi (https://www.isa-sari.com/ctlk/?id=tr) çevirimi esas alınmıştır. Bu tercihin de bütün sorunları ortadan kaldırdığını söyleyemeyiz ancak Kiril harfli bütün kaynak künyesi yazımlarının bir standarta kavuştuğunu söyleyebiliriz. Burada metin içindeki kişi adı ve eser adı yazım tercihleriyle

metin için kaynak göndermeleriyle kaynak künyelerindeki yazımlar arasında da zaman zaman uyumsuzlukların olduğunu belirtmeliyiz. Ancak her yazımın bir başka açıdan sorunlar ortaya çıkardığı dikkate alınarak söz konusu yol tercih edilmiştir.

Metin çok sayıda meslektaşımın önerisi, kontrolü, okumasıyla son şekline kavuşmuştur. Ozan Yılmaz, Bünyamin Taş, Deva Özder, Hüseyin Kaba, Recep Aral, Zülfiya Muminova, Nasiba Junayeva'ya bu süreçteki katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim. Genel çalışma alanımın dışında bir çok hususu içeren bu önemli kitabın aktarımını adlarını zikrettiğim değerli meslektaşlarımın katkısı ve desteğiyle yayımlama cesareti bulduğumu belirtmek isterim. Kitabın aktarılması teklifini ilk olarak bana sunan ve çalışmanın bir bakıma çeviri editörlüğünü de üstlenmiş olan değerli meslektaşım Gulnoza Jurayeva'ya da teklifi ve katkıları için teşekkür ederim.

Uzun ve zorlu bir çalışma sürecinin ardından ortaya çıkan aktarmanın Bengü Yayınları arasında yerini alması da bizim için mutluluk verici. Bu imkânı bizlere veren Yakup Ömeroğlu hocamıza, yayın aşamasında farklı alanlarda katkı sunan yayınevi çalışanlarına da hassaten teşekkür ederiz.

Bülent Bayram
TÜRKİSTAN / 2023

Ön Söz

Bağımsızlık yıllarında Ali Şir Nevâyî'nin tam bir yaşam öyküsünün hazırlanması ihtiyacı sebebiyle büyük şair ve düşünür, devlet adamının hayatı ve çalışmâlarıyla ilgili ilk el yazması kaynaklar tekrar gözden geçirildi. Onların, karşılaştırmalı tipolojik metin incelemeleriyle 20. yüzyıl öncesine ait kaynaklardaki ilk bilgilerden farklılık seviyesi tespit edildi. Nevâyî'nin hayatı ve çalışmalarının bilinmeyen bazı yönleri ortaya konuldu. Bu süreçte bir miktar yeni bilgiler de edinildi ve şairin hayatının ayrıntılarının tam olarak tasavvur edilmesi imkânı yaratıldı. İşbu kitapta müellifin bu konuda uzun yıllardır süren arayış ve çalışmalarının sonuçları kısa ve kronolojik bir sıra takip edilerek sunulmuştur.

Nevâyî Şark Rönesansının önemli bir temsilcisi olarak dünya medeniyeti tarihinde, özellikle de Türk halklarının maddi ve manevi hayatının gelişmesinde özel bir yer tutan aydın bir şahsiyettir.

Onun edebî mirası son derece büyük ve renklidir. O, Şark edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde eser vermiştir. Bu yüzden onun yüz binden fazla şiir dizesiyle dünyanın da sayılı şairlerinden olduğunu söylemek asla abartı olmayacaktır. İnsanı her anlamıyla olgun, yetkin ve geniş gönüllü; yurdu huzurlu ve abat kılma, huzur ve refahı temin etme; farklı halkları kendi aralarında dostluk ve kardeşliğe, kutsal amaçlar doğrultusunda iş birliğine davet, mütefekkirin eserlerinin esas laytmotifini oluşturmaktadır. Bu gayeler özellikle Nevâyî'nin hamsesine alınmış olan destan dizisinde edebî-felsefî yönden son derece etkilidir. Hamse, eşsiz şiirsel sahnelerle kurulduğu için dünya edebiyatının ender abidelerinden birine dönüşmüştür. Onun kaleminden çıkan gazeller ve kasideler, ilmî ve öğretici eserler yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen bugün de önemini kaybetmemiştir. Dört divandan oluşan *Hazâinü'l-Meânî* derlemesi, Farsça divan ve kasideleri, dinî eğitimle ilgili manzumeleri ve tarihî öneme sahip hatıraları ile onun kıyas kabul etmez bir söz sanatkârı, büyük filozof ve ilim adamı olduğunu bütün dünya kabul etmiştir. Onun eserlerinde insanın manevi-ahlaki yetkinliği gayesi ön planda yer almıştır. İnsanlık, geniş gönüllülük Nevâyî'nin felsefesinin esasını teşkil etmiştir.

Ali Şir Nevâyî'nin Türk dilinin mertebesini yükseltme yolundaki mücadelesi *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserine yansımıştır. Aslında Ali Şir Nevâyî dilimizin zengin olanaklarını gösteren ve onun Arapça ve Farsçadan hiçbir şekilde aşağı olmayan güzel bir dil olduğunu kanıtlayan büyük bir dilbilimcidir. O dönemde Farsça şiir dili, Arapça ise bilim dili olarak kabul ediliyordu. Resmî yazışmalar her iki dilin karışımından oluşuyordu. Türkçeye ise avamın dili olarak bakış yaygındı. Türk halklarının binlerce yıllık devlet tecrübesi tarihi ve zengin manevi edebî mirasının Moğol işgali neticesinde yok edilmiş olması sebebiyle Timurlular döneminde Türk halklarının şanlı tarihi, dili ve değerlerini ayağa kaldırmak oldukça zor olmuştur. Hatta Timur'un sarayında bile Türkçeyi devlet dili düzeyine çıkarma işi tamamlanamamıştır. Ali Şir Nevâyî bu şartlarda önüne Özbek dilinin statüsünü yükseltme amacını koymuştur.

Nevâyî'nin edebiyat araştırmacısı olarak incelemeleri Türk ve Fars edebiyatını geliştirmede çok büyük bir öneme sahip olmuştur. O, *Mîzânü'l-Evzân* adlı eserinde aruz sistemini düzenlemiş, Şark şiir sanatının muamma, kaside gibi XV. yüzyıldan itibaren unutulmaya yüz tutmuş türlerini canlandırma yolunda özel bir önem vermiştir.

Ali Şir Nevâyî sadece bir şair değildir. Timurlular tarihinde çok büyük bir saygıyla anılan ünlü bir devlet adamıdır. Nevâyî, tüm yaşamını Türk halklarının prestijini, ulusal gururunu ve ulusal kimliğini yeniden tesis etmeye adamış büyük bir vatanseverdir. Bundan dolayı dünya halkları Türk kültürüne ve maneviyatına özel bir saygı göstermeye başlamıştır. Nevâyî hayatını insanımızın bilim ve sanatının gelişmesine, ülkenin kalkınmasına, halkın ve milletin barış içinde yaşamasına, devletin kudretini sağlamlaştırmaya adamıştır. Sultan Hüseyin Baykara'nın onu "ülkenin direği, devletin dayanağı" şeklinde vasıflandırması boşa değildir. Nevâyî'nin hoşgörü, adalet, bilgelik, siyaset tarzı ve vatandaşlara değer verme gibi erdemleri sultanın devleti adil bir şekilde yönetmesine çok yardımcı olmuştur. Bu nedenle de sultan, Nevâyî'ye dost olarak sınırsız bir hürmetle yaklaşmıştır. Şartlar ne olursa olsun onu yanından uzaklaştırmamak için çaba sarfetmiştir. İkisinin bir arada bulunmaları, devletin güçlenmesine, adaletin tesis edilmesine, dilin, kültürün, sanatın ve bilimin her alanda gelişmesine, devletin savunma gücünün ve uluslararası itibarının artmasına hizmet etmiştir. Nevâyî hayatın anlamını eser vermekte görmüşse de devletin ve halkın çıkarlarını düşünmüş, sultanın yanında yer almış ve önemli devlet işlerini yürütmüştür. Nevâyî veziriazam sıfatıyla uzun yıllar devlet idaresinin en önemli ve hassas noktalarında, adliye, iç işleri, vergi sistemi, diplomatik ilişkiler, iç anlaşmazlıklar, sınır sorunları gibi meselelerde genel halk toplantıları ve etkinliklerinde devletin ve halkın çıkarlarını koordine edip

korumuştur. Nevâyî, kamu hizmetini kariyer ve prestij için değil, ulusun değerlerini ayağa kaldırma ve tüm dünyaya tanıtma gibi büyük bir görevi yerine getirme fırsatı ve aracı olarak görmüştür.

Bu kitapta Ali Şir Nevâyî'nin biyografisi ilk kaynaklarda verilen bilgilerden hareketle ele alınmaktadır. Yazarın konuyla ilgili daha önce yayınlanmış araştırmalarında 15. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıla kadarki el yazması eserlere ilaveten Nevâyî hakkındaki yeni kaynak ve bilgiler bilimsel araştırma sürecine dâhil edilmiş, Nevâyî araştırmalarındaki bilgiler ele alınmış ve karşılaştırmalı tipolojik metin analizleri yapılarak 20. yüzyıla kadar olan süreçte verilerin orijinal verilerden uzaklaşma derecesi belirlenmiştir (bk. Sirâciddinâv 2011).

Nevâyî dönemi kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırmalı tipolojik-metinsel açıdan incelemek bir yandan daha sonraki döneme ait eserlerin birincil kaynaklardaki bilgilerle uyumu ya da tam tersine konu özelliklerini ortaya koymuştur. Diğer yandan Nevâyî ve çalışmaları, müellifin üslup özellikleri verilmiştir. Aynı süreçte ilk verilerin XVI-XIX. yüzyıllarda oluşturulan ikincil kaynakların verileriyle tipolojik-metinsel olarak karşılaştırılması, yüzyılımıza kadar olan değişimlerinin nedenlerini ve yollarını netleştirmeyi mümkün kılmıştır. Nevâyî'nin yaşamının ve faaliyetlerinin hangi yönleriyle sonraki dönem kaynaklarını daha çok ilgilendirdiği değerlendirilmiş ve bu noktadan hareketle Nevâyî'nin kişiliğine ilişkin bireysel ve öznel görüşlerin mahiyeti ortaya konulmuştur.

Bu kitapta, yazarın daha önce yayınlanmış eserlerine bazı nedenlerle dâhil edilemeyen ve ayrıca açıklamak için ek araştırma gerektiren yeni bilgiler eklenmiş ve özlü bir biçimde sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN GENÇLİĞİ (1441-1469)

Nevâyî'nin Ataları

Ali Şir Nevâyî hicri 17 Ramazan 844'te (9 Şubat 1441), Emir Timur'un oğlu Şahruh Mirza'nın saltanatı döneminde Herat şehrinde doğmuştur[1]. Babası, Emir Timur'un bilgili danışmanlarından biriydi ve Şehzade Ömer Şeyh Mirza'nın mürebbisiydi. Örneğin tarihçi Abdürezzâk Semerkandî *Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn* adlı eserinde şöyle yazar: "Emir Ali Şir'in ataları eski zamanlardan beri büyük emirler arasındaydı. Ömer Şeyh Mirza ibn Emir Timur döneminde onların alın yazısına süt kardeşi olma bahtiyarlığı yazılmıştı" (Matla-i Sadeyn (1),331)[2]. Bu eser hicri 872-874 (M 1467/1468 1469/1470) yılları arasında yazılıp tamamlanmakla birlikte müellif daha sonra hicri 875 yılının Safer ayında (Ağustos 1470) meydana gelen olayları da esere eklemiştir (Matla-i Sadeyn (1),331). Eserin Nevâyî araştırmaları için iki önemli yanı var. Birincisi, Ali Şir Nevâyî adını tarihte ilk kez kaydeden kaynak olmasıdır. Bu nedenle Nevâyî'nin hayatı hakkında yansıtılan bilgiler tarihsel bir gerçek olması bakımından önemlidir. Bilgiler kısa haberler şeklinde verilse bile büyük bir düşünürün hayatını incelemede büyük önem taşımaktadır. İkincisi, eserin Nevâyî'nin gözetiminde tamamlanmış olmasıdır. Demek ki Nevâyî kendisi hakkındaki kayıtları görmüştür. Bilginin son derece kısa sunumu göz önüne alındığında, Nevâyî'nin kendisi bunu makul görmüş olabilir. Yapılan incelemeler sonucunda Ali Şir Nevâyî'nin döneminde kaleme alınmış

1 Mirhand'ın Ravzatü's-Safâ adlı eserinin Hantemir tarafından yazılan son cildinin sonunda Ali Şir Nevâyî'nin Herat'ta doğduğundan bahsedilmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Sirâciddinâv 1997:21).

2 Abdürezzâk Semerkandî "Matla-ı Sa'deyn ve Mecma-ı Bahreyn" (1),331[a]. Yazarın Farsça çevirisi. Kitaptaki tüm çeviriler yazara aittir. Çevirinin yazardan başka birine ait olması durumunda çevirmen adı yazılır.

farklı türlere ait eserlerin hiçbirinin büyük emirin ataları hakkında yeterli bilgi vermediğinden emin olduk. Devletşah, tezkiresinde Nevâyî'nin babasından kısaca söz eder. "Devletşah, tezkiresinde Nevâyî'nin babasından kısaca söz eder ve «Nevâyî'nin babası Ebü'l-Kâsım, Babür'ün güvenilir adamlarından, Çağatay soyunun soylularından biriydi." bilgisini verir. Bu sırada Nevâyî'nin babasının asker olduğunu da vurgular (Davlotşah Semerkandîy, 370).

Nevâyî hayattayken ve dahası onun himayesinde yaratılan hiçbir eserde ataları hakkında yukarıda verilenlerden başka bir bilginin olmaması şaşırtıcıdır. Hatta Nevâyî'nin emriyle yazılan *Ravzatü's-Safâ* ve *Hülâsatü'l-Ahbâr* adlı tarihî eserlerde bile yoktur. Bu husus da Nevâyî'nin kendi çağdaşlarına ataları hakkında yazmaları konusunda izin vermediği düşüncesini doğurmaktadır. Elbette bir iki genel bilgi dikkate alınmazsa Nevâyî'nin kendisi de ataları hakkında değerli bilgiler bırakmamıştır. *Bedâyiu'l-Bidâye* divanının mukaddimesinde "Baba tarafından yedi atam Timurlular hanedanının hizmetinde bulunmuştur ve bu büyük hanedana yakınlık doğuştan mirastır. Yani Timurlular hanedanının (Baykara ailesinin) mensubu, bu aile içinde doğmuş hadimiyim (Ata atadın yitti puştka digince bu refî' dûdmânnıng bayrı bendesi ve bu vâsi' âstânnıng mevrûsî mu'tâsı, ya'nî bu hânezâdening hânevâdesi, bu hânevâdening hânezâdesi) diyerek kendisinin ve atalarının Timurlular hanedanına kardeşlik derecesinde yakın olduklarını vurgulamıştır (Bedâyi'ü'l-Bidâye,17). Aynı şekilde *Vakfiye* adlı eserinde "Atalarım Sultan Hüseyin'in atalarının hizmetinde olup, her biri saltanatın gevheri idiler ve cesarette arslan gibi oldukları için büyük mertebeler ve ünvanları hak etmişlerdir (bu hâksârnıng ata abâsı ol hazretning [Sultan Baykara'nın] abâ vü ecdâdı hizmetleride kim her biri saltanât kânınıng gevheri ve şecâ'at pîşesining gazanferi irdiler, ulug merâtibge sezâ-vâr ve biyig menâsıbga kâmgâr bolgan irdiler) (Vakfiye, 166) diyerek kendi soyunu işaret etmektedir. Bağlam gereği babası hakkında biraz konuşmak zorunda olduğu yerler de vardır. Mesela *Mecâlis*'te Mir Şâhî adlı şairin cesedinin Esterâbâd'dan memleketi Sebzevâr'a getirilirken babasının burada devlet işlerinde yöneticilik yaptığını söyler (Macâlis, 27). Onun ne kadar süre idarecilik yaptığı ve Sebzevâr'daki hayatı hakkında başka bir bilgi vermez. Fakat nedense hiçbir eserinde anne ve babasının isimlerini zikretmez. *Mecâlîsü'n-Nefâis* tezkiresinde yalnızca amcaları Mir Said Kabulî ve Muhammed Ali Garibî ile kardeşi Dervişali'den biraz bahsedilmektedir ve hatta bu bile bir tezkireden beklenilenden oldukça kısa verilmiştir.

Nevâyî'nin ataları ile ilgili bilgilerin ancak şairin ölümünden sonra yazılan eserlerde bulunduğunu belirtmek gerekir. Mesela, Nevâyî'nin döneminindeki kaynaklarda aynı şekilde onun atalarının büyük emirler arasında olduğu söylenmekle birlikte, Mirza Haydar Duğlat'ın hicri 951 (M. 1544-1545) yılın-

da yazılan *Târîh-i Reşîdî* adlı eserinde bu konuyla ilgili başka bilgiler verilmektedir. Özellikle de "Nevâyî Uygur bahşilerinden biri idi" vurgusu yapılmaktadır (Tarixi Raşidiy,121[6]). Bu bilgi Nevâyî araştırmalarında onun Uygur olduğu yönündeki fikirlerin yer etmesine sebep olmuştur.

Semenov, Nevâyî ve Hüseyin Baykara ilişkilerine dair makalesinde "bahşiler divan ve mahkeme hizmetkârları" diyerek kuru bir açıklama yapmıştır. T. Sultanov ise kendi araştırmasında Ebulgazi'nin tarifi ve V. Barthold'un vardığı sonuçlara dayanarak bahşi-kâtiplerin mevkisi ve görevleri hakkında şu düşünceleri ortaya koymuştur: "... Uygurlar arasında okuma yazma bilenler çoktu. Onlar yazı çizi işlerinde çok iyiydiler ve muhasebede çok bilgiliydiler. Cengiz sülalesi döneminde Maveraünnehir, Horasan ve İran'da divan ve mahkeme görevlilerinin hepsi Uygurdu. Asıl anlamı Budist rahipler anlamına gelen bahşi (Sanskritçe bhikşu) terimi, Türkistan hanlarının Uygur alfabesiyle belgeler hazırlayan kâtipleri ve memurları için kullanılmıştır. V. Barthold'a göre bu kâtipler Çağatay hanlarının nezdinde Müslümanlara göre tahta daha yakın bulunmuşlar ve tarihî olayları kayıt işi tamamen onların elinde olmuştur (Pamyatniki...,104-105). Tarihçi bilim adamı, Cengiz Han döneminde putperest Uygurların din bakımından Moğollara, dil bakımından da Orta Asya halklarına yakın oldukları, bu nedenle Moğol hanlarının bunlardan iyi yararlandığı ve doğal olarak Uygurların Moğollara Müslümanlardan daha yakın görüldüğü sonucuna varmaktadır. Belki de Moğol istilasının ilk günlerinde böyledir. Cihangir Emir Timur'un tarihini anlatan *Zafernâme* adlı eserde Şerafeddin Ali Yezdî yazı çizi işleriyle meşgul olanları "Bahşiyan-ı Türk" şeklinde adlandırmıştır (Zafarnâma, 99[6]). Buradan Timur'un sarayındaki yazı çizi işlerinin ağırlıklı olarak yerel yazıcılar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak "kâtip" yerine "bahşi" kelimesinin kullanılması Moğol hanlarından kalma bir gelenek hâline geldiğinden her iki terim de aynı anlamda kullanılmıştır. Öyleyse, Timur zamanında sekreterlere "bahşi" adıyla hitap etmek bir gelenek olarak kabul edilirse, o zaman Mirza Haydar'ın Nevâyî'yi "Uygur Bahşi" demesi onun milliyetinin Uygur değil atalarının saray kâtiplerinden biri olduğunu ifade etmek istemesiyle ilgilidir (Semenov 1960, 238; Subtenly (2),800). Bu bilgiye Mirza Haydar'ın eseri dışında XV-XVI. yüzyıl başlarında oluşturulan hiçbir kaynakta rastlanmadığını belirtmek gerekir. Nevâyî'yi bizzat tanıyan tarihçiler ve bilim adamlarının böyle bir bilgi vermemesi nedeniyle Mirza Haydar'ın verdiği bilgilere temkinli yaklaşmak gerekiyor. Diğer yandan Mirza Haydar, Nevâyî'nin vefatından kısa bir süre önce yani hicri 905 (M. 1499-1500) yılında Taşkent'te doğmuştur. Ömrünün büyük bir bölümü Kaşgar'da ve sonra Hindistan'da geçmiştir. Buralarda Nevâyî hakkındaki bilgileri büyük şairi şahsen tanıyan kişilerden alma imkânı yoktur. Hatta ömrünün son yılla-

rını Babürlüler sarayında geçiren Hândmîr de Mirza Haydar'ın Hindistan'a gelişinden tahminen yedi yıl kadar önce vefat etmiştir. Durum böyle olunca Mirza Haydar zikredilen konu ile ilgili bilgileri yeniden gözden geçirme fırsatı bulamamıştır. Üçüncüsü, yazarın tarihî bir eser yaratma sürecinde bazen yazılı kaynaklara değil, rivayetlere güvendiği ve bunları gerçekler olarak kaydettiği bilim tarafından bilinmektedir. Tarihçi T. Sultovo'nun XV-XIX. yüzyıllarda kaleme alınan tarihî eserlerle ilgili çalışmasında söylediği üzere Mirza Haydar da sık sık bu yola başvurmuştur (Pamyatniki...,192).

Nevâyî'nin kendisi atalarının Timurlular saltanatında büyük makamlara ve ünvanlara sahip saygın kişiler olduğunu söylemiştir. Öncelikle onun kendisine inanmak gerekir. Sonraki yüzyıllarda kaleme alınan bazı kaynaklarda Mirza Haydar'ınkine benzer değerlendirmelerle karşılaşılmaktadır. Örneğin *Bahru'l-Esrâr fî-Menâkibi'l-Ahyâr* (XVII. yüzyıl, Belh), *Târnu't-Tevârîh* (1598, Buhara), Fahmî'nin *Tezkiretü'ş-Şuarâ* (XIX. yüzyıl, Semerkant) ve Sadr Ziya'nın tezkiresinde (20. yüzyıl, Buhara) Nevâyî'nin atalarının Uygur Bahşi olduğuna dair notlar vardır (Bahr ul-asrâr,160a; Tazkirai Fahmiy, 36a.; Sadr Ziyâ, Bayâz. 20a)[3]. Dikkat edilirse bu bilgiler sadece Orta Asya'da kaleme alınmış eserlerde mevcuttur. *Târîh-i Reşîdî* eserini derinlemesine inceleyen tarihçi T. Sultanov'un da bu eserin nüshalarının Orta Asya ve Doğu Türkistan dışında özellikle Ortadoğu'da yayılmadığını vurgulaması ilginçtir. Bu değerlendirmeler sonucunda Nevâyî'nin bahşilerden biri olduğu bilgisinin Mirza Haydar'ın eserinden alındığı söylenebilir.

Hândmîr'in tarih eseri *Habîbü's-Siyer*'de (1524) ilk defa Nevâyî'nin babasının adı zikredilmektedir. Buradaki kayıtlara göre Şehzade Mirza Sultan İbrahim b. Alaüddevle b. Baysungur b. Şahruh Mirza, Semerkant hükümdarı Ebû Said Mirza'ya elçiler gönderdiğinde Nevâyî'nin babası onlara eşlik etmekle görevlendirilmiştir (Habîbüs's-Siyer, 570[a]). Mirza Haydar Duğlat da *Târîh-i Reşîdî*'de onun babasının adını Emir Kiçkine şeklinde zikretmektedir (Tarixi Raşidiy,121[6]).

Nevâyî'nin vefatından sonra 1521-1522 yıllarında yazılan Fahrî-i Heratî'nin *Letâifnâme* adlı eserinde şunlar söylenmektedir: "Mîr'in yaşam öyküsünden haberdar olan kırklı yaşlardaki tarihçiler ve doğru sözlü dünya görmüş kişiler kendi eserlerinde şunları söylerler: "Mîr'in emirlik ünvanı aileden kalmadır. Onun babası Emir Kiçkine, Sultan Ebû Said'in hizmetindeydi (rivayet Ebû Said Mirza'nın Horasan tahtına sahip olduğu 1457 yılından sonraki devir hakkındadır-Ş.S.). Gerçi resmî görevi olmasa da büyük bir saygınlığa sahipti. Bu açıdan babası Emir Şeyh Ebû Said Çiçek, Mirza Baykara hanedanında emîrü'l-ümerâ idi. Mîr, on yaşından itibaren Babür Mirza hizmetinde bulun-

3 *Târnu't-Tevârîh*'teki bilgiler A.Hayitmetâv'in makalesinden alınmıştır (bk. Hayitmetâv 1974 (2),184.

muş, Sultan onu oğlu gibi görmüştür. Mîr zamanın sultanı (Hüseyin Baykara) ile mektep ve sınıf arkadaşıydı. Başlarına talih kuşu konduğunda birbirlerini unutmamak için sözleşmişler." (Latâifnâma,133.). Tezkirenin girişindeki işarete bakılırsa o, bu bilgiler için bir yere dayanmaktadır. Belki de Fahrî bize ulaşmayan bazı kaynaklara dayanmaktadır. Bu bizim için bir bilinmezdir. Öyle olsa bile, Nevâyî'nin neden anne tarafından büyükbabasının adını seçtiği ve baba tarafına dikkat etmediği şaşırtıcıdır. Bu ise Hândmîr'in eserlerindeki bilgilerin doğasına ve aynı şekilde Nevâyî'nin kendisinin söylediği "baba babadan" şeklindeki beyanla mantıken uyuşmamaktadır. Ebû Said Çiçek'in anne tarafından gösterilmesi muhtemelen katiplerin hatası olabilir. Mesela, E.E. Bertels şunları yazar: "Ali Şir'in babası Ebû Said Çiçek, Baykara'nın Kandahar'daki kısa süreli hükümeti döneminde onun divanında emir idi" (Bertels 1965,25.). Kandahar'da emir olduğunu E. Bertels'in nereden aldığı tespit edilememiştir. Ancak, E. Bertels'in Kandahar ile ilişkili tahmininde bir doğruluk payı vardır. Eğer biz Hüseyin'in dedesi Baykara Muhammed'in tarihine göz atacak olursak ilginç bilgilerle karşılaşırız.

Mirza Baykara Hakkında

Mirza Baykara, Emir Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh Mirza[4] ve Andicanlı soylu Hızır Uğlan'ın kızı Mulkat Ağa'dan doğmuş olup, Emir Timur vefat ettiğinde 11-12 yaşında, kardeşi İskender 21 yaşındadır (Zafarnâma,491[6]). Böylece Baykara'nın doğum yılı yaklaşık olarak 1391-1392 olarak belirlenebilir. Ancak kardeşi İskender Mirza'nın doğum tarihinin hicri 786 (M. 1384) olduğu açıkça belirtilmektedir. Ömer Şeyh aslında Andican'da yaşamış ve imparatorluğun kuzeydoğu sınırlarını yönetmiştir. Çünkü Emir Timur hicri 773'te (M. 1371-1372) yılında Andican'ı zapt ettiğinde onu on yedi yaşındaki Ömer Şeyh'e emanet etmiştir (Natanziy, 114; 191-192.). Semerkant'ta yaşadığı dönemde Ömer Şeyh'in evlendiği, ilk eşinden Pir Muhammed ve Rüstem adlı oğullarının olduğu tarihî kaynaklarda kaydedilmiştir. Hicri 794 (M. 1392) yılında Emir Timur İran'a sefer düzenlemiştir. Timur hicri 795 (M. 1392) yılında Muzafferîleri mağlup edip Fars (başkent İsfahan) ülkesini ele geçirmiştir. Fars ülkesi Şehzade Ömer Şeyh Mirza'nın idaresine bırakılmıştır (Zafarnâma, 234[6]; 239[6]). Bu dönemden başlayarak Timurlular günümüz Afganistan ve İran sınırlarında sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir. Ömer Şeyh, Şiraz'ı kendi başkenti yapmıştır. Ömer Şeyh bundan sonra ailesi ve küçük çocuklarını alıp gelmeleri için adamlarını Andican'a göndermiştir (Natanziy,

4 Emir Timur'un dört oğlu vardır: Muhammed Cihangir (1377-1378'de vefat etmiştir), Ömer Şeyh Mirza (1354-1394), Miranşah Mirza (1366-1408) ve Şahruh Mirza (1377-1447). Ömer Şeyh Mirza, Timur'un Tülin Aka adlı ikinci eşinden doğmuştur.

199). Emir Timur'un Yakın Doğu'daki müteakip beş yıllık savaşının 794 (M. 1392) yılında başladığı (Zafarnâma, 224[6]) dikkate alınırsa Ömer Şeyh'in ailesi Özbekistan'dan İran'a göçerken İskender Mirza tahminen 9-10 yaşlarında, Baykara ise süt çağında denilebilir.

Şerafeddin Ali Yezdî'nin yazdıklarına göre Ömer Şeyh, Şiraz'da bir yıl durduktan sonra Emir Timur tarafından Suriye yolundaki Diyarbakır'a yardım için çağırtılmıştır (Zafarnâma,253[a]). Ömer Şeyh ilk oğlu Pir Muhammed ile babasının yanına gider, idareyi ise ikinci eşi Mulkat Ağa'dan olan oğlu İskender Mirza'ya bırakır. Bu sırada kırk yaşında olan Ömer Şeyh 796 (M. 1394) yılının Rebiyülevvel ayında aniden Kürdistan'daki Tuzhurmatu kalesinin surları önünde minareden atılan bir okla öldürülür (Zafarnâma, 253[6]). Timur'un fermanı doğrultusunda Şiraz'daki Aryati kabristanına defnedildi, daha sonra ise cesedi asıl memleketi Şehrisebz'e taşındı. Yezdî'nin yazdıklarına göre onun hanımları Sevinç Kutluk, Mulkat Aka, Beka Mülk Aka ve aralarında İskender'in de bulunduğu çocukları Şiraz'da bırakıldı (Zafarnâma, 254[6]).

Fars ülkesini idare etme görevi Ömer Şeyh'in büyük oğlu 24 yaşındaki Pir Muhammed'e verildi (Zafarnâma, 254[6]). Onun erkek kardeşi Rüstem Mirza'ya Acem Irak'ı (başkenti İsfahan) verildi. Mulkat Aka'dan doğmuş olan İskender ise Hamedan'ın hükümdarı olarak atandı. Tabii ki o günün töresine göre Mulkat Aka küçük oğlu Baykara ile İskender'in himayesinde yaşamıştır. Aradan çok zaman geçmeden Emir Timur gelecekte çıkması muhtemel bir siyasi kargaşayı önlemek amacıyla Mulkat Aka'yı küçük oğlu Şahruh Mirza ile evlendirme kararı aldı (Matla-i Sa'deyn (2), 2-kısım,104.). Baykara, İskender'in yanında kalır, annesi ise Herat'a göçer. Hızlı bir şekilde, yani 1395 yılında Mulkat Aka, Şahruh'tan olma bir oğlan doğurur ve çocuğa Suyurgatmış Mirza adı verilir.

1405 yılında Emir Timur'un vefatından sonra şehzadelerin taht mücadelesi başlar. Emir Timur'un oğlu Miranşah 1408 yılında Karakoyunlu Türkmenleri ile yaşanan çatışmada ölür. Azerbaycan ve Acem Irak'ı bölgeleri Türkmenlerin eline geçer. 1410 yılında suikast sonucunda Ömer Şeyh'in büyük oğlu Pir Muhammed de vefat eder. Şiraz, İskender'in tasarrufuna geçer. O, erkek kardeşi Baykara ile Hamedan'dan Şiraz'a göçer. Çok fazla zaman geçmeden İskender Azerbaycan ve Irak'ı geri almaya muvaffak olur. İskender Mirza Fars ve Acem Irak'ını bağımsız bir şekilde idare eder. Şahruh Mirza'nın fermanı ile (muhtemelen Mulkat Aka'nın girişimleriyle) 1412 yılında Baykara, Acem Irakı'na hükümdar olarak tayin edilir. Ona, Hamedan, Burucerd, Nihavend ve Loristan bölgeleri verilir. Nevâyî'nin babası Ebû Said'in, Baykara Mirza hanedanında emîrü'l-ümerâ görevini üstlendiği hakkında Fahrî-i Heratî'nin vermiş olduğu bilgiler muhtemelen bu döneme işaret etmektedir (Latâifnâma,

133). Aynı bilgileri veren Sam Mirza, Nevâyî'nin babasının adının Ebû Said olduğunu kaydetmektedir (Tuhfe-i Sâmi, 167) Bundan şu sonuç çıkar: Ebû Said Bey, Mirza Baykara'ya oldukça yakın bir kişidir. Hatta tahminlerime göre Ebû Said'in Baykara Mirza ile süt kardeşi olması da mümkündür ve bu açıdan Baykara nerede yaşarsa yaşasın onunla bulunmuştur.

1413 yılında İskender, Şiraz'dan İsfahan'a geçer ve burayı kendi başkenti yapar. Hicri 817 (M. 1414) yılında İskender, Mirza Şahruh'a boyun eğmez, öfkelenen hükümdar asker gönderip İsfahan'ı kuşatır. İskender teslim olur. Şahruh, İskender'i tutuklar. İsfâhan'ı Rüstem Mirza'ya, Şiraz'ı ise İbrahim Sultan'a verir. İskender, kardeşi Baykara Mirza'yı Şahruh'un kararına karşı çıkmaya davet eder. 1415 yılında Baykara, İbrahim Sultan'ı Şiraz'dan kovup çıkarır. Şahruh öfkeyle Şiraz'a baskın düzenler ve Baykara Mirza'yı şehzade Kaydu Mirza'nın idaresindeki Kandahar'a sürer (Matla-i Sa'deyn, 298). Burada sürgünün hapsedilerek değil, Timurlu şehzadesini uzak diyarlarda yaşamaya zorlayarak cezalandırma olarak anlaşılması gerektiğini söylemek gerekir. Baykara, Kaydu Mirza ile Kandahar'ı birlikte yönetir. Baykara, Kandahar'da 1415'ten 1417'ye kadar iki yıl yaşar. Bu iki Timurzade Kaydu ve Baykara Mirza arasında giderek büyük bir çatışmaya dönüşen anlaşmazlık nedeniyle Şahruh hicri 820 (M. 1417) yılında Baykara'yı Kandahar'dan Semerkant'a sürer (Matla-i Sa'deyn, 327). Baykara'nın daha sonraki takdiri bilinmemektedir ve hiçbir tarihî kaynakta da kaydedilmemiştir. Burada E. Bertels'in Kandahar'da Nevâyî'nin babasının Baykara emiri olduğu yönündeki tahminini onaylayabiliriz. O da Baykara'nın en yakın adamı ve sadık hizmetkârı olarak Kandahar'a gelmiş olabilir.

Nevâyî nezdinde Şahruh hükümdarlığı döneminde isyankârlığı nedeniyle sert bir şekilde cezalandırılan ve nankörlükle suçlanan Baykara'yı tarihî eserlerde aklamak ve aynı dönemde onun yoldaşı olan öz babasıyla övünmesi imkânsızdı. Timurlular tarihine gölge düşürmeme taraftarı olan Nevâyî'nin Baykara hanedanı ve kendi atalarının adlarını anmaması bununla izah edilebilir.

Hüseyin ve Nevâyî'nin Babaları Hakkında

Baykara'nın Gıyaseddin Mansur ve Muhammed adlarında iki oğlu vardır. Baykara hanedanının Kandahar'dan daha sonraki serüveni hakkında kaynaklar bilgi vermemektedir. Baykara'nın Kandahar'dan çıkarıldığı 1417 yılından Hüseyin'in doğduğu 1438 yılına kadarki zaman aralığında onların nerede yaşadığı ve Nevâyî'nin ailesiyle birlikte geçirdiği hayatının tafsilatı bizce bilinmemektedir. Bize göre onun ailesi Semerkant'a gitmemiş olmalı. Aksi hâlde İskender Mirza tarihini yazan Natanzî bu konu üzerinde dururdu. Fakat farklı bilgileri göz önünde bulundurmanın da bir zararı yok. Aynen bu yıl Suyurgat-

mış Mirza, Şahruh tarafından Kabil ve Gazne bölgelerine hükümdar olarak tayin edilmiştir. Baykara'nın annesi Mulkat Aka oğlu Suyurgatmış Mirza ile Kabil'e göçer (Matla-i Sa'deyn, 343)[5]. Suyurgatmış Mirza hicri 16 Muharrem 830'da (M. 17 Kasım 1426) vefat etmiştir (Matla-i Sa'deyn, 480). Mulkat Aka'nın hicri 844 (M. 1440) yılına kadar yaşadığı hesaba katılırsa (Matla-i Sa'deyn, 104), Baykara, Semerkant'a gönderildikten sonra Mulkat Aka'nın torunlarının tek dayanağı olduğu ortadadır. Baykara hanedanının mensuplarının Kabil'e getirilmiş olma ihtimali de yüksektir. Ninesi hayattayken Gıyaseddin Mansur, Emir Timur'un kızından dünyaya gelen Sultan Hüseyin ibn Emir Muhammed ibn Emir Musa'nın kızı Firuze Begüm'le evlenir. Firuze Begüm'den Baykara (1430-1487), Agah Begüm ve Hüseyin (1438-1506) dünyaya gelir.

Mulkat Aka, Kabil'de vefat etmiştir. Naaşı Belh'e getirilip, kendisinin yaptırdığı medrese alanında defnedilmiştir (Fayziyev, 301). Melikenin hayatının son yıllarında Herat'ta yaşayıp yaşamadığı bilinmemekle birlikte, Hüseyin'in Muharrem 842'de (M. Temmuz 1438) Herat'ın kuzeydoğu tarafında Mulkat Aka'ya ait Devlethane adlı kalede doğduğu bilgisi bu hanedanın Herat ile ilişkisinin kesilmediğini göstermektedir.

Nevâyî ve Hüseyin çocukluktan itibaren birlikte eğitim almışlardır. Bunu hem çağdaşları hem de kendileri tasdik etmektedir. Bu durum, onların ata babalarından devam eden sülale yakınlığının hiçbir zaman kesilmediğini göstermektedir. Gıyaseddin Mansur hicri 849 /M 1445-1446 yılında vefat eder (Matla-i Sa'deyn 372; Lübbü't-Tevârîh,145[a]). Dolayısıyla 1447'de Şahruh'un ölümünden sonra Firuze Begüm'ün hanedanın başında yalnız olduğu tahmin edilebilir. Onun yakın destekçisi Nevâyî ve ailesi olmuştur. Uzun bir hayat yaşayan Firuze Begüm, oğlu Hüseyin'in tahta çıkışından birkaç ay sonra Hicri 14 Muharrem 874'te (25 Temmuz 1469) ölür (Matla-i Sa'deyn, 644; Lübbü't-Tevârîh,145[a]).

Kaynaklarda Hüseyin'in babası Gıyaseddin Mansur, Ali Şir'in babası Gıyaseddin Kiçkine şeklinde geçmektedir. Bazı modern araştırmalarda onun boyunun kısa olduğuna dair yanlış fikirler de ileri sürülmüştür.

Fahrî'nin Gıyaseddin Kiçkine hakkındaki bilgilerinden iki önemli sonuca ulaşmak mümkündür. Birincisi, Fahrî bizim bildiğimiz kaynaklar içerisinde Emir Kiçkine'nin Sultan Ebû Said Mirza'nın sarayında görev yaptığını kaydeden ilk kişidir. Bu sözlerde ruh var. 21 Mart 1457'de Ebü'l-Kâsım Bâbür ölünce ve Horasan'da isyanlar başlayınca şehzadeler birbiri ardına tahta çıkar ve kısa bir süre sonra biri diğerinin baskısına dayanamayarak Herat'tan kaçar. Böyle bir durumda 31 Mayıs 1457'de Mirza Alaüddevle'nin oğlu Sultan

5 Burada Suyurgatmış'ın kendisi ile bütün aile efradını ve yakınlarını alıp gittiği söylenmektedir.

İbrahim tahta geçer. O, Herat tahtını korumak için saltanat büyüklerini etrafında toplar ve Ebû Said ile ittifak yapmaya çalışır. Bunu Herat idaresinin önde gelen isimlerinden bazılarını Sultan Ebû Said'e gönderdiğinde görüyoruz. Elçiler Şeyh Nureddin ibn Bahauddin Ömer, Şeyh Şemsüddin Cami ve Emir Burhaneddin'dir ve refakatçi olarak Ali Şir'in babası Gıyaseddin Kiçkine atanır. Ebû Said onları izzet ikramla karşılar ve onlara refakat eder (Habîbüs's-Siyer,570[a]). Demek ki Ebû Said Mirza, Gıyaseddin Kiçkine ile iletişim hâlindedir.

Aynı yıl Ebû Said'in Herat'ı işgal ettiği tarihî kayıtlardan bilinmektedir. Sultan Ebû Said'in, Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün bazı yetkililerini kendi sarayında bıraktığında Gıyaseddin Kiçkine'yi da muhatap olarak bırakmış olması muhtemeldir. Zaten, Şahruh'un torunu Mirza İbrahim, Gıyaseddin Kiçkine'ya kendisi için çok önemli olan önemli bir görev vermiştir. Demek ki o, o zaman saltanatın en itibarlı kişilerinden biridir. Gıyaseddin Kiçkine'nin Ebû Said döneminde hayatta olması, modern Nevâyî araştırmalarında yer alan "Nevâyî'nin babasının şair gençken (11-12 yaşında) öldüğü" şeklindeki düşüncenin yanlış olduğunu göstermektedir[6]. İkincisi *Habîbü's-Siyer*'de Gıyaseddin'in emirlik döneminden bahsederken resmî bir üslupla Gıyaseddin Kiçkine şeklinde gösterilişi Fahrî'nin bilgileri ile birleştirildiğinde bu lakabının yüceltici bir niteliğe sahip olduğunu göstermektedir. Burada onun Kiçkine lakabının ortaya çıkışı hakkında mantıklı bir varsayım mümkündür. Bu lakapla Baykara'nın oğlu Gıyaseddin, oğlu Gıyaseddin Mansur ile Ebû Said'in oğlu Gıyaseddin'in birlikte büyüyüp öldüğü ortaya koyulmaktadır. İsimleri aynı olduğu için, saray mensupları muhtemelen emirin oğlu Gıyaseddin Kiçkine'yi ayırt etmek için ona bu lakabı vermiş olmalılar. Mezkur lakap süt kardeşliği gibi Timurlulara yakınlığı da işaret ettiği için bir ömür boyu ismiyle birlikte zikredilmiş olması mümkündür[7].

Sâm Mirza Safavî'nin *Tuhfe-i Sâmî* adlı tezkiresinde Fahrî'nin bilgileri adeta tekrarlanmıştır (Tuhfe-i Câmî,167[a]). Ancak onun aksine Nevâyî'nin babası Kiçkine Bahadır olarak tanıtılmıştır. Tezkire'nin yazıldığı dönem nispeten Nevâyî dönemine yakın olduğundan, bu değişikliğin bazı bilgilere dayandığını düşünmek için sebep vardır. Timur Tüzüklerinde söylenildiği üzere, herhangi bir emir bir ülkeyi ya da bir orduyu yenerse ona ilk önce bir tuğ verilip

6 Aynî, Ali Şir Nevâyî'nin on iki yaşındayken babasının vefat ettiğini düşünmektedir (bk. Aynî,119).

7 E. Bertels, Nevâyî'nin babası Gıyaseddin Kiçkine'nin Mansur'un süt kardeşi olduğunu tahmin etmektedir. (Bk. Bertels, 1965: 25). Bu çıkarım hiçbir kaynak tarafından ispatlanmamıştır. M. Sabtenli, Hans Robert Remer ele geçirdiği bir belgede Sultan Hüseyin'in Ali Şir hakkında "O, hayatının başından belki de süt kardeşliği ile hanenin bir parçasıdır" şeklindeki kayda dayanarak Ali Şir'in, Hüseyin Baykara'nın süt kardeşi olduğu sonucuna ulaşmaktadır (bk. Subtenly (2) 801). Hüseyin'in Ali Şir'den üç yaş büyük olduğu da belirtilmelidir.

bahadırlık lakabı resmî şekilde onun adına eklenerek yazılır. Daha sonra sınır bölgelerinden birinin valiliğine atanır[8]. Gıyaseddin Kiçkine'nin bildiğimiz faaliyetlerine bakarsak Sâm Mirza'nın bilgilerinin gerçekçi olduğu görünüyor.

Ali Şir'in Çocukluğu Hakkında

Mirza Şahruh hicri 25 Zilhicce 850'de (M. 3 Mart 1447) vefat etmiştir. O zaman Ali Şir altı yaşındadır. Mir Ali Şir'in bizzat yazdığı bir anıya göre Şahruh'un ailesi, onun ölümünden sonra başkentte meydana gelebilecek kaos ve isyanlardan uzak durmak için Acem Irak'ına gitmek üzere Horasan'ı terk etmiştir (Macâlis,31)[9]. Yolda Şerafeddin Ali Yezdî'nin yaşadığı Taft şehrinde durmuşlardır[10]. Hândmîr *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserinde Şahruh Sultan'ın vefatından sonra Emir Ali Şir'in babası çocuklarını alıp Şiraz tarafına gitmiştir. Burada birkaç yıl yaşadığı söylenir (Mekârim, 117). Şiraz'da Baysungur Mirza'nın ikinci oğlu Mirza Sultan Muhammed valilik yapmaktadır. O, Şahruh Mirza'nın gazabına uğrayıp hicri 846 (M. 1442-1443) yılında, kendisine verilen Fars ve Acem Irak'ını kaybetmiş ve Sultan'ın vefatından sonra ise yeniden ele geçirmiştir. Şiraz başkentti ve bilim ve kültür merkezi olma konumunu hâlâ kaybetmemişti. Ali Şir'in babası hükümdardan özel ilgi görmüş ve onun memurlarından biri olmuştur. Özellikle Nevâyî'nin yazdıklarına göre Esterâbâd'da vefat eden Mir Şahin'in memleketi Sebzevâr'a alıp getirildiğinde babası geçici olarak şehri yönetmekteydi (Macâlis, 29).

Hicri 855 (M. 1451) yılında Ebü'l-Kâsım Babür, Horasan tahtını ele geçirmiş ve çok geçmeden Irak'ta sükûneti sağlamak için Şiraz'a gelmiştir. Abdürrezzâk Semerkandî'nin yazdıklarına göre yerel eşraf, âlimler ve şairlerle sohbet ederek çok zaman geçirmişlerdir (Matla-i Sadeyn, 2. Cilt, 334). Bâbür ayrılmadan önce Şiraz'ın idaresini Şehzade Sultan Sancar'a devretmiştir. Bu sırada, burada Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün duasıyla Hüseyin ile Sultan Sancar'ın kızı Beka Sultanbegüm nişanlanır (Matla-i 2. Cilt, 334). Dolayısıyla bu dönemde Hüseyin Baykara'nın ailesinin Şiraz'da yaşadığına ve doğal olarak onlara kardeşlik bağıyla bağlı olan Gıyaseddin Kiçkine'nin ailesinin de yanlarında olduğuna şüphe yoktur. O sırada Hüseyin 13, Ali Şir 10 yaşındadır. Kaynaklara göre Ali Şir on yaşında Ebü'l-Kâsım Babür'ün dikkatini çekmiştir. Sultan, yetenekli genç Ali Şir'e özel bir samimiyetle bakmıştır (Latâifnâma,

8 Temur tuzuklari.78.

9 Bunu Hândmîr de tasdiklemektedir. bk. Mekârimu'l-Ahlak. 117. NOT: Hocam dipnotta olduğu için eser adına müdahale edemedim ancak sanırım burası da Mekârimü'l-Ahlâk olacak.

10 Bu dönemde imparatorluğun uzak batı sınırları Fars ve Irak-ı Acem (günümüzdeki Batı İran) şeklinde adlandırılmıştır. Ona varan yol Taft (Yezd), Abarkuh, Şiraz, Küşki Zerd, İsfahan, Rey, Kum şehirlerinden geçmektedir. Aynı şekilde Loristan, Şulistan, Yezd, Kirman, Kaşan, Ova, Simnan ve Damğan da Fars ve Irak-Acem'in meşhur yerleri arasındadır.

133; Davlatşâh, 368). Bundan Ali Şir'in Ebü'l-Kâsım Babür ile Şiraz'da tanıştığı sonucuna ulaşılabilir.

Ebü'l-Kâsım Şiraz'da 4 ay kaldıktan sonra kardeşi Alaüddevle'nin Herat'taki isyan planını öğrenerek başkente dönmüştür. Ebü'l-Kâsım'la birlikte Hüseyin Mirza ve Ali Şir'in aileleri de Şiraz'dan Herat'a döner. Bu sıkıntılı durumda Hüseyin ve Ali Şir'in ailesi için Şiraz'da kalmak tehlikeliydi. Zira, tarihçilerin verdiği bilgilere göre bu dönemde Karakoyunlu Türkmenlerinin Fars, Acem Irak'ı, Azerbaycan ve Hazarboyu bölgelerinde düzenlenen saldırıları hicri 858 (M 1454) yılında Türkmenlerin tam zaferiyle sonuçlanmıştır. Tabii ki Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün tahta çıkıp huzurlu yaşam vadettiği Herat, Ali Şir'in ailesi için tek sığınaktı. Bu devirden itibaren (1452 yılından sonra) Herat, Ali Şir'in kendisi ve ana babası için daimî bir ikamete dönüşmüştür.

Gençlik Dönemi Hakkında

Sultan Ebü'l-Kâsım Bâbür hicri 861 (M. 1456) yılında kışlamak için Meşhed'e göçer. Hükümdar kendisiyle Ali Şir ve Hüseyin'i de götürür. O kış, 25 Rebîüssânî'de (M. 21 Mart 1457) Ebü'l-Kâsım Bâbür vefat eder (Habîbü's-Siyer, 564). Hândmîr'in *Habîbü's-Siyer*'de açıkça gösterdiği üzere Ali Şir, Babür'ün vefatından sonra Meşhed'de kalıp ilim tahsili ile meşgul olmuştur (Habîbüs's-Siyer, 217)[11]. Şairin kendisi de *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı eserinde Hoca Hasan Hızırşah Estarabadî'nin Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün vefatından sonra Meşhed'de ağır hasta olup kaldığını ve onun yardımı ile sağlığına kavuştuğunu kaydetmektedir (Macâlis, 320). Bu da Ali Şir'in Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün vefatından sonra Meşhed'de kaldığını onaylamaktadır. Ali Şir, Sultan İbrahim tahtı ele geçirince Herat'a döner.

Nevâyî, Meşhed'de iken şair olarak tanınıyordu ve ünü dört bir yana yayılmıştı. Herat edebî muhiti onu sıcak karşılaşmıştır. Genç oluşuna bakmaksızın devrin Türkçe konuşan şairlerinin dikkatini çeker. Hândmîr bu konuda şunları yazar:

"Hazret (Nevâyî) henüz erginleşip gençlik devrinin başladığı zamanlarda bir gün Lütfî'nin yanına vardı. Mevlânâ Lütfî:

– Lütfen bir gazel okuyarak düşüncenizin ürünlerinden yeni örnekler almama izin verin, diyerek ricada bulunur.

Şair:

Ârızın yapgaç közümdin saçılır her lahza yaş / Böyle kim peydâ bolur yulduz nihân bolgaç kuyaş. [Güneş kaybolduğunda yıldızların görünmesi misali yüzünü kapattığında gözümden durmaksızın yaş dökülür.]

11 Sâm Mirza da bu bilgiyi onaylamaktadır. bk. Tuhfe-i Câmî,167ª.

Mevlânâ cenapları bu gazeli işitip, hayret denizine daldı ve şöyle dedi:

– Vallahi eğer imkân olsa on iki bin beyitten ibaret Türkçe ve Farsça beytimi sadece bu gazelle değiştirir ve bunu da büyük bir kazanç sayardım." (Mekârim, 45).

Ali Şir Herat'a döndükten sonra çoğunlukla üstadı Seyyid Hasan Ardeşer'in huzurunda bulunur. Seyyid Hasan Ardeşer, Ali Şir'in ilk ustalarından biriydi. Nevâyî'nin yazdıklarına göre onunla tam olarak o zaman yani tahtın Sultan İbrahim'in eline geçtiği zaman tanışmıştır. Bu dönemde Ali Şir 15-16 yaşlarında olup şiirleri Horasan'da çok meşhur idi (Hâlâti Sayyid Hasan Ardaşer, 8). Ali Şir, şiirlerini Seyyid Hasan Erdeşir'e okurdu. Tasavvuf hakkındaki ilk derslerini de ondan almıştır.

Ali Şir, Herat'a dönünce sık sık hocası Said Hasan Erdeşir'in huzunda bulunur. Nevâyî, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big* adlı eserinde şunları kaydeder: "Dönemin ünlüleri ve âlimleri ile sürekli sohbet ederdi. Çağatay ulusunun yüksek rütbeli beyleri, rütbe olarak üstün veya eşit olmalarına rağmen, onu kendilerinden yukarıda tutmuşlar ve ona saygı göstermişlerdir. Sultan Hüseyin tahta geçince onun sohbet arkadaşı olmuştur" (Hâlâti Sayyid Hasan Ardaşer, 8).

Sultan İbrahim Herat tahtına uzun süre hâkim olmadı. Hicri 25 Şaban 861'de (18 Temmuz 1457) Semerkand hükümdarı Ebû Said ibn Sultan Muhammed ibn Mirza Miranşah Herat'a hâkimdi. Ama Maveraünnehir'den gelen durumun kötü olduğuna dair haber onu geri dönmeye mecbur etti. Horasan tahtına tekrar oturan Sultan İbrahim Semerkand hükümdarı Sultan Ebû Said'den yardım ister ve ona bağlı olacağı sözünü verir. Sultan hâlâ Horasan'daki kararsızlıktan faydalanıp onu kendi hâkimiyetine alma düşüncesindeydi. Sultan Ebû Said hicri 14 Sefer 863'te (21 Aaralık 1458) Herat'a girer. Horasan ve Maveraünnehir Emir Timur ve Mirza Şahruh devrindeki gibi bir imparatorlukta birleşir. Sultan Ebû Said, Ebü'l-Kâsım Babür gibi birkaç kişiyi sarayda bırakır. Gıyaaseddin Kiçkine de Horasan'ın önde gelenleri arasında sultanın sohbet ortamında yerini alır. Kiçkine Semerkand'dayken Sultan Gıyaseddin üzerinde danışman olarak olumlu bir etki bırakmıştır. Bunun için de Mirza Şahruh adlı küçük oğlunun eğitimini ona emanet etmiştir. Ebû Said'in küçük oğlu Mirza Şahruh Mirza Alaüddevle'nin kızı Rukiye Begüm'den doğmuş olup dedesi Baysungur Mirza ibn Şahruh Mirza gibi yeteneklidir. Ali Şir babasının terbiyesinde olan bu şehzadeye dikkatle bakar, onu edebiyata aşina kılmak için dersler verir.

Ali Şir, başta Sultan'ın hizmetinde olan Şeyhimbek Süheylî olmak üzere denk şairlerle arkadaş olur (Macâlis, 318, 339). Ebû Said Mirza'nın tarihini yazan Mevlânâ Ebusamad Bedahşî ile yakın bir ilişki kurar. Mevlânâ Ebusa-

mad Bedahşî aracılığıyla Mevlânâ Subhî Ubahî ile dost olur. Mevlânâ Muhammed Muammayî, Hoca Hasan Estarabadî, Hoca Mesud Kûmî, Hafız Yarî ile tanışır (Macâlis 403, 330, 318, 353, 319, 320, 321).

Genç bir güreşçi olan Muhammed onun yakın sırdaşı olur. Ali Şir, sürekli olarak yaratıcılıkla uğraşırken dönemin yetkin âlimlerinden bir şeyler öğrenme konusunda da çok hevesliydi. Dönemin büyük bilgelerinden ve "Vahdet-i Vücûd" düşüncesinin parlak âlimlerinden Şeyh Sadruddin Rivasî'nin riyasetinde İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem* kitabını okur (Macâlis, 311). Bir diğer hayali de Abdurrahman Câmî ile yakınlaşmaktır. Câmî, Sultan Ebû Said zamanında Horasan Nakşibendi tarikatının itibar sahibi piri olup halk arasında büyük bir saygıya sahipti. Bununla birlikte yetkin bir şair ve edebiyat nazariyesi âlimiydi. Nevâyî, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* adlı eserinde onun o dönemdeki mertebesini ve onunla ilk tanışmasını şu şekilde tasvir etmektedir: "... Sultan Şahruh döneminin ortalarından Sultan Ebû Said devrinin başlarına kadar Herat şehrinin içinde yaşıyorlardı. Ondan sonra sokağın başındaki hazreti pir Mevlânâ Sa'deddîn-i Kaşgârî'nin mezarı yanına taşındılar. Şehrin bütün âlim ve saygıdeğer kişileri ona tazim edip saygı gösterdiler... Başka hayranlar ve dua bekleyen halk da onun eşiğinden çıkmıyordu. Ben de bu daha sonraki ahali içinde o kişiyi sokakta gördüğümde kısa risalesinden istifade ettim" (Hamsetü'l-Mütehayyirin,740). Ali Şir Nevâyî'nin bahsettiği bu risale *Kâfiye* risalesidir.

Ali Şir Nevâyî, Ebû Said döneminde Herat'ta birkaç yıl yaşamıştır. Ali Şir, Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde eşit derecede yaratıcıydı. Türkçe şiirlerinde Nevâyî, Farsça şiirlerinde ise Fânî mahlasını kullanmıştır. Genç Ali Şir şiir konusunda çok yetenekli olmasına rağmen çok mütevazıydı ve gösteriş yapmaktan hoşlanmazdı. Özellikle büyük şairler çevresinde bir tartışmaya girişse de kendini tanıtmaktan imtina etmiştir. Bir gün Herat'ın Pol-i Mâlân semtinde düzenlenen edebiyat buluşmalarından birinde şehrin ünlü şairlerinden Mevlânâ Ayazî, Farsça bir şiir okur. Ali Şir her kıtasını bitirmeden onun kafiyesini söyler. Orada oturanlar onun yeteneğine olan hayranlıklarını dile getirirler. Üç yıl sonra, Bâğ-ı Sefîd'de başka bir edebiyat gecesinde, Mevlânâ Ayazî başka bir kaside okuduğunda Ali Şir onun kafiyelerini yine tahmin eder. Mevlânâ hayrete düşer. O zamanlar Ali Şir edebiyat çevrelerinde tanınmış bir şairdir. Mevlânâ Ayazî, yaşlılığı ve zayıf görmesi nedeniyle Ali Şir'i tanımaz. Pol-i Mâlân'daki etkinlikte bulunanlardan bazıları şaka yollu "Daha önce hiç böyle bir şairle tanıştınız mı?" diye sorar. Adam, "Hiç bu kadar yetenekli bir şairle tanışmadım ama üç yıl önce Pol-i Mâlân'da genç bir adam benim açıklarımı ortaya dökmüştü" der. Meclis ehli samimice gülüp Ali Şir'i överler."

Ali Şir, şiirsel yeteneğinin seviyesinin gayet farkındaydı ve padişah sarayının edebî ortamında hak ettiği ilgiyi istiyordu. Timurlu padişahlarına büyük bir hürmet ortamında yetişmiş ve bu büyük aileye yakınlık duygusuyla iftihar eden, en önemlisi de yaratıcı gayreti kabaran genç bir şairin, sultanların himayesi konusunda beklenti içinde olması mantıken doğaldır. Timurlu hanedanına süt kardeşliği bağlarıyla bağlı olan genç şair, büyük hayallerle Herat'a dönmüştür. Fakat hayat onu birçok sınavla karşı karşıya getirdi. Herat'tan ayrılmaya karar verdi. Hândmîr *Habîbü's-Siyer* adlı eserinde (Emir Ali Şir) "Sultan Ebû Said zamanında (Meşhed'den) Herat darüssaltanatına dönüp bir müddet hanedanın hizmetinde bulundu. Ancak hak ettiği makamı ve saygıyı bulamayınca Horasan'dan ayrılıp Semerkant'a gitti" (Habîbü's-Siyer, 217), der. Zahîrüddin Muhammed Bâbür de daha sonra *Babürnâme* adlı eserinde onun Semerkant'a gittiğini kaydetmiştir.

Genç şair gerçekten de Semerkant'a gitti mi?

Nevâyî, *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* adlı eserinde şunları da zikreder: "Sultan Ebû Said Mirza zamanında Horasan halkı Semerkant halkının esiri idi... Bu fakiri çaresizlik, felaket, kader ve incinme Meşhed şehrine çekmişti ve oraya vardıktan sonra hastalanarak bir köşede uzanıp kaldım. Pehlivan da Meşhed'de hizmet ediyordu. İyileşene kadar dostluk, şefkat ve muhabbetle bakmak için her gün gelirdi." (Hâlâti Pahlavân Muhammad, 25).

Dikkat ederseniz o, kendisinin Meşhed'e geliş sebeplerini açıkça izah etmektedir ve çaresizlik, felaket, kader ve incinmenin onu yönlendirdiği (!) ve bu dönemde Horasan'ın Ebû Said Mirza elinde olup Herat ahalisinin Semerkant ahalisine esir olduğunu belirtmektedir (Hâlâti Pahlavân Muhammad, 77). Nevâyî, onu Meşhed'e çeken sebepleri şu şekilde sıralar: Birincisi *iflas* (orta çağda bu sözcük çaresizlik anlamında kullanılmıştır); ikincisi *felaket,* üçüncüsü ise *sernüvişt* (yani kader), dördüncüsü *rencûriş* yani incinmedir. Zikredilen son kelime olan rencûriş sözcüğü de Farsça olup cefa çekme anlamına gelmektedir.

Nevâyî'nin hayatını bu kadar altüst eden ve bu kadar çok acı çekmesine sebep olan şey ne olabilir? Yukarıdaki pasajdan iki gerçeği anlayabiliriz. Birincisi Ali Şir, Herat'tan cefa ve çaresizlik yüzünden Meşhed'e gitmiştir.

İkincisi, şairin Herat'ın "Semerkant halkına tutsak ve dilsiz" olduğunu derin bir üzüntüyle ifade etmesinden, Ebû Said ve arkadaşlarına çok kırgın olduğu hissedilmektedir. Bu, Ali Şir'in başkentten ayrılmadan önce hocası Said Hasan Erdeşir'e yazdığı manzum mektubun içeriğinden görülebilir.[12].

12 Bu mektup-mesnevi şâirin *Garâibü's-Sıgar* divanında yer almaktadır. bk. Garaibü's-Sıgar. Masnaviy, 694-704.

Gamî yitti çarh-ı cefâ-pîşedin
Hem ol encüm-i hâric-endîşedin
Ki bolmak vatan içre duşvâr idi
Könülge cilâ def'-i âzâr idi
Sefer tüşti allımga bî-ihtiyâr
Kazâ emride ilge ni ihtiyâr ?!

Bu cefakâr hayat üzdü,
Hem o yıldızları endişeden hariç
Memlekette yaşamak bana zorlaştı,
Bu azaplardan kurtuluş göçmekti,
Bundan istemeden çıktım sefere,
Kaderim buymuş ne gelir elden.

Şair aldığı kararın gerekçesi olarak dört sebebi ileri sürmektedir:

Birinci sebep:

Eger hâssa ma'nî ger îhâm irür

Anın künde yüz beyti helvâm irür

Velî ayt dip kim mana tuttı yüz
Ki min yüz üçün dimedim iki yüz

Birev bolsa bir işde bu nev' ferd
Velî körmese behre coz renc ü derd

Niçük meyl-i âvârelıg itmegey
Başın alıban bir taraf kitmegey ?!

Şiirde anlam arasan anlam, mecaz arasan mecaz.
Günde yüz beyit yazmak benim için bir şey değil.
Ama bunu yazmamı benden kim istedi ki?
Ben tek bir yüz değil iki yüz yapmaz mıydım?!
Eğer kim bu konuda tek olsa
Ancak bunda incinme ve dertten başka bir şey görmezse
Neden zorluklara katlanmayıp,
Alıp başını bir yere gitmesin,

İkinci sebep:

Yana bir bu kim zâhir olmış mana
Ki çıkmış Horâsân ilidin vefâ
Vefâ 'azm eylerde bolmış meger
Sehâ vü mürüvvet ana hem-sefer
Bu üç fî'l çıkkaç aradın tamâm
Yana bolmış üç fî'l kâyim-makâm
Vefâ yiride zâhir olmış nifâk
Sehâ ornıda buhl tutmış visâk
Mürüvvetka bolmış hased cây-gîr
Zihî hoş il ü mülket-i dil-pezîr.

Bence bir sebep de şu ki
Horasanlılarda vefa kalmadı.
Vefası olan birinde,
Yardımseverlik ve cömertlik de olur.
Eğer bu üç şey kaybolursa
İşte bu üç şey peyda olur.
Vefa yerine nifak,
Yardım yerine haset,
Cömertlik yerine
Fesatlık peyda olur.

Üçüncü sebep:

Üçünç ol ki çün hâlik-i zü'l-celâl
Kim hem lem-yezel kildi hem lâ-yezâl
Hayâlimde andak musavver bolur
Ki ol iki iştin müyesser bolur
Biri bu ki bir cezbe Hakdın yitip
Könülni yakîn câmıdın mest itüp
Hakîkat sarı türk-tâz eylegey
Cihân şuglıdın bî-niyâz eylegey ...

Üçüncüsü şudur ki Ey Yaradanım,
Hem ezelî hem ebedî olan...
Hayalimi her zaman süsler
İki işten ortaya çıkan şey
Biri Hakk'ın takdiriyle
Kalbimi hakikat şarabıyla mest etse
Bu dünya işlerini terk edip
İlahî hakikate ulaşmaya yol verse.

Dördüncü sebep:

Yana bir budur kim gedâ ger mülûk
Taleb yolıda kılgay ança sülûk
Burun mürşid-i kâmil istey yürüp
Anı tapkaç özin ana tapşurup
Sülûk emride urmayın bîş ü kem
Anın emridin ayru dem ya kadem

Çü evvelgi iş bolmadı dest-gîr
İkinçisidin hoş imestur güzîr.

Yine birisi şu ki, İlahî hakikat dilencisi
Maksadına ulaşmak için yol kat eder
Önce bir mürşidi kâmil pir bulsam
Onu bulunca kendimi ona teslim etsem.
Seyr-i süluk vazifelerini tam yapsam,
Her nefes ve her adımda onun emrinden çıkmasam
Birincisini elde etmesem de,
İkincisine imkân var ya.

Dolayısıyla bu dönemde ciddi bir ruhsal ıstırap yaşamıştır. Belki de bu onun aşk maceralarıyla ilgilidir. Bu konuda yeri geldiğinde söz söyleyeceğiz. Hândmîr'in yazdıklarına göre Ali Şir, gençliğinin baharında (bu döneme atıfta bulunarak – Ş.S.), bir süre terk-i dünya eylemiş ve dervişlerin bir yeri olan Ribat-ı Süheyl'de şiir ve dua ile meşgul olmuştur (Mekârim, 63). Bu bilgi, şairin Herat'tan ayrılma arifesindeki ruh hâlini daha da netleştirir.

Nevâyî araştırmacıları, Hândmîr ve Babür'ün sözlerine dayanarak şairin Herat'tan Semerkant'a gittiği sonucuna vardılar. Ancak yukarıda bahsettiğimiz detayı kimse dikkate almamıştır. E.E. Bertels'in, Nevâyî monografisinde bu konuda net bir görüş belirtmediği doğrudur. Bir yerde Nevâyî'nin 1464'te Meşhed'den Herat'a döndüğünü belirtir. 1466-1467'de Nevâyî'nin Bedahşan'daki arkadaşlarının çıkardığı ayaklanma Ebû Said tarafından bastırılınca kaçarak Semerkant'a gittiği" (Bertels 1965, 77) ve başka bir yerde ise Nevâyî'nin kendi hatıralarında beyan ettiği Meşhed'e seferinin sebebi de dikkat çekmiş gibi "O, 1467 yılında Ebû Said tarafından Meşhed'e sürüldü." denilmektedir (Bertels 1965, 77). Bilim adamı nedense bu iki görüşü mantıksal olarak kanıtlayamamıştır.

Meşhed'e giden şair bunalımlı ve üzgün bir şekilde Semerkant'a gitmeden önce Herat'a dönmüş müdür? Böyle bir durumda Nevâyî'nin eserleri ve çağdaşları tek satır olsa dahi bu konuda bilgi verirlerdi. Hândmîr'in verdiği bilgilere dikkat edersek şairin Herat'tan değil Horasan'dan Semerkant'a gittiğine vurgu yapılmaktadır. Meşhed'in Horasan'ın bir parçası olduğu düşünülürse Ali Şir'in Semerkant'a Herat'tan değil, Meşhed'den gittiğini söylemek daha doğru olabilir.

Nevâyî ve Ebû Said Mirza İlişkileri Hakkında

Bu noktada Nevâyî araştırmacılarının bu iki kişi arasındaki ilişkiye yönelik yanlış yaklaşımları üzerinde durmamak mümkün değil.

Nevâyî'yle ilgili modern literatürde Ali Şir'in Sultan Ebû Said tarafından Semerkant'a sürgün edildiği söylenir. Başlangıçta, böyle bir fikir V.

Barthold tarafından ortaya atılmış ve daha sonraki Nevâyî araştırmacıları tarafından bu düşünce geliştirilmiştir (bk. Bartol'd, 223; Bertels 1965, 77. С.Айний,.284-285. Åybek 15-16; Şerafeddinov, 51-52; İ. Sulton,157)[13].

V. Bartold şöyle yazıyor: "Bâbür'e göre Mir Ali Şir, bir hata yüzünden Ebû Said tarafından Semerkant'a sürgüne gönderilmiştir. Mir Ali Şir'in kendisi eğitim için gittiğini söylemektedir. O dönemde eğitim için Herat'tan Semerkant'a gitmezlerdi. Demek ki onun Herat'tan Semerkant'a gidişi sürgün olarak değerlendirilmeli" (Bartol'd, 223-224) .

V. Barthold'un hipotezini makul kılmak için bazı verileri kasıtlı olarak yanlış yorumladığı göz ardı edilemez. Örneğin şöyle yazar: "Güzel ve belagatli bir dili olan ve 'kalbini fetheden' (köñlimni base sayd kildi) Şeyh Sadrüddin Rivasî hakkındaki hikâyesi, Nevâyî'nin hayatının bu dönemini aydınlatmak açısından biraz önemli olabilir. Müridi olan ve ondan ders alan Bedahşan hükümdarı ve hatta zamanın hükümdarı yani Sultan Ebû Said dâhil yüksek rütbeli insanlar bile ona hayran kaldılar... Mir Ali Şir'in Bedahşanlılarla olan yakın ilişkisi, hicri 871 (M. 1466-1467) olayından sonraki hayatını etkilemiş olabilir. Burada Sultan'ın güzel şeyhi dostlarından kıskanmış olması da eklenebilir" (bk. Bartol'd, 223; Bertels 1965, 77. S. Aynî,.284-285. Åybek 15-16; Şerafeddinov, 51-52; İ. Sulton,157). Daha sonraki satırda mülahazasını daha da abartır: "Ömrünün sonuna kadar ne ailesi ne de çocuğu olan Mir Ali Şir, görünüşe göre yakışıklı gençleri seviyordu." demektedir. Böylece V. Barthold, Nevâyî'nin Semerkant'a gidişini Bedahşan isyanı ile ilişkilendirir ve Sultan Ebû Said ile Nevâyî arasındaki çatışmayı merkeze alır.

Tarihî kaynaklara göre 1464 yılında Sultan Ebû Said, Bedahşan'ı fethedip Bedahşan emiri ve akrabalarını Herat'a taşır ve onun kızıyla evlenir. Bedahşan şahının İbn La'l adlı oğlu Sultan Ebû Said Bedahşan'ı alınca Kaşgar vilayetine göçer. Şehzade 1467 yılında gücünü toplayıp Bedahşan'a saldırarak burayı ele geçirir. Ebû Said Mirza Bedahşan'dan güçlerini çeker ve ülkeyi viran eder. İbn La'l esir alınır ve babası ile katledilir. Barthold buna işaret etmektedir.

Sadrüddin Aynî, Barthold'un fikirlerini kullanarak Ali Şir Nevâyî ile Ebû Said arasındaki anlaşmazlığın, Hüseyin Baykara, Mir Said Kabulî ve Muhammed Ali Garîbî ile Bedahşan şahlarının şaire yakın olmasından kaynaklandığını gösterir (Aynî, Külliyat, 284-285). Aybek de böyle düşünmektedir (Åybek, 15-16).

13 O dönemde bazı şarkiyatçılar bu görüşe karşı çıktılar. bk. Semenov, 241-243. Ancak V. Barthold'un Nevâyî'nin kişiliği hakkındaki tarihsel ve politik gerçekler arasındaki bağlantısı o kadar doğal karşılandı ki bilim adamının düşüncesi Nevâyî araştırmalarına ilişkin daha sonraki çalışmaların gelişimini etkilemekte başarılı oldu. Böylece Ali Şir'in Semerkant'a sürgün edildiği kanaati Nevâyî araştırmalarında kesin olarak yerleşmiş oldu.

Zahîrüddin Muhammed Bâbür aslında "Ebû Said Nevâyî'yi Semerkant'a neden sürdü?" değil, belki de "Bilmiyorum hangi suçundan dolayı Herat'tan çıkarıp gönderdi?" demek istemektedir (Bâburnâma,132) (Bilmen ne cerîme ile Sultân Ebû Sâ'id Mîrzâ Herât'dan ihrâc kıldı. Semerkandga bardı. Niçe yıl kim Semerkandda idi). Babür'ün Semerkant'tan neden bahsettiğine gelince, Meşhed'e yaptığı ziyaretten haberi de olmayabilir. Ancak Semerkant'ta yaşadığından haberdardır. Üstelik Babür'ün, Mir Ali Şir'in biyografisini detaylandırmak gibi bir hedefi yoktur, ancak hafızasında kalan bilgileri sunmuştur. Babür'ün Nevâyî'nin Herat'tan ayrılışının Ebû Said ile ilgili olduğuna inandığı ve şahın bu davranışına şaşırdığı doğrudur. Çünkü şairleri ve bilginleri himaye etmek şahların âdetiydi. Şairler ve âlimler siyasette tarafsızdır. Bir hükümdar tarafından kayırıldıkları kadar, ölümünden sonra onun hasmı (hatta katilleri) olan sonraki hükümdarlar tarafından da kayırılmışlardır. Şairler, eski çağlardan beri saltanat bezeği sayılmış, padişahın adını dünyaya yaymış, şanını tarihin sayfalarına kazımışlardır. Şairleri ve bilginleri himaye etmek tüm padişahlara itibar kazandırmıştır. Yoksa şairlerin keskin hicivleri yedi iklimde padişahı komik duruma düşürebilir. Nevâyî'nin kendisinin de kabul ettiği üzere çaresizlik, felaket, kader ve kırgınlık Herat'tan ayrılmasına neden olmuştur, ancak bu sadece kendisinin bildiği nedenlerden kaynaklanmaktadır. Nevâyî, Ebû Said Mirza döneminde siyasete karışmamış bir şairdi. Hüseyin ise Ebü'l-Kâsım Bâbür öldükten sonra Nevâyî ile görüşmemiştir, Nevâyî ise bu devirde Herat'ta ve Meşhed'de olduğu gibi şairler muhitinde, coşkun edebî yaratıcılıkla meşgul, siyasetten de çok uzak bir şair olarak tasavvur edilebilir. Ebû Said, Hüseyin Baykara yüzünden Nevâyî'ye düşmanlık besleseydi oğlu Mirza Sultan Ahmed, Hüseyin Baykara'ya karşı bir orduya liderlik ederken Nevâyî'yi yanına almazdı. Bu konu hakkında *Ravzatü's-Safâ*'da şu bilgiler bulunmaktadır: *Tâ der-în eyyâm ki Mirzâ Sultân Ahmed binâ-ber teveccüh-i hakan-i mansûr be-sûy-i Horâsân ez-âb-i Âmûyâ gozaşt. Emîr Alî Şîr nîz hemrâh-i ordu revân şode bûd. Ba'd ez tahkîk-i haber-i vâki'-i Sultân Ebû Sâ'id ve istilâ'-i hakan-i Mansûr-i muzaffer-livâ ber-belde-i Fâhire-i Herât ez-Emîr Hâcîbeg ruhsat talebîde icâzet hâsıl nümûde ve rûy be-Herât âverd*" (Ravzatü's-Safa,15) [...Bu hayat şuna kadar devam etmiştir: Mirza Sultan Ahmet, Hüseyin Baykara'ya karşı Ceyhun'dan geçip, Horasan'a yürüdüğünde Emir Ali Şir de onun ordusunda idi. Ebû Said Mirza'nın ölümü ve Hüseyin Baykara'nın Herat'ı ele geçirmesi hakkındaki haber doğrulandıktan sonra Ahmet Hacibek'ten izin alıp Herat'a yöneldi.]

Bu bilgi, Ebû Said ve oğlunun Nevâyî'den hiç korkmadıkları anlamına gelir. Eğer Sultan Nevâyî'nin Hüseyin Baykara'yla yakın ilişkisi olduğu için düşmanca bir ruh hâlinde olsaydı o zaman Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün emirlerini

kendi hizmetine almış olması nasıl açıklanabilir? Onların çoğu Hüseyin'in hocaları ve yakınlarıdır (Benzer şekilde Sultan Hüseyin Baykara da Ebû Said'in emirlerini kendi hizmetine almıştır). Timurlu sultanları nezdinde süt kardeşler ve emirler, hangi Timurlu hükümdara hizmet ettiklerine göre değil, genel olarak Timurlu hanedanının hükümdarlarına olan bağlılıklarına göre değer görüyordu. Bu yüzden hükümdarlar değişse de birçok emir saygınlıklarını korumuştur. Süt kardeşler, Timurlulara yakın insanlar olarak bu ülke topraklarında özel bir ilgiye sahipti. Timur tüzüklerine göre kim ki memleketinden ümidini kesip bir hükümdara hizmet etmeye gelmişse, bu hükümdar ona saygı duymalı, diğer hükümdara olan bağlılığını unutmalı ve onun rütbesini yüceltmelidir. Bu bağlamda Ebû Said'in, Hüseyin'le birlikte büyüdüğü için Nevâyî'ye kötü davranması gerçeklikle uyuşmaz. Zahirüddin Babür, Nevâyî'nin şahsında müthiş bir hainlik görmediği için şahın bu hareketine şaşırmıştır. Ne yazık ki E. Bertels, *Nevâyî* adlı monografisinde, Nevâyî'nin Semerkant ziyaretini bir sürgün olarak değerlendiriyor ve Semerkant'ın o dönemde bir bilim merkezi olmadığını söylüyor. Barthold gibi Sadrüddin Rivasî'nin durumunu göstermese de, şairin amcaları ve Bedahşan faciasından sonra onun kaçmak zorunda kaldığını iddia ediyor (Bertels, 77).

Onun Herat'tan çıkıp gidişine sürgün denilmesinin Barthold için neden gerekli olduğu anlaşılır bir durumdur. Bâbür'un bilgileri etrafındaki kaynaklardan gelen tüm gerçekleri kendi amacına uygun hâle getirmiştir. Özellikle Nevâyî'nin Bedahşan şairlerine hürmeti, Hüseyin ile dostluğu abartılarak Ebû Said'in organize olmuş muhalefetini teşkil etmiştir. Şeyh Sadrüddin Rivasî'nin şahsiyeti ile ilişkili tahminler kesinlikle esassızdır. Şeyh Sadrüddin Rivasî yaşı büyük bir kişi olup ömrünün çoğu Medine, Mısır ve Suriye'de geçmiştir. Yaşı ilerleyince vatanı İsfara'da bir sufî cemaate liderlik ederken Sultan Ebû Said'in emriyle Herat'a göçer ve orada tam olarak hicri 10 Ramazan 871'de (M. 10 Nisan 1467) Herat'ta vefat eder. Ali Şir Nevâyî onun elinde "Vahdet-i Vücûd" prensiplerine göre dersler almış ve *küngülümni base kildi* diyerek büyük hocaya olan muhabbetini ifade etmiştir. Nevâyî'nin amcalarının veya Bedahşan şahının Ebû Said'in emriyle idam edilmesi, Sultan ve Nevâyî'nin birbirlerine karşı soğuk tavırlarının temeli olamaz (Nevâyî'nin yeğeni Emir Haydar'ın Hüseyin Baykara tarafından katledilmesi gibi). Aksi takdirde Ebû Said Mirza, Ali Şir'in Semerkant'taki yönetici çevrelerde onurlandırılmasına izin vermezdi. Ali Şir'in amcalarını şair olarak görsek de aslında onlar birer askerdi. Ebû Said'in ordusuyla silahlı çatışmalarda şehit olmaları savaş kanunlarına uygundur. Mir Said Kabulî, Ebû Said ve Esterâbâd'da bağımsızlık ilan eden Hüseyin Baykara arasında hicri 840 yılının Şaban ayında (M. 1460 Haziran) meydana gelen Serahs Savaşı'nda (Matla-i Sa'deyn, 494-497; Ma-

câlis,335) ölmüştür. İkinci amcası Muhammed Ali Garibî'nin ölümü çok daha önce gerçekleşmiştir. O, Hüseyin Baykara ile Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün 1453'te Ebû Said Mirza'ya karşı Semerkant'a seferine katılmıştır. İki hükümdar arasında gerçekleşen sulhun ardından Hüseyin'in kardeşi Baykara, enişteşi Sultan Ahmed ve onun oğlu Mirza Kiçik'le Semerkant'ta kalıp Ebû Said'in hizmetine girmişlerdir. Ancak çok zaman geçmeden Hüseyin, kuzenleri Sultan Üveys'in Ebû Said'den tahtını geri alma hareketini desteklemekle suçlanarak hapsedilmiştir. Gerçi Hüseyin, Firuze Begüm'ün isteği üzerine serbest bırakılarak Herat'a gönderildiyse de Sultan Üveys ve yandaşları idam edilmiştir (Matla-i Sa'deyn..372-373). Nevâyî'nin yazdıklarına göre amcası Muhammet Ali Garibî bu isyanlar sırasında Semerkant'ta katledilmiştir (Macâlis, 336). Bedehşan şahının kaderi de aynı olmuştur.

Hüseyin Baykara'nın her zaman Ebû Said'in öfkesini beklediği doğrudur. O, Ebû Kasım Babür'ün vefatından sonra kendi devletini kurma arzusunu hayata geçirememiştir. Merv'e gidip kısa süre içerisinde bazı yerleri ele geçirmiştir. Kayınbabası Sultan Sancar'ın Merv'e vali olarak atanması da bu yoldan döndürememiştir. Onlar arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Bu süreçte bazı ordu komutanlarının sadakatsizliği nedeniyle topraklarını kaybedip çöllerde dolaşmak zorunda kalmışlardır. Ancak o durumda da arzularından vazgeçmemiştir. Etrafına sadık savaşçılar toplayarak daha büyük baskınlar planlamıştır. Hicri 862 yılının Zilhicce ayında (M. 10 Ekim-8 Kasım 1458), Hüseyin Baykara, Esterâbâd'ı Karakoyunlu Cihan Şah Türkmen'in akrabası Hüseyin Saidullah'dan alıp Sultan Ebû Said Mirza adına hutbe okutur ve sikke bastırır. Ancak bağımsızlığını ilan ettikten sonra Sultan Ebû Said, Esterâbâd'a bir ordu göndererek Hüseyin'i kaçmaya zorlar. O zamandan sonra Hüseyin, Harezm topraklarından Horasan sınırlarına yakın yerlere baskınlar düzenleyerek irili ufaklı silahlı çatışmalara neden olmuş ve Ebû Said'in sağlığını bozmuştur. Maveraünnehir ve Horasan'ın mutlak hükümdarı deneyimli Sultan Ebû Said için Hüseyin pek bir tehdit oluşturmuyordu. Ülkenin batısında yer alan ve devletine ciddi tehdit oluşturan güçlü bir Türkmen saltanatının olduğunu unutmamalıyız.

Ali Şir Nevâyî'nin Semerkant'taki Hayatı Hakkında

Ravzatü's-Safâ'ya göre, hicri 869'da (M. 1464-1465) Ahmed Hacıbek, Ebû Said Mirza'nın emriyle Şehzade Sultan Ahmed Mirza'nın danışmanı olarak Semerkant'a gider (Ravzatü's-Safa.... 290). Bundan önce o Herat valisidir. Ali Şir Herat'ta yaşadığı dönemde Ahmet Hacıbek onu yakınında tutmuştur. Çünkü o da iyi bir şair olup Vefâyî mahlası ile eserler vermektedir. Nevâyî onun hakkında *Mecâlîsü'n-Nefâis*'te şunları yazmaktadır: *"Vefâ'î tehallüs ki-*

lur. Sûreti hoş ve sîreti dilkeş, ahlâkı maktavga lâyık ve yüriş-turışı yakımlı yigitdür. Horâsânda terbiyye tapdı. Herât dâru's-saltanâsıda on yılga yakın hâkimlik kıldı. Semerkand mıntakasıda hem bir müddet hâkim irdi" Vefâyî mahlasını kullanır. Güzel yüzlü, yürekli yürüyüşlü, ahlakı övülmeye değer, davranışları hoş bir gençtir. Horasan'da eğitim görmüştür. Herat saltanat merkezinde yaklaşık on yıl hüküm sürmüştür. Bir süre Semerkant valisi olarak görev yapmıştır." (Ravzatü's-Safa..., 290).

Bu olaydan 1-2 yıl sonra Ali Şir'i de Semerkant'ta görürüz. Ali Şir'in yakın dostu Şeyhimbek Süheylî de Semerkant'tadır. Hândmîr *Mekârimü'l-Ahlâk*'ta Nevâyî'nin dilinden, Şeyhim Süheylî'nin Sultan Ahmet Mirza adına kaside yazdığında onu Ali Şîr'in düzelttiğini söylemektedir (Mekârim, 119). Belki de Ali Şir Semerkant'a dostu Şeyhim ile gelmiştir? Çünkü tarihten biliyoruz ki şairler hükümdarın huzuruna ilk çıktıklarında en güzel hediye olarak bir şiir yazarlarmış.

Ahmet Hacıbek gibi bir kalem ve mülk sahibinin Semerkant'ta bulunması genç şair için bir nimet olmuş olabilir. Bunun ona şiiri takdir eden bir kişinin himayesinde yaşama umudu vermesi şaşırtıcı değil.

Ayrıca o dönemde Semerkant, Nakşibendi tarikatının merkezidir ve Mavarünnehir'in güçlü piri olan Hoca Ahrar'ın etrafında binlerce mürid toplanmıştır. Bu açıdan bakıldığında Semerkant mutasavvıflarını tanımak, hocası Seyyid Hasan Erdeşir'e yazdığı gibi pir-i kâmilin hizmetine girmek ve bundan sonraki hayatında Nakşibendi tarikatına bağlanmak arzusuyla yanıp tutuşan, ilim arayan genç için bu gezi iyi bir fırsattı. Abdurezzak Semerkandî'nin verdiği bilgiye göre Ali Şir, Semerkant'ta Hoca Ahrar'ın sohbetinde bulunmuştur. Ama nedense onun müridi olmamıştır. Ali Şir kararını değiştirmiş ve Fazlullah Ebû Leysî medresesine gitmiştir (Matla-i Sa'deyn, 331[a]; Ravzatü's-Safa, 15).

Bu dönemde Semerkant müreffeh bir şehirdi, Mirza Uluğbek tarafından kurulan dünya bilim merkezinin gelenekleri henüz ölmemişti ve İslami ilimlerin âlimleri hâlâ Hanefî öğretilerini öğretmekle meşguldü. Ali Şir, Fazlullah Leysî'nin medresesinde iki yıl eğitim alır (Vakfiye, 309). *Ravzatü's-Safâ* müellifi, Ali Şir'in Semerkant'taki hayatı hakkında şunları yazar: Der-hânkâh-i Hâce Celâlü'd-dîn Fazlu'llâh sâkin geşt ve ekser evkât-râ bâ-mütâla'a masrûf dâşt " [Hoca Celaleddin Fazlullah'ın (Ebû Leysi) tekkesinde yaşadı ve zamanının çoğunu okuyarak geçirdi.] (Ravzatü's-Safa, 15) Abdurezzak Semerkandî de Ali Şir'in Semerkant'ta eğitim aldığına işaret etmektedir (Matla-i Sa'deyn, 331[a]). Eğitimi tamamlandıktan sonra Ali Şir bir müddet Semerkant'ta kalmıştır. Bu dönemde ne işle meşgul olduğu belli değildir. Nevâyî *Vakfiye* adlı eserinde şunları yazmıştır: *Bu hakîr hîç nev' hizmetge öz kâbiliyyetimni çınamagan cihetdin ve hîç türlüg meşşakkatga kuvvetimni anlamagan sebebdin*

barça temennâ işigin yüzümge medrûs ve cemî'î müdde'âlar ebvâbın ileyimge mesdûd kılıp irdim [...hiçbir hizmete ve işe kendi yeteneğimi kullanamadığım ve hiçbir meşakkat için gücümü hissetmediğim için bütün arzu ve önüme koyduğum maksatların eşiklerini kapatmıştım.] (Vakfîye, 165). *Ravzatü's-Safâ* müellifinin yazdıklarına göre o sık sık Mevaraünnehir'in yöneticileri Emir Derviş Muhammet Tarhan ve Emir Hacıbek'le sohbet eder (Gâhî bâ-Emîr Dervîş Muhammed Tarhan ve Emîr Hâcîbeg ki sâhib-ihtiyâr-i ser-kâr-i Mâverâ'n-nehr bûdend ihtilât mî-nümûd) (Ravzatü's-Safa, 15).

Mekârimü'l-Ahlâk'ta verilen *Hüseyn Baykaranın Belh etrâflarıga bastırıp giriş vâkı'aları beyâni* [Hüseyin Baykara'nın Belh Çevresini Fethinin Detayları] adlı bölümde Ali Şir Nevâyî'nin adı iki yerde geçmektedir. Birincisinde Sultan Ahmed Hüseyin, Baykara saldırısını püskürtmek için Ahmed Hacıbek komutasında birlikler gönderdiğinde Ali Şir Nevâyî'nin de komuta karargâhında bulunduğunu görüyoruz. İkincisinde ise Ali Şir'in ordu komutanı Sultan Hasan Erhengi'nin hizmetkârı olduğu söylenmektedir (Mekârim,97).

Bu olaylar, Hüseyin Baykara'nın Herat tahtına çıkışının arifesinde yaşanan olaylarla ilgilidir. Kısa bir süre sonra Horasan tahtına çıkan Hüseyin Baykara, Sultan Ahmed Mirza'ya bir mektup göndererek Ali Şir'i Herat'a çağırır. Ali Şir'in medrese tahsilinden sonra Semerkant'ta fazla yaşamadığı buradan anlaşılmaktadır. Bu açıdan Semerkant'taki hayatı 1467-1469 yıllarıyla sınırlandırılabilir.

Ali Şir Nevâyî, Semerkant'taki hayatı hakkında çok az bilgi bırakmasına rağmen *Mecâlis* adlı eserindeki notlardan hareketle onun Semerkant'ın edebî ortamına aktif olarak katıldığı öğrenilebilir. Özellikle Semerkantlı sanatçılarla sürekli sohbetleri, Safayî, Mevlânâ Cevherî, Mevlânâ Hâverî, Helvayî, Uloy? Şâşî, Mevlânâ Yusuf ile tanışması, Yusuf Bedâyî ile münasebetleri Semerkant'ın edebî ortamında özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Mevlânâ Mir Karşî'nin sahaf dükkânında yapılan toplantılarına katılması (Macâlis,328) ve Mevlânâ Riyazî ile şiir hakkında tartışması, onun Semerkant elitiyle yakın temas hâlinde olduğunu doğrulamaktadır. Özel olarak belirtilmese de Semerkant'ta geçirdiği zamanla ilgili olduğuna inandığımız başka anılar da var. Örneğin, Nevâyî, Mevlânâ Riyazî hakkında şu olayı hatırlar: Bu matla beyti şu şekildedir:

Sitâreest devr-i gûş-i ân hilâl-ebrû	O hilal kaşlının yüzünün güzellik nişanelerinden biri olan kulağı
Zi-rûy-i hüsn bâ-horşîd mî-zened pehlû.	Etkileyicilikte güneşle yarışacak bir yıldızdır..

İki mısra arasında bağlaç olarak bir "ki" gerek. Fakir ona dedim ki, bu şekil daha iyi olacak.

Zi-rûy-i hüsn devr-i gûş-i ân hilâl-ebrû
Sitâreest ki bâ-mâh mî-zened pehlû

Yüz güzelliği bakımından o hilal kaşlının kulağı
Ayı geride bırakan bir yıldızdır.

İnsaflı olacak olursak razı gelseydi ki gelmedi. Tartışma çıkardı. Ben ise sessiz kaldım. Kendi kardeşleri tartıştılar ama kabul etmedi. Semerkant'ta vefat etti" (Macâlis,328).

Nevâyî'nin makul eleştirilerine Riyazî'nin itirazı, bu olayın gençliğinde meydana geldiğini gösteriyor. Ne de olsa Nevâyî, orta yaşlılar arasında o kadar meşhurdu ki Abdurrahman Câmî bile onun tavsiyesine kulak verirdi. Yani Nevâyî'nin şiir yeteneği yüksek olmasına rağmen onun hâlâ genç bir adam olduğu hissedilebilir. Riyazî'nin "Semerkantlıdır ve Semerkant'ta ölmüştür" sözü, olayın Semerkant'ta geçtiğine delil olabilir. Çünkü *Mecâlis*'te kullanılan ifadeye göre zikredilen olay söz konusu kişinin memleketinde geçmişse Nevâyî şairin memleketini zikretmekle yetinmiştir. Eğer şair başka bir yere taşınmışsa eserin yazıldığı sırada yaşadığı yer belirtilir (örneğin Andican'dandır, sonra Semerkant'a gitti gibi). Buna bakılırsa Riyazî'nin Semerkantlı olduğu zikredilerek olayın Semerkant'ta geçtiğine de işaret edilmektedir.

Mekârimü'l-Ahlâk adlı eserde verilen bazı bilgilerden Ahmet Hacıbek'in Ali Şir'e büyük bir saygı gösterdiği anlaşılabilir (Mekârim, 93). Semerkant valisi Ahmet Hacıbek'in sanatsever ve şairken onun Nevâyî'ye maddi destekte bulunma konusunda kayıtsız kalması pek inandırıcı değildir. *Zahirüddin Babür'ün "Alî Şîr Begge Semerkandda Ahmed Hâcîbeg mürebbî ve mukavvî boldı."* (Bâburnâma,132) sözlerinden onun vali tarafından maddi destek gördüğü anlaşılabilir.

Fakat Fahrî-i Heratî, Nevâyî'nin kendi ağzından duydukları ile ilgili olarak "soğuk gecelerin birinde Ali Şir'in hamama gitmesi icap eder ve hamamcıya yanındaki cüzdanını emanet vermek istese de hamamcının kabul etmemesi" olayını kendi tezkiresinde vermiştir. Bu durum onun zenginliğinin daha sonraları Hüseyin Baykara döneminde oluştuğuna işaret etmektedir (Latâifnâma,134). Tam olarak bu bilgi Ali Şir'in gençliğinde fakir bir hayat yaşadığı düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. İncelemelerde bu olay birkaç varsayımsal eklemeyle daha da geliştirilmiştir. E.E. Bertels, *Hayret'ül-Ebrâr* eserinin on birinci maddesinde bahsi geçen genç ilim talebesinin büyük şehirdeki durumunun betimlemesinden yola çıkarak Nevâyî'nin Semerkant'taki hayatının zor olduğunu düşünmektedir (Bertels, 80). Aynı örneği V. Abdullayev ve İzzet Sultan da vermektedir. V. Abdullayev bunu fakirlik ve ihtiyacın bir açıklaması olarak aktarırken (Abdullayev, 32-35), İzzet Sultan bunu ihtiyaç ve gururun bir teyidi olarak göstermektedir (İ. Sulton, 174-179). Bize göre, Fahrî'nin bilgilerine eleştirel bir şekilde bakılması gerekiyor. Bu herkesin hayatında olan tesadüfî bir durumdur. Ali Şir, Semerkant'ta fakir olsaydı, kişisel

bir hizmetçi tutmazdı. *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserinde Ali Şir'in Pir Ahmed adlı hizmetçisi olduğu bilgisi vardır (Mekârim, 135).

Ali Şir Nevâyî'nin Karakteri Hakkında

Ali Şir Nevâyî'nin tarihin altın sayfalarına kazınması için üç temel esasın olduğunu iyi biliyoruz. Bunlar onun emsalsiz yetenekleri ile vermiş olduğu eserler, meşhur bir devlet adamı oluşu ve nihayet onu büyük bir pir makamına yükselten karakteridir.

Nevâyî döneminde ve sonraki yüzyıllarda Ali Şir Nevâyî hakkında bilgi veren yazılı kaynakların hemen hepsi onun karakterinden özel olarak bahsetmektedir. Bunda da iki yaklaşım söz konusudur: Birincisinde Ali Şir'in erdemlerinin yer aldığı nakillerde insani mükemmelliğinin ölçütleri öne çıkarılırken ikincisinde öncelik bu ünlü tarihî şahsın sıradan insanlara özgü karakteri gösterilmektedir. Her iki yaklaşımın etkisi XVI-XIX. yüzyıllarda oluşturulan tüm kaynaklarda eşit olarak hissedilmektedir.

Nevâyî'nin yüksek insani nitelikleri ve karakteri hakkında bize ulaşan bilgiler, çağdaşları Mirhand, Hândmîr, Devletşah, Zeynüddin Vasifî ve Zahirüddin Babür'e aittir.

Devletşah onun olgunluk seviyesini şu şekilde anlatmaktadır: "Münasip arkadaşları, ileri gelenler, onun hoş sohbetinden minnettar ve razıdırlar. Onun himmetli toplantılarına katılmak erdemli insanların arzusuydu. Yüce dergâhı halkın müracaatgâhı, sofrası dervişler için çeşitli lezzetlerle dolu olup kapısı muhtaçlara her zaman açıktır. Bu büyük emîrin makbul tabiatı ve yumuşak tavrı, padişaha yakınlığı, Müslümanların önemli işlerine kefil olması, şeriat ve sünnet, millet idaresini geliştirmek için meşgul olsa da her zaman erdem kazanmaya ve bilgiyle meşgul olmaya eğilimlidir" (Devletşah Semarkandî,190).

Nevâyî her zaman şeriat kanunlarına ve peygamberimizin sünnetine uygun hareket etmiş, devletin ve milletin menfaati için çalışmıştır. Bütün işlerinde şikâyet sahiplerinin sorunlarını adalet çerçevesinde çözmüştür. *Ravzatü's-Safâ*'da geçtiği üzere 1470 yılının başında Sultan Hüseyin, İmam Rıza'nın türbesini ziyaret etmek için Meşhed'e gittiğinde Abdullah Hatib, Herat'ta kalan saray valisi Kutbuddin Tavus Simnanî hakkında hükümdara şikâyette bulundu ve onun makamını ele geçirmeyi başarmıştır. Daha sonra Hoca Nizamüddin Bahtiyar ile anlaşıp, ellerinden geldiğince devleti yönetmeye ve halka acımasızca zulmetmeye başlamışlardır. Bu da kamuoyunda huzursuzluğa yol açmıştır. Sultan Hüseyin bunu öğrenir öğrenmez Nevâyî'yi göndermiştir (Ravzatü's-Safa,19; Ravzatü's-Safa, 37[a]). Nevâyî, Herat'a ge-

lir, Nizamüddin Bahtiyar'ı tutuklar ve Kutbuddin Tavus'u yeniden görevine atar. *Ravzatü's-Safâ* yazarının şu ya da bu şekilde Nevâyî'nin iştiraki varsa da büyük Emîr'e duyduğu derin saygıdan dolayı Nevâyî'ye has özellikleri olaylar dizisinde ön plana çıkarmaya çalışmaktadır... Örneğin, yukarıda ele aldığımız, yani Sultan'ın Nevâyî'yi Herat'ta asayiş sağlamak için göndermesi, onun da hain ve zalimleri cezalandırması, *Matla-ı Sa'deyn*'de kuru bir şekilde verilmektedir (Matla-i Sa'deyn, 341[a]). Mirhand, iyi tanıdığı kişinin karakterini tam olarak ortaya koymayı gerekli görmüştür: "Önce Nevâyî şehre gitti ve karakteri gereğince (halkın) kalplerinde lüzumsuz günlerden peyda olmuş yaralara merhem sürdü. Şikâyet sahibi mazlumların gönlünü elde etme sürecinde tüm dikkatini vererek zalimlerin zulmünü defetmeye girişti ve öncelikle âli buyruğunun cuma günü minberden okunup dinletilmesini emretti... Bu nedenle halkın gönlü ferahlamış, padişahın devlet ve servetinin devamı ve Nevâyî'nin güç ve kudretinin artması için dua etmişlerdir" (Ravzatü's-Safa (4), 19).

Şüphesiz, Hândmîr'in *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eseri Nevâyî'nin ruhani imajını tam olarak yansıtan eser olarak kabul edilmektedir. Hândmîr, büyük hocanın ilim ehline karşı münasebeti, onun eğitimi altında yetişen ilim adamları ve faziletleri, yarattığı önemli eserler ve inşa ettirdiği irfan mekânları hakkında yeterli bilgi verirken Nevâyî'nin karakterini olabildiğince geniş bir şekilde göstermeye çalışmıştır. Onun zamanının önemli bir bölümü şairin huzurunda geçmiştir. Bu nedenle de *Mekârimü'l-Ahlâk*'taki bilgiler şairin gündelik hayatı, yaşayış tarzı ve çevresindekilerle münasebetini ortaya koymak için önemlidir. Kitap, adından da anlaşılacağı gibi, Nevâyî'nin takdire şayan nitelikleri hakkında yazılmıştır. Hândmîr, Nevâyî'yi çocukluğundan beri Tanrı'nın gözü önünde olan biri olarak görmektedir. Sultan Şahruh'un ölümünden sonra Ali Şir'in ailesi birkaç yılın ardından Yezd üzerinden Herat'a dönmüştür. Yolda Ali Şir uyuyup attan düşer, karanlık olduğu için kimse fark etmez. Nevâyî çok yorulduğu için düştüğü zaman da uykusuna devam eder. Tan atınca Ali Şir çölde tek başına kimsesiz kaldığını görüp korkar. Aklını başına toplayıp yanındaki ata binerek kervan izini takibe koyulur. Yolda çok susar ve hâlsizleşir. O zaman çölün tam ortasında kara bir şey gözüne çarpar. Yakınına vardığında tatlı su dolu bir kap olduğunu görür. Susuzluğunu giderince yeniden yola çıkar. Kısa süre sonra onu çölde arayan babasının hizmetkârlarıyla karşılaşır. Çocuğa suyu ulaştıran Allah'ın lütfuna herkes şaşırır.

Hândmîr, Ali Şir'in velilere has özelliklerini göstermeye özel bir önem vermiştir. Şairin hayatından alınan hikâye ve anekdotlarda onun tevazu ve alçakgönüllülüğü, mal hırsından uzaklığı, cömertliği ve dağıttığı nimetler gözler önüne serilir.

Ali Şir Nevâyî ile ilgili kaynaklarda onun narin karakteri hakkında notlar bulunmaktadır. Zahirüddin Babür şunları söylemektedir: "Ali Şir mizacının nazikliği ile bilinir. Halk, onun nezaketini devletin gururu olarak tasavvur ederdi. Böyle değilmiş bu sıfat onun tabiatında vardır, ona uygundur. Semerkant'ta gezerken de böyle nezaketlidir" (Bâburnâma,153). *Bedâyiu'l-Vekâyi, Târih-i Râşidî* ve başka eserlerde karşılaşılan bazı bilgiler de Nevâyî'nin nazik ve hassas oluşuyla açıklanabilir. Bu nedenle 20. yüzyılda bile şairin hayatını düşündüğümüzde farklı yorumlarla karşılaşırız. Örneğin, V. Barthold, Babür'ün kullandığı "nezaket" sözcüğünü nazik dilli şeklinde tercüme etmektedir (Bartol'd,226). A. N: Boldırev, Zeynüddin Vasifî'nin verdiği örneklere dayanarak "aşırı incelik, çabuk ve sebepsiz sinirlilik" derken A. Semenov onu "gurur ve kibir" olarak anlamaktadır (Boldırev (2),123; Semenov, 240).

Zeynüddin Vasifî, bu konuyu açıklığa kavuşturmak için özel bir çabayla mevzuya has (Emir Ali Şir'in nezaketi ve letafeti hakkında) bir bölüm yazmıştır. Anlatılana göre Mir'in öğretmenlerinden Mevlânâ Fasihüddin hasta ve yatalaktır. Mir Ali Şir, arkadaşlarını yemeğe davet eder ve yemek sırasında efendisinin hastalığını hatırlayarak hizmetkârı Sahibdara'ya yemek verir ve onu görüp gelmesi için gönderir. Yemekten sonra üzgün olan Ali Şir'in yalnız kalmak istediğini düşünen dostları birer birer ayrılırlar. Bu ise Mir'in yüreğine ağır bir yük bindirir ve o anda hastadan dönüp odaya giren Sahibdara'ya sert bir ses tonuyla şöyle der: "Ali Şir'in evi yemekhane, Ali Şir de aşçıymış. Dostlar geliyorlar, yemeklerini yiyip gidiyorlar." Sahipdara kendisini savunmak için harekete geçip onun suçunun olmadığını ve Mir'in kendisinin onu hasta huzuruna gönderdiğini hatırlatır." (Bedâyiu'l-Vekayi, 401).

Mir iki gün Sahipdara ile konuşmaz. Sahibdara bu durumdan endişe duyunca Mir onu çağırır ve "Ey Mevlânâ Sahib, hata yapmamak sadece Allah'a mahsustur. Öfkemle seni ustayı görmeye gönderdiğimi unutmuş olmalıyım ki sana çıkıştım. Buna karşılık sen 'Ali Şir'e ne oldu? Yaşlanıp aklını mı kaybetti?' der gibi herkesin duyacağı şekilde kendini aklamaya çalışarak el âlemin karşısında beni utandırmak zorunda mıydın? Dostluk âlemine ne oldu? Sessiz kalıp hatamı örtmeniz ve insanların şaşkınlığına sebep olmamı engellemeniz mümkün değil mi?'" der.

Zeynüddin Vasifî, Mir Ali Şir'in nezaketinin "çabuk kırılmak" şeklinde anlaşılması gerektiğini başka bir bilgiyle kanıtlıyor. Burada söylenilene göre vezir Mecdüddin Muhammet, Ali Şir Nevâyî'yle barışmak için onun şerefine ziyafet düzenler. Çevrede mizah anlayışıyla tanınan Abdulvasi Nizamî'den, mecliste mizah olacağını dikkate alarak inisiyatif almasını ve çevrede neşeli bir hava yaratmasını ister. "(Mecdüddin) Abdulvasi'ye dedi: "Mahdum, yardım edin fakat zamanın ve durumun farkında ol inşallah güzel geçsin". Mevlânâ Abdulvasi dedi: Yarın ben meclise gelmesem çünkü uzun süre Ali Şir'le aranızdaki samimiyet havası bir nifak bulutu ile örtüldü. Elhamdülillah, Allah

Taala'nın inayeti ile bu toz bulutu dağıldı. Bu meclis ve mahfil hafif mizah ve muziplik temeli üzerine kurulmalıdır. Mir Ali Şir dünyanın belagat lideridir. Bu meclisteki takılmaması mümkün değildir. Onunla mülahaza edip ona cevap vermememem çok zor. Onun nazik mizacını siz de bilirsiniz! Sonuç olarak benim yüzümden aranızdaki barış sona erebilir." (Bedâyiu'l-Vekayi, 401).

Mirza Haydar da kolayca küsmek gibi bir huyunun olduğunu söyler. O, *Târih-i Râşidî* adlı eserinde şöyle bir olayı aktarır: "Binaî, Ali Şir'le istihzalı bir şekilde konuşurken Mir de ona takılıp: "Mevlânâ Binaî delirmiş, onu şifahaneye götürün, nohut bulamacı ve topuğuna vurarak iyileştirin." demiş. O zaman o da göçüp Irak'a gitmiş. Orada Sultan Yakup'un lütfunu görüp bir süre geçtikten sonra Herat'a dönmüştür. Mir Ali Şir onu bir kişi aracılığıyla çağırtıp nezaketle, izzeti ikram ile karşıladı. Geçmiş olaylar için özür diledi. Binaî de kendi takılmalarından dolayı özür diledi ve barıştılar. Görüşmede Mir, Binaî'ye Iraklıların, üzerinde nasıl bir izlenim bıraktığını sorduğunda Binaî, Iraklıların hiçbir zaman Türkçe şiir yazmamasından etkilendiğini söylemiştir. O zaman Mir şöyle der:

– Sen hâlâ kendine gelmemişsin. Sen henüz kendine gelmemişsin, bırak bu saçmalıkları! Dostluk, ahenk ve doğruluk hakkında konuş. Bizim divanlarımızda yer alan hangi matla güzeldir? diye sorar. Binaî, şu matlanın halk tarafından beğenildiğini söyledi:

Kögregimdür subhının pîrâhenidin çakrak Kirpigim şebnem tökülgen sebzedin nemrakrak.	Gönlüm yeni atmış tandan da parlaktır Kirpiğim şebnem düşmüş çimenden de nemlidir.

Mir de şöyle der:

– Çok kinayeli bir adamsın, bu matla Mevlânâ Sahib'in ki ya! Biz onu satın almıştık[14].

Binaî de şöyle der:

– Ne diyorsunuz, sizi iğnelemek benim ne haddime. Ben bu matlanın sizin olmadığını bilmiyordum. Sizin çok güzel matlalarınız var ve işte bu güzel olanı.

Başımızdın sâye-i servî-kadin kem bolmasun Zât-i pâkin bolmasa âlemde âdem bolmasun.	Başınızdan servi boyunun gölgesi eksik olmasın Pak zatınız olmasa âlemde insan olmasın.

Mir şöyle der:

– Hah bu ondan da güzel, fakat bu matla Mevlânâ Lutfî'nindir. (Ama, anlaşıldı ki) sen hiçbir zaman mizahı terk edemezmişsin!" (Tarixi Raşidiy,122[6])[15]

---

14 Doğu edebiyatındaki Nazirecilik geleneğine göre şairlerin yazardan beğendikleri bir mısrayı satın alıp devam ettirebildikleri bilinmektedir.

15 Binayî, bu örneklerle Nevâyî'nin yeteneğini küçümsemiş ve ona hakaret etmiştir.

Aynı örnek, *Bedâyiu'l-Vekâyi* 'adlı eserde de şöyle geçmektedir: "Mevlânâ Binai Irak'tan gelip Mir'in erdemlerle dolu meclisinde otururken Mir ondan (Binaî'den) Yakup Bey'in (Akkoyunluların sultanı Ş.S.) faziletlerini anlatmasını istediği söylenir. Binaî de şöyle der:

– Yakup Bey'in letafetinden ve zarafetinden daha fazla övgüye değer fazileti şudur ki Türk dilinde söz söylemezmiş.

Mir (sinirlenerek) şöyle der:

- Ey, Binaî! Kabalığı ve ahmaklığı çok ileri götürdün! (Tarixi Raşidiy,122[6])

Sultan Yakup Bey'in Türkmen olup Türk dilinde konuşmadığı hakkındaki ifade Ali Şir Nevâyî'nin Türk dil duyarlılığına karşı nefret emaresi olarak söylenmiş gibi. Mir Ali Şir kendisine karşı cahillerce yöneltilen sert eleştiriyi, yukarıdaki mezkur şakayı sindiremez.

Kaynaklardaki bilgilerden Nevâyî'yi inciten sözler söylemekten çekinmeyen tek kişinin Kemaleddin Binaî olduğu ve Zeynüddin Vasifî'ye göre Herat'tan uzaklaşmak zorunda kalmasının nedeninin de bu olduğu anlaşılmaktadır. Vasifî, Binaî'nin kendi dilinden "Emir Ali Şir'in kırılgan doğası ve bana da kırılmış olması sebebiyle Horasan ülkesinde yaşama imkânı kalmadı. Zihnimin başkenti olan Irak ülkesinde dolaşmaya heves ettim..." ifadelerini verir (Tarixi Raşidiy,122[6]).

Emir Ali Şir, Binaî'yi bir şair olarak çok takdir etmiştir. Binaî'nin Irak'tan dönmesinden sonra da Mir Ali Şir'in meclislerine davet edilmesi bunun kanıtıdır." (Bedâyiu'l-Vekayi, 616-617). Nevâyî, Binaî ile aralarında geçen mizahi konuşmalarda onun haddini aşan sözlerinin üstesinden gelmeye çalışmıştır. Fakat izzetinefsine dokunan kinayeleri genel olarak sindirememiştir. Özellikle onun bekârlığına işaret eden takılmaları Mir Ali Şir'i çok öfkelendirmiştir. Örneğin, Binaî'nin Semerkant'a gitmeden önce halk arasında yayılan bir kıtası hakkında Sâm Mirza şunları söylemektedir: "(Binaî) Irak'tan gelince (Ali Şir'e) bir kaside yazdı. Fakat ödül alamayınca onu Semerkant hükümdarı Sultan Ahmet Mirza'ya ithaf etti. Gitmeden önce Mir'e (Nevâyî) aşağıdaki kıtayı yazıp göndermiş:

Duhterân-i bikr-i fikr-i menend	Fikrimin bakire kızlarını,
Her yekî-râ be şûherî dâdem	Her birini evlendirdim.
Ân ki kâbîn nedâd u 'annîn bûd	Kim başlık vermese ve iktidarsız olsa,
Zûd giriftem ü be-dîgerî dâdem.	Vazgeçip başkasına verdim (Tuhfe-i Câmî, 97[a]).

Emin Ahmet Razî'nin *Hetf İklim* tezkiresinde bu kitaptaki *annin* sözcüğü *ğani* yani zengin anlamına gelen sözcükle değiştirilmiştir (Haft İklim, 283[6]). Bu iki sözcük uyumlu olup, Arapçada noktalarının yeri bakımından ayrılmaktadır. Kıtada zengin olan ve başlık vermeyen bir kişinin kastedilmesi mantık-

lıdır. El yazmalarında noktaların kayması veya düşmesi yaygın bir durumdur. Kâtipler sözcükleri anladıkları şekliyle yazıvermişlerdir. Bu kıtada gerçekte hangisinin kullanıldığı bilinmiyor. Bununla birlikte, olumsuz çağrışım yaygındır. Bu varyanta daha sonraki devir tezkirelerinde de rastlanmaktadır (Neşter-i Işk,131[a]: age. 153). Bu şiirin Emir Ali Şir'e hangi varyantta ulaştığı bilinmiyor. Binaî, Farsça yazan yetenekli bir şairdir. Belki de Türk şiirinin gelişiminin, onun yükselişini sınırlayacağı endişesi Binaî'nin Nevâyî'ye düşmanlığına neden olmuş olabilir. Binaî'nin istihzalarında kâh Nevâyî'nin dişi ağrıdığında bağladığı eşarba kadınların *Nozi Ali Şiri* demesi kendi eşeğine yaptırmış olduğu sıra dışı dokumaya *Ali Şir*'in *dokuması* diyerek komiklikler yapması Ali Şir'i ciddi bir şekilde sinirlendirmiştir.

Binaî, Semerkant'ta yaşarken yaptıklarından pişman olur ve Nevâyî'ye bir kaside yazıp gönderir. Bu kaside onun *Mecmaü'l-Garâib* eserinin sonunda yer almaktadır. Vasifî onun 116 beytini *Bedâyiu'l -Vekâyi* eserinde vermiştir (Bedâyiu'l-Vekayi, 452-463). Kaside daha çok Nevâyî'den özür dilemek için yazılmış hasbihâle benzemektedir. Onun Nevâyî'ye ulaşıp ulaşmadığı belli değildir. Tarihten anlaşıldığı üzere Semerkant'a giden Binaî Sultan Hüseyin devrinde Herat'a dönmemiştir ve bu kaside hakkında Nevâyî çağdaşlarından bir bilgi kalmamıştır. Hatta Babür de *Babürnâme*'de bu konuda bir şey söylemez. Nevâyî'nin kendisi mezkur kasidenin yazıldığı yıl yeniden düzenlediği *Mecâlisü'n-Nefâis* tezkiresinde bunun hakkında söz söylemediğinden kasidenin Nevâyî'ye gelmediği anlaşılmaktadır. Nevâyî'nin tezkiresinde Binaî hakkında olumsuz fikir beyan etmemesinden de onun Binaî'ye karşı kin tutmadığı anlaşılmaktadır.

Nevâyî'nin evlenmeme sebebinin halk arasında yayılması, bunun üzerine Binaî'nin bu konuyla ilgili istihzalarının uzun süre geniş çevrelerde tartışma konusu olduğunu göstermektedir. Zeynüddin Vasifî *Bedâyiu'l-Vekâyi* adlı eserinde bu tür tartışmalara bir son vermek ve Nevâyî'nin nezaketini kadın mizaçlılık olarak kabul etmemek gerektiği konusunda özel bir bölüm ayırmıştır (Bedâyiu'l-Vekayi, 452-463). *Bedâyiu'l-Vekâyi*'de geçtiği üzere bir gün Sultan Hüseyin Hatice Begüm'e Emir Ali Şir'in *iffetini* korumak için kadınlarla temastan kasten kaçınan iffetli bir kişi olduğunu anlatmıştır. Hatice Begüm bu söze inanmaz. Ortada tartışma başlar. Hatice Begüm'ün Devletbaht adlı bir cariyesi vardır ve onun güzelliği Ali Şir'i her zaman büyülemiştir. Hatice Begüm cariyesine rica edip onu gece olunca Mir'in evine gönderir. Cariye öğretildiği gibi sohbeti uzatıp geç olması sebebiyle orada gecelemek için izin ister. Mir'in yanındaki odaya yerleşen cariye gece yarısı Mir'in yatağına girip yanına uzanır. Mir amacın ne olduğunu anlayıp onun ellerini dizine koyar ve şöyle der: "Hazine sandığını bu anahtarla açabileceğime emin olmalısın. Erkekliğimiz

var ama bunu yapmadık, yapmayacağız da." Vasifî, Mahmud Taybodi'nin dilinden "Bu sözler Hatice Begüm ve Mirza'nın kulaklarına ulaştığında Mir'e olan inançları yüz, hatta bin kat arttı" der (Bedâyiu'l-Vekayi, 452-463).

Vasifî'nin Mir Ali Şir'in çocuklarla ilgili sosyal ahlaksızlıklardan arınmışlığı hakkındaki ikinci hikâyesi de dikkat çekicidir. Vasifî şöyle yazar: "Mevlânâ Muhammed Pir Şems, İmam Ali Musa ile Cafer Muhammed Bakır'ın türbesini ziyaret etmek istediğinde güneş yüzlü çocuğunu kime emanet edeceğini bilmiyordu. Emir Ali Şir, meleksi nitelikleriyle tanındığı ve doğduğundan beri eteğine hiçbir günah dokunmadığı bilindiği için ahu gözlüsünü onun evinde bırakmaya karar verdi... (Bedâyiu'l-Vekayi, 452-463) Tek başına bu iki hikâye, Emir Ali Şir'in cinsel açıdan zayıf olduğu veya genç erkekleri sevdiği iddiasının (Barthold'un vardığı sonuç) asılsız olduğunu kanıtlıyor.

Nevâyî Neden Evlenmemiştir?

Hândmîr de Emir Ali Şir'in evlenmemesinin sebebinin onun büyük zahidlerin izini takip etme isteğinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. O bu konuda şunları yazmaktadır: "Nefsî şehvet ve nefsî arzulardan kopmadan, dünya nimetlerinden uzaklaşmadan Allah'ı ve O'nun sıfatlarını bilmek mümkün değildir. Bu nedenle veliler, her zaman asi ve inatçı şehvetleri dizginlemişler ve bu dünyanın gelip geçici işlerine bakmamışlardır. Emir Ali Şir de "Dünya, ahiret ehline haramdır" hadisine göre sûf giyen veliler safında yer almıştır. Bu mübarek zatın karakteri, çocukluk yıllarından ve henüz olgunlaşmaya başladığı andan itibaren dünyaya ve içindekilere karşı kayıtsız kalmış, gelip geçici zenginliklere meyletmemiştir" (Mekârimu'l-Ahlak,62). Elbette Ali Şir'in de tüm akranları gibi gençliğinde aşk acısından kaçamadığını hesaba katmak gerekiyor. *Mecâlisü'l-Uşşâk* tezkiresinin 74. meclisinde Hüseyin Baykara'nın dilinden Mir Ali Şir'in evlenmemesi hakkında şunlar söylenmektedir: "Söz ikliminin sultanı, Nevâyî lakaplı Emir Nizamüddin Ali Şir... aşk faslında bu yanmış âşığın (Hüseyin Baykara) yol arkadaşıdır... Her bir işimizde sırdaş, can dost, güvenilir bir dost idi... Devlet idaresinin aşk ateşiyle yanan Nevâyî'ye teslim edildiği gün ve aç ülkenin baht güneşi doğudan bu yanmış âşığın, yani Hüseyin'in talihi üzerine parladığında. Baykara, Nevâyî'nin gönlü ne isterse (ona, Nevâyî'ye) Allah'ın lütfuyla gayb perdesinden görünür oldu. Onun (yani Nevâyî'nin) buluşmaları asla güzel insanlar, canlı şarkıcılar, kavalsız ve şiirsiz olmadı.." Yani bu alıntıda Nevâyî'nin emirlik yıllarının ilk dönemlerinden bahsediyoruz. Şimdi yukarıdaki pasajı takip eden cümlelere bakalım: "Onun gönül kuşu, kana susamış bir avcının tuzağına düştü. Neticede onun bekârlığına gelecek olursak o genç bir kızı sevmiş ve ömür harman yerine düşmüş.". Tezkire'nin yazarı, o kızın da onu nasıl sevdiğini ve anne babasının karşı çık-

masına rağmen Mir'in evine geldiğini anlatıyor. Ancak Mir durumu anlar ve onu evine geri gönderir. Yazar, Nevâyî'nin çaresizlik içindeyken onun için pek çok gazel yazdığını ve başka biriyle evlenmektense ona ulaşma arzusunu kendisiyle birlikte toprağa taşıdığını belirtiyor (Macâlisu'l-Uşşak, 148[6]-152[6]). Eğer, Hüseyin'in Ali Şir'in yakın dostu ve sırdaşı olduğu dikkate alınırsa bu hikâyenin gerçek olması mümkündür.

Oryantalist âlim E.E. Bertels, *Nevâyî* adlı monografisinde Nevâyî ve Gül isimli bir kızın aşkını folklor malzemelerine dayanarak anlatmaktadır ve olaydan habersiz olan Sultan Hüseyin de ona âşık oluşu ve Nevâyî'nin onun evine dünürcü göndermesi işlenmektedir. Nevâyî sevgilisine yapabileceği hiçbir şey olmadığını söyleyince kız yavaşça etki eden bir ölüm ilacı içer ve Nevâyî'ye de iktidarsızlık ilacı verir. E.E. Bertels şöyle yazıyor: "Bu efsane şüphesiz Nevâyî'nin bekârlığının nedenlerini açıklamak için örülmüştür. Bunların arkasında bir gerçek olduğunu düşünmek kesinlikle mümkün değil. Bu efsane, Yakın ve Orta Doğu'ya özgü romantik bir hikâyedir. 4 Şubat 1959'da Nevâyî bilginlerinin geleneksel konferansında şair Gafur Gulam şunları söylemiştir:

Yârdın hîç kim minin dik zâr u mehcûr bolmasun Cümle-i 'âlemde rüsvâlıkka meşhûr bolmasun.	Kimse sevgili yüzünden ben gibi perişan olup ayrı kalmasın Bütün dünyada rezillikle meşhur olmasın.

Matlalı gazeline dayanarak Nevâyî'nin sevgilisinin adını kasten hiçbir yerde anmadığını, sevgilisinden ayırdıklarını, sevgilisini elinden alanın kudretli ancak sürekli sarhoş olduğunu ve o kişinin de Hüseyin Baykara olduğunu ispatlamaya çalışmıştır[16].

Ancak nasıl olursa olsun, bu anlatıda bazı gerçekler var: Nevâyî birisini çok sevmiştir, ama ona ulaşmak nasip olmamıştır. Sultan Hüseyin'in onu aşk mektebinde sınıf arkadaşı olarak adlandırması dolayısıyla onların gençlik dönemlerinde güzel bir kıza âşık olmuş olmaları şaşırtıcı değildir[17].

Bu güzel kim olabilir? Rivayette üç şahsiyet var: Ali Şir, Gül ve Sultan. Acaba bu sultan, Gafur Gulam'ın tahmin ettiği şekliyle Sultan Hüseyin olabilir mi? Acaba rivayette anlatıldığı üzere Gül zehir içmemiş olsa ne olurdu? Ama Sultan'ın onu çekip alması doğru mu?

Ali Şir'in sevgilisine kavuşamaması şiirlerine de yansımıştır:

16 Biz bu bilgiyi A. Hayitmetov'un *Navâiy lirikasi* kitabından alıntıladık (bk. Haytmetov, 167).

17 Bu konudaki fikirlerimi *Navâiy kimni sevgan?* Başlıklı makalemde beyan etmiştim. (Bk. Ş.Sirâciddinâv. Navâiy kimni sevgan? /Yâşlik curnali 1991, № 5, s. 33-36).

Bar idi ol hem ki bir çağ bizge yârî idi	Bir zamanlar o vardı ve bizimle yâr idi,
Külli er yâr bolmasa fi'l-cümle bârî yâr idi	Kimse bizimle yâr olmasa sadece o yâr idi.
Vaslıdın butkarmasa teskîn birür irdi sorup	Kavuşmasa bile ayrılık yüzünden
Haste könlüm derdini kim hicrdin efgâr idi	Yaralı olan hasta gönlümün derdini sorup, teselli ederdi.
Min eger mahrûm idim mahrem hem imes irdi ol	Ben mahrum olsam da o da mahremim değildi.
Könlüm er âzürde irdi lîk minnetdâr idi	Gönlüm incinse bile ona minnettar idi.
Şem' eger yarutmasa köydürmese hem yahşıdur	Mum eğer aydınlatmasa, yakmasa da iyidir.
Ne uluska ülfet andın ne mine âzâr idi	Sevgili ne başkasına yaklaşır ne de beni incitirdi.
Gûyiyâ şükr itmedim kim ansız olmışmen bu dem	Sanki şükretmediğim için şu an onsuz olmuşum,
Ol kuyaşımnı yaşurgan çarh-ı kec-reftâr idi	O güneşimi gizleyen eğri yürüyüşlü felekti.

Aziz okur! Hatırlarsanız önceki sayfalarda Nevâyî'nin Herat'tan Meşhed'e nasıl gelip "çaresizlik ve hayal kırıklığı"ndan yatağa düştüğüne dair kısa bilgiler vermiştik. *Hâlât-ı Pehlevân Muhammed* adlı eserinde verilen bu bilginin devamına dikkat edelim. Pehlivan Muhammet hasta arkadaşını ziyarete geldiğinde cebinden yeni yazılmış bir şiir müsveddesini yavaş yavaş çıkardı ve hemen ezberledi. Bir süre sonra şiir üzerine bir tartışma başlar ve Pehlivan, Seyyid Nesimî'den örnek olarak Nevâyî'nin bu şiirini ezberden okur. Ali Şir hayran kalır. Bizim dikkatimizi çeken şey Nevâyî'nin yazdığı şiir ile ortadaki meselenin mahiyetidir. Konunun mahiyeti Pehlivan'ın Ali Şir'e hangi Türk şairini tanıdığını sormasıdır. Nevâyî ise Lutfî'yi söyler. Burada Pehlivan neden Seyyid Nesimî'yi söylemediğini sorduğunda, Nevâyî; "Seyyid Nesimî'nin şiiri başkadır. Görünen anlamında değildir, tasavvuf yolunda şiirler yazmıştır." (Hâlâti Pahlavân Muhammad,98)

Bu alıntıdan, Ali Şir Nevâyî'nin gençliğinde zahirî mana içeren şiirleri sevdiği ve o dönemde Lütfî'yi işinde hoca olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ilk Divân'da dünyevî aşk terennümünü konu alan ve gerçek bir kıza göndermeme yapan gazellerin bulunmadığı söylenemez. Şimdi Nevâyî'nin münazarada okunan şiirinin matlasına bakalım:

Her kayan baksam yüzümge ol kuyaşdın nûr irür	Nereye baksam yüzüme o güneşin nuru gelir,
Her sarı kılsam nazar ol ay mana manzûr irür.	Nereye baksam o ay yüzüme erişir.

Bu matla, sevgilinin aşkından yanıp, kendini koyacak yer bulamayan, sevdiği için yanıp tutuşan, ruhundan bir ağıt çıkan âşığın hâli değil midir? Şimdi maktaya bakalım:

Eğer Nevâyî gümüş göğüslü dilberlere
kavuşmak isteyip zahmet çekse,
Şaşılmaz, dert çeken kişi hastalanır.

Bu şiirin Nevâyî'nin Herat'tan Meşhed'e yeni geldiği ve hasta olduğu sırada yazılmış olması, şâirin o dönemdeki zor durumunu ve moralinin bozuk olduğunu göstermez mi? Nevâyî, "Sultan Ebû Said Mirza zamanında Herat halkı Semerkant halkının esiriydi ve her türlü zulüm ve baskı karşısında bu esirler itaatkâr ve sessizdi." Bu fikri aynı şekilde çaresizlik, felaket, kader, incinme onu Meşhed'e doğru sürüklemiştir" (Hâlâti Pahlavân Muhammad,97) diyerek yazdığı şiirinde kırılmış aşkını kastetmiyor mu? Sevgilisi onu reddetmiş mi? Bu pasaj, o dönemde Herat'ta hüküm süren Sultan Ebû Said'e karşı halkının güçlü hoşnutsuzluğunu ifade ediyor. Bu Semerkantlılardan birisi onun yârini çekip almamış mıdır acaba? O güzelin eşsiz güzelliğinin saray mensupları arasında duyulmasına şaşırmadım. Belki de Sultan Ebû Said çekip almıştır? Belki de bundan dolayı mı Ebû Said'den hep nefret etmiştir? Tatlı rüyaların seraba dönüşmesi Nevâyî'de Sultan Ebû Said'e karşı kıskançlık ve iç düşmanlık gibi öfkeli duyguların ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Öfkeli mecnun Nevâyî, çılgın davranışının başına bela açacağından korkarak Meşhed'e gitmiştir. Ali Şir'in Seyyid Hasan Erdeşir'e yazdığı şiirsel mektuptaki bazı imalar dışında, Ali Şir'in Herat'tan ayrılışının asıl sebebinin sevgilisinden ayrılmasıyla ilgili olduğu da hissediliyor. Nevâyî bu konuda Seyyid Hasan Erdeşir'in dikkatini dağıtmaya çalışmaktadır:

Bu azmimni şâyed ki teftîş itip
Firâkım zamîringe teşvîş itip
Mini yoklaban barça ahbâb ara
Digey sin kim ol zâr-ı âvâre-veş
Ki hicrân meyidin bolıp cur'a-keş
Ni kıldı ikin çarh-ı nâ-bahtiyâr
Ki ser-geştelik eyledi ihtiyâr
Hayâlige hâdis ni boldı ikin
Bu azmige bâ'is ni boldı ikin
Çü hâlimdin ahbâb âgâh imes
Digeyler hadîsî ki dil-hâh imes
(Garaibü's-Sıgar, Masnaviy, 696)

Bu niyetimi belki teftiş edip,
Ayrılığımı kendisine dert edinip,
Bütün dostları içinde arayıp,
O kadar arasında arayıp bulmadan
Dersin ki o avare gibi olan zavallı
Ayrılık şarabından yudumlayıp,
İnsanı mutlu etmeyen felek ne yaptı ki
Başı boşluğu seçti?
Hayalini ortaya çıkaracak ne oldu?
Bu gidişine sebep ne oldu?
Dostlar benim hâlimi bilmediklerine göre,
Gönlümün beğenmediği sözler söylüyorlar.

Son beyit "Dostlar benim gönlümün istemediği sözler söylüyorlar"dan anlaşıldığı kadarıyla olayla ilgili mektup yazmaya mecbur kalmıştır. Bu nedenle Nevâyî, birkaç kişinin bildiği sırrının halk arasında yayılmasına izin vermemek adına Seyyid Hasan Erdeşir'den onlara inanmamasını ister. Bunu söylememizin sebebi, şâirin *Fevâidü'l-Kibar* adlı kitabında yer alan otobiyografik bir şiirden onun aşk trajedisi hakkında fikir edinilebilmesidir (A. Navoiy. Fevaidü'l-Kiber, 711-714). Orada açık açık aşkının aşikâr olmasından dolayı çeşitli pişmanlıklar yaşadığını yazmaktadır.

Kim niler kıldı min-i zârga 'ışk	Ben zavallıya aşk neler yaptı,
Cân-ı zâr u ten-i bîmârga 'ışk	Zavallı cana hasta bedene neler yaptı,
Könlüm alıp büt-i şûhî nâ-geh	İşveli bir güzel ansızın gönlümü alıp,
Kalmadım 'ışkıda özdin âgeh	Aşkı yüzünden kendimden haberim kalmadı.
Ol perî vaslı çü boldı matlûb	O periye kavuşmak istediğim için,
Tilbelik kıldı könülni mağlûb	Çılgınlık gönlümü mağlup etti.
Çün cünûn 'ışk ile boldı demsâz	Aşk ile delilik dost olunca,
Asray algay mu kişi könlide râz	Kişi gönlünde sır saklanır mı?
Anı kim mahrem-i esrâr didim	Sırlarıma mahrem dediğim,
Derddin könli haberdâr didim	Gönlü dertten haberdar dediğim
İndey almay katık ahvâlimdin	Zorlu hâllerim karşısında bir şey diyemiyor.
Allıda şemme'î öz hâlimdin	Benim hâlimin sadece birazını biliyor.
Didim ü veh dimegey irdim kâş	Eyvah keşke demeseydim dedim,
Kim dimes sözni özüm kıldım fâş	Söylenmeyecek sözü kendim açık ettim.
Zâr cismimge 'anâlar kildi	Zavallı bedenime sıkıntılar geldi,
Tilbe başımga belâlar kildi	Deli başıma belalar geldi.
Çarh yağdurdı mana tîg-i sitem	Felek bana zulüm kılıcını yağdırdı,
Belki devrân hem ü devrân ili hem	Hatta hem zaman hem de zamane halkı.

Şair, herkesin onu suçladığını acı bir şekilde hatırlıyor:

Öz ü yat niş-i melâmet urdı	Yakınlar da yabancılar da kınama neşteri vurdu,
Yir ü kök başıma taş yağdurdı	Yer ve gök başıma taş yağdırdı.
Akrabâ tenge urup tîg-i cefâ	Akrabalarım cefa kılıcıyla acı sözler söyledi.
Közüme igneler urdı zü'efâ.	Zayıflar da gözüme iğneler soktu.

Âşığın kaçmaktan başka çaresi yoktur. Çeşitli hastalıklara yakalanır ve ölüme razı olacak durumdadır:

Kiçiben başdın ayakdın tüştüm	Baştan geçip elden ayaktan düştüm,
Ölgeli za'f içide yavuştum	Zayıflık içinde ölecek gibi oldum.
Derd ü rencim had ü gâyetdin köp	Derdim ve sıkıntım sınırsızdı,
Marazım boldı nihâyetdin köp	Hastalığımın haddi hesabı yoktu.
Tende yüz derd ü su'ûbet kördüm	Bedenimde yüz dert ve zorluk gördüm.
Cânda yüz ança 'ukûbet kördüm	Canımda onun yüz katı bela gördüm.
Tâ işim ölmek ile tuttı karâr	Neredeyse ölecek oldum,
Boldı başımdın etibbâga firâr.	Başımdaki doktorlar kaçıp gittiler.

Nevâyî bu zor durumda iki yıl geçirdiğini söylemektedir. Bize göre o, Meşhed'i kastetmektedir.

Ötdi bu zârlıgımga iki yil	Bu sıkıntı içerisinde iki yıl geçti,
Her zamânın iki yil çağlıg bil.	Her anını iki yıl gibi bil.

Nevâyî'nin yaşlılığına gönderme yapan şiirin sonunda ilginç bir gerçek var:

İmdi kim yüzide hat baş urmış
Gülige sebze sipeh kiltürmiş
Geh gehî hâlime pervâ iyler
Sa'b hâlimni temâşâ iyler.

Şimdi yüzümde tüyler belirmiş,
Gül üstüne yeşillik ordusu getirmiş.
Ara sıra hâlimden korkar
Ve zorlu hâlimi seyreder.

Nevâyî'nin *Sâkinâme*'yi *Divân*'a alırken bunu da eklemiş olması açıklanması gereken bir durumdur. Demek ki bu güzel Nevâyî'den uzakta değil. O birinin sevgilisidir. Nevâyî'nin bir gazelinde "Sana o kadar yakınım ama çok uzağım" şeklinde bir mısra yer almaktadır. Biz onu genelde tasavvufî olarak yorumluyoruz. Yoksa gerçekten birini mi kastediyor? Bu şiirin anlamını ancak o güzel anlamış olmalı. Sevgilisinin, yaşlılığında Nevâyî'ye iyilik yapması, onunla zamandaş ve onların birbirlerinden uzak olmadıkları anlamına gelir.

Demek ki Nevâyî, o güzel kadını gençliğinde kaybetmiş ve hayatı boyunca onu sevmiştir. Başka biriyle evlenmek istememesine ve onu her gördüğünde acısının tazelenmesine şaşmamalı. Her hâlükârda;

Ta'n kılman kim Nevâyî bî-kes ü bî-yâr imiş
Kim ana 'âlemde 'âşıklık iş olmış 'ışk iş
(Garaibü's-Sıgar (248-Gazel), 269)

Nevâyî'nin sonsuzluğunun sevgiliyle olmasına şaşırmayın,
Çünkü ona dünyada âşıklık iş, aşk da eş olmuş.

demesi boşuna değildir.

Ali Şir Nevâyî'nin Hocaları Hakkında

Ali Şir Nevâyî'nin sanatsal becerileri, dünya görüşü ve engin bilgisi, yaratıcı eserlerinde açıkça görülüyor. Kendisinden önce var olan tüm edebî gelenekleri, türleri ve şekilleri ustaca kullanmakla kalmadı, aynı zamanda onları geliştirmeye çalıştı. Ayrıca eserlerinin felsefî derinliğinden, onun sadece İslami ilimleri değil, Doğu'nun çeşitli dinî ve felsefî öğretilerini de bilen, bilgin bir düşünür olduğu anlaşılmaktadır. Destanlarının naatlarında Yaratıcı Zat'ın ve evrenin kanunlarından, evrenin ve insanın evriminden bahsetmesi, derin bilgiye dayalı Kur'an ayetlerinin şiirsel yorumu Ali Şir Nevâyî'nin olağanüstü bir idrak sahibi olduğunun delilidir. Onun şiirini tahlil etmek, geniş ve kapsamlı bir bilgi birikimine sahip olmayı gerektirir. Elbette her araştırmacı onun şiirini kendi bilgisi düzeyinde inceler ve yorumlar. Kimi dindar, kimi laik, düşünürün dehasının teolojik kavramını anlamak için şairin düşüncesinin derin anlam katmanlarına girmeye çalışıyor. Hiçbir yorum dışlanamaz. Sadece yaklaşımlar farklıdır ve bu doğaldır. Ali Şir Nevâyî'nin şiirlerinin tahlili ve yorumlanması, onun zamanında bile geniş tartışmalara neden olmuştur. Geçen altı yüz yıldan günümüze onun dünya görüşü hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

Şairin diğer dinî öğretilere karşı olumlu tutumu, tasavvuf mezheplerine özgün yaklaşımı, İslam inançlarına sıkı bağlılığı, hâlen birçok bilim adamı arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Tüm bunlar, çağdaşlarının kabul ettiği gibi, Ali Şir Nevâyî'nin bir veli olduğuna, Yaradan'ın onu ledün ilmiyle kutsadığına bir kez daha inanmamızı sağlıyor. Bu bilgi kendi kendine keşfedilemez. Bunun anahtarının mürşitlerin rehberliğiyle elde edildiği bilinmektedir. Nevâyî'nin yaşamına ve anılarında bahsettiği hocalarının derslerine dikkat edersek, gençliğinden beri hangi sorularla meşgul olduğu ve onlara cevap arayışında hangi hocalardan eğitim aldığı hakkında fikir sahibi olabiliriz.

Ali Şir çok genç yaşlardan itibaren bir şairdir. 3-4 yaşlarında Kasım Enverî'nin "Rindem ü 'âşıkam u cihân-sûz u câme-çâk Bâ devlet-i gam-i to zi-fikr-i cihân çi bâk" beytini okuyarak misafirleri şaşırttığı tarihî bir gerçektir. Hatta hatıralarında Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserini ezberlediği de belirtilmektedir. İlk şiirlerini kime gösterdiğini belirtmese de gençliğinde çok sevdiği hocası Seyyid Hasan Erdeşir'in kendisini şiir yazmaya teşvik ettiğini söylemektedir. Aynı şekilde İmam Gazâlî öğretisi uyarınca tasavvuf yolunda Seyyid Hasan Erdeşir'i hocası olarak bilmektedir: "... Saltanat tahtının Sultan İbrahim Mirza'ya verilmesi kararı alındığında tarih hicri 860'tı (M. 1455-1456). Bu fakir onların sohbetiyle müşerref oldu. Onların usulü ve hâleti beni kendisine öyle bir çekti ki bir gün onların iltifatına mazhar olmasam bu anı sabırsızlıkla beklerdim.

Ve bu fakîrni fakr tarîkige delâlet ve irşâd kılurlar irdi ve nazm ayturga tergîb körgüzürler irdi. Fârsî eş'ârdın Hazret-i Hâce Hâfız Şirâzî dîvânıga köp 'akîdeleri bar irdi. Hazret-i Şeyh Ferîdü'd-dîn Attârnın "Mantıku't-tayr"ının köpregini yâd bilür irdiler. Hüccetü'l-İslâm İmâm Muhammed Gazzâlî musannefâtıga mu'tekid irdiler ve köp okur irdiler. Be-tahsîs "Kîmyâ-yı Sa'âdet"din ve Şeyh 'Azîz Nesefî resâyilin hem ta'rîf kılurlar irdi ve andın sözler nakl kılurlar irdi. Bu fakîr fukarâ ehli dervîşler ve ehlu'llâh mülâzemetige köp yitipmin, fenâ tarîkide alar dik az körüpmin" (Hâlâti Sayid Hasan Ardaşer, 9, 14). [Ve bu fakiri tasavvuf yoluna yönlendirip yol gösterir ve şiir okumayı sevdirirdi. Fars şairlerinden Hazret-i Hoca Hafız Şirazî'nin divanına çok inancı vardı. Hazret-i Şeyh Feridüddin Attar'ın Mantıku't-Tayr kitabının çoğunu ezberden bilirdi. Hüccetü'l-İslam İmam Muhammed el-Gazâlî'nin eserlerine itikadi bakımdan meyillidir ve onları çok okumuştur. Bilhassa Kimyâ-yı Saâdet'i ve Şeyh Aziz Nesefî'nin risalelerini anlatır, onlardan sözler naklederdi. Bu fakir (Nevâyî), yokluk ehli dervişlerin ve Allah dostlarının hizmetinde çok bulundu."

Nevâyî, *Mecâlisü'n-Nefâis* adlı eserinde hocalarını saygıyla anmaktadır. Bilhassa devrinin Melikü'l-Kelâm'ı olan Mevlânâ Lütfî, genç şairin büyük hü-

nerini görmüş ve hoca olarak onun şiirlerine ilk değerlendirmeyi yapmıştır. Ali Şir, aruz ilmindeki ilk derslerini Derviş Mansur Sebzevarî'den almıştır (Fakîr 'arûznı Dervîş kaşıda okup min). Hafız Ali Câmî'nin yanında kıraatı öğrenir (Kırâ'at 'ilmide Câmî-i Kurrânın şâkirdligige mübâhât kılurlar irdi. Ve fakîr hem niçe sebak okup min). Şeyh Sadrüddin Rivasî, genç Ali Şir'in dünya görüşünü güçlü bir şekilde etkileyen "Vahdetü'l-Vücûd" doktrini hakkında ilk fikirleri uyandırır (Şekli dil-pesend ve hakâyîk ü ma'ârif aytmagı dil-firîb irdi. Şerîf sohbetige fakîr müşerref boldum. *Füsûs* ders aytur irdi. Könlümni besî sayd kıldı).

Nevâyî, Semerkant'a gitmeden önce, nerede ünlü bir bilim adamı varsa mutlaka derslerini almaya çalışmıştır. Özellikle Hoca Evhad Mustavfî'den astronomi ilmi (öz asrının yegânesi irdi. Köprek 'ulûm ve fünûnnı bilür irdi. Be-tahsîs 'ulûm-ı garîbânı, ammâ felekiyyâtda şöhreti bar irdi. Bu fakîr ol bozorgvâr sohbetige yiter irdi. Köp iltifâtları bar irdi.) ve Hoca Yusuf Burhan'dan musikî ilmini (*Fakr u fenâ tarîkide kılur irdi. Ve tecerrüd ü inkıtâ' resmin köp meslûk tutar irdi. Fakîr musikî 'ilmide anın şâkirdi min*). öğrenmiştir."

Ali Şir, Meşhed'e giderken Kemal Turbatî ile arkadaş olur. Nevâyî bu konuda şunları söyler: "*Fakîrnin anı körerge köp ârzûm bar irdi. Âşinâlık bu nev' vâki' boldı kim Sultân Ebû Sâ'id Mîrzâ zamânıda Meşhedde garîb ü haste bir bukada yıkılıp irdim. Kurbân vakfesi boldı. 'Âlemnin aksâ bilâdiden halk İmâm ravzası tavâfıga yüz koydılar. Resmdur kim müsâfirler müte'ayyin buka geştige hem barurlar. Ol bukada kim fakîr yıkılıp irdim. Cemâ'at seyr kılıp dîvârda bitilgen ebyâtnı okup bir beyt üstide bahsga tüştiler. Bir ulugrak kişi kim ol cemâ'at ana tâbi' irdiler, ol cemâ'atnı ilzâm kıldı. Fakîr za'f hâlide ol cemâ'at cânibidin söz ayttım. Ana dîdiler kim: Bu bîmâr hem bir söz aytadur. Ol ulug kişi hod Şeyh Kemâl irmiş kim ziyâretge kilgen irmiş. Başım üstige kilip mebhasni araga saldı. Fakîr cevâb birgeç öz söziden kaytıp tahsînler kılıp hâlimni tefehhüs kıldı. Yirse ol hem fakîrni işitken ikendür ve körer hevâsı bar ikendür. Şeyh bile âşinâlık takrîbî bu nev' vâki' boldı*". [Benim görmek için büyük bir arzum vardı. Onunla dost olmak şu şekilde gerçekleşti ki Sultan Ebû Said Mirza zamanında Meşhed'de garip ve hasta bir şekilde bir hanede yıkılmıştım. Kurban Bayramı idi. Dünyanın en uzak şehrinden halk İmam türbesini tavafa tutunmuşlar. Âdete göre gelenler mezkur haneyi de gezerler. İşte bu hanede yıkıldım, toplananlar seyredip duvarda yazılan beyitleri okuyup bir beyit hakkında tartıştılar. Bir büyük kişi vardı ve toplananlar ona tabiydiler. O toplananları kendisine bağlamıştı. Fakir bu zayıf hâlde toplananlar adına söz söyledim. Ona dediler ki; bu hasta yiğit de bir söz söyleyecek. Bu büyük adam Şeyh Kamil imiş. Başıma gelip konuyu ortaya attı. Ben cevap verdikten sonra kendi sözünden vazgeçip övüp hâlimi sordu. O da benden haberdarmış ve benimle tanışma arzusu varmış... Şeyh'le tanışma bu şekilde gerçekleşti...]

Ali Şir Nevâyî, Semerkant'ta Hoca Fazlullah Ebullaysî'nin yanında İslami bilimler, özellikle hukuk ilmi konusundaki bilgisini derinleştirir. Hândmîr, *Mekârim*'de bu kişiyi "ikinci İbni Sînâ" olarak adlandırırken, Nevâyî onu "ikinci Ebû Hanife" olarak över (*Fıkhda anı Ebû Hanîfe-i Sânî dirler irdi. Fakîr ikki yıl alarnın kaşıda sebak okup irdim.)*

Abdurrahman Câmî'nin, Nevâyî'nin bakış açısı ve yaratıcılığı üzerindeki etkisi son derece büyüktü. O, Abdurrahman Câmî'den şiir teorisi üzerine birkaç ders daha alır. Bu konuda da şunları yazar: "O kişinin yanında okuyup öğrendiğim kitaplar ve risaleler şunlardır: Öncelikle onun yazdığı *Kâfiye* risalesini okudum ki bu ilimde o kadar kısa ve faydalı risaleyi hiç kimse bilmemektedir. Yine *Hulyay-yi Hulal*'dan sonra yazılan *Muamma*'nın ikinci risalesidir[18]. Bir diğeri de *Aruz* risalesidir. (*Ol resâ'il ve kütüb bitidi kim fakîr alar hizmetide ta'lîm ü istifâde yüzidin okup min. Evvel alar bitigen "Kâfiye" risâlesidür kim anın dik muhtasar ve müfid risâle bu fende hîç kim bilmeydür. Yana "Mu'ammâ"nın ikkinci risâlesidür kim "Hulyâ-i Hulâl"dın sonrarak bitilipdür. Yana hem alarnın "'Arûz" risâlesidür*) (Hamsetü'l-Mütehayyirin, 787).

Ali Şir Nevâyî, tasavvuf ilmi, vahdet-i vücûd kavramı ve ıstılahları hakkındaki görüşlerini doğrudan Abdurrahman Câmî'nin dersleri aracılığıyla geliştirmiştir: "Yine, sufî şeyhlerin üslubunda yazılmış olan *Levâih*'dir (Hamsetü'l-Mütehayyirin, 773-774) böyle bir kitap hiçbir yazarın elinden çıkmamıştır. Bir diğeri *Levâmî*'dir[19], [Ve yine bu şekilde, her ışığın aydınlığı, çaresizliğin karanlık gecesinde yol gösterici bir mum gibidir, daha çok bir rahmet meşalesinin aydınlığıdır. Yine öyle bir üslupta olan *Şerh-i Rubâiyyât* (Şerh-i Rubâ'iyyât-ı Vahdet-i Vücûd) vardır ki, ölüm yolunda dört tekbirle Allah'tan başkasına yaklaşmak, onun okunmasından ve açıklanmasından daha kolaydır (Hamsetü'l-Mütehayyirin, 787). Nevâyî bir yerde şunları da yazar: "...o zamanlar, fakir o kişinin huzurunda sufilerin remzleri ve işaretleri, ifade ve ibarelerini öğrenirken hazreti şeyh Fahreddin Irakî'nin *Lema'ât*'ından ders alma arzusunu sıkça hayal ederdim. Bir gün fikrimi söyledim". Abdurrahman Câmî, kabul etti ve mezkur eseri şerh edip anlatmaya başladı. Birkaç dersten sonra açıklama zorlaşınca farklı şarihlerin şerhleri ile tanışma ihtiyacı doğmuştur. Burada şeyh Yerali şarihin ve yine başka şarihlerin kitaplarını önlerine koyup, dersi devam ettirmişler ve onların şerhlerinin farklı yerlerdeki yanlışlarından dolayı rahatsız olmaya başlamışlardır. Ardından Nevâyî, Câmî'den öğrencilerin sorunlarını hafifletmek için bir kitap yazmasını ister. Câmî, onun isteği üzerine *Eşi'âtü'l-Lema'ât* adlı eserini yazar. Bu eser mükemmel bir şerh olup, Nevâyî *Lema'ât*'ı bu şerhler uyarınca okur bitirir."

---

18 Câmî'nin muammaya tahsis edilen bu risalesi Sultan Ebû Said Mirza devrinde hicri 856 (miladi 1452) yılında yazılmıştır.

19 Levâmi' fi-şerh-i kaside-i hamriyye-i mîmiyye-i Fâriziyye. Câmî eseri. 1470 yılında yazılmıştır.

Ali Şir Nevâyî, gençliğinden itibaren teolojinin gizemlerini anlamaya çalışmıştır. Tarikatlar arasındaki farklılıklara, mezhep mücadelelerine, itikat ve din meselelerine makul cevaplar verebilecek bir hoca aramıştır. Sonunda kader onu Abdurrahman Câmî ile karşılaştırır. Ali Şir Nevâyî, Abdurrahman Câmî'nin şahsında dine, mezheplere, teolojiye ve felsefeye bakış açısına uygun görüşleri olan büyük bir adam görmüştür. Ali Şir Nevâyî, onu piri olarak görmüş ve hayatının sonuna kadar ona karşı büyük bir sevgi ve minnet duymuştur.

Ali Şir Nevâyî'nin Dostları Hakkında

Ali Şir Nevâyî, hayatının sonunda, yanında olan ve onu her zaman destekleyen arkadaşları hakkında değerli anılar yazdı. Onun, *Hamsetü'l-Müte-hayyirîn* adlı eseri Abdurrahman Câmî'ye ithaf edilmiştir. O, Nevâyî'nin Hoca makamındaki dostu idi. Nevâyî, onun dehasının önünde diz çöker. Onu, tarikatın imamı, müctehid, şeyhülislam diye över. Onların dostluğu o kadar büyük, saf, içtendir ki bu ilişki kelimelerle anlatılamaz. Öyle bir yakınlıkları vardır ki görüşleri, fikirleri, özlemleri, düşünceleri aynıdır. *Hamsetü'l-Mutahayyirîn*'de söylenildiğine göre Abdullah Katib, Abdullah Ensari'nin *İlahinâme*'sini bulmuş, istinsah etmiş ve Nevâyî'ye göndermiştir. Nevâyî şunları yazar: "Bir sayfa ya da bir varak okuma hayaliyle risalenin ilk sayfasını açıp, hutbesini okumaya başladım. Sözün güzelliği ve akıcılığından okumayı hiçbir yerde durduramadım ve iki cüzden fazlaydı onun sonuna ulaştım. Meclise gelip şahit olanlar hayrete düştüler. Çünkü iki cüz ya da ondan daha fazla olan risaleyi bir defada baştan sona kadar okumak hayrete düşürecek bir durumdur.

Sabah Hazret-i Mahdum fakirin evini teşrif ettiler. Bu risale hazırdı, alıp açarak, mübarek bakışlarıyla baktılar. Gece gündüz dostlar öyle ki zamane insanlarının usulü ve âdeti böyledir. Olanlardan haberdar değillermiş gibi gece gerçekleşen olayı o hazretin huzurunda söylediler. Onlar tebessüm edip şöyle dediler. Siz de bizim gibi yapmışsınız. Ne garip bir rastlantı. İki ya da üç gün önce Mevlânâ Şeyh Abdullah bu risaleyi bizim huzurumuza getirmişti. Biz dahi tecrübe ettik, sonuna kadar hiçbir yerde durmadan bitti.".

Sabah Mevlânâ Şeyh Abdullah bu kitabı ya da ücretini almak için geldi. Bazıları ona şöyle söylediler: "Filan kişi başından başlayarak okuyup sonuna ulaşana kadar elinden düşürmedi.".

O şaşırarak şöyle dedi: "Hazret-i Mahdum'a götürmüştüm, onlarda da aynı durum gerçekleşti."

Bu olay bile birçok konuda hemfikir olduklarını, yakın dostlukları sayesinde uyum sağladıkları ortak bir dünya görüşüne sahip olduklarını göstermektedir.

Alişîr Nevâyî'nin bazı otobiyofrafik şiirlerinden anlıyoruz ki o, ömrü boyunca kendi gönlüne hitap eden; ilmî ve dünya görüşü dinî akideler içerisinde sınırlı kalmayan, muhtemelen ilahiyat ve felsefeye dair ilimlerden konuşmaya kadir bunların yanı sıra ahlak, tavır ve faziletlerinde Peygamber'e (s.a.v) uyan pir-i kâmili aramıştır. Abdurrahman Câmî böyle bir insandı. Bu yüzden Nevâyî hep onun gibi olmaya çalışmış, ondan dersler almış ve onu hem bir öğretmen hem de yakın bir dost olarak sevmiştir. Nevâyî *Hamsetü'l-Mutahayyirîn*'de Câmî'yi *kâşif-i esrâr-ı Rabbânî* [Allah'ın sırlarının kâşifi] ve müçtehit âlim olarak tasvir etmektedir. Bunun gibi büyüklük ve peygamber sıfatlarına sahip kâmil birisi olmasına bakmaksızın çok alçakgönüllü olduğunu kaydetmektedir. Onun sesini işitip uzaklardan gelen insanlar onu hizmetkârlarından ayıramazlarmış. Nevâyî'nin söylediklerine göre "oturmakta ve kalkmakta, konuşmakta ve dinlemekte ve giymekte kendileriyle diğer kulları arasında hiçbir fark yoktu." (Hamsetü'l-Mütehayyirin,739). Abdurrahman Câmî'nin medreselerde okuduktan sonra birçok konuya hâkim olduğunu anlatırken onu şiir icra etmeye iten etkenlerden de bahseder. Nevâyî bu konuda şunları yazar: "Bir süre zorunlu olarak bilimle uğraşsalar da şiir yeteneğinden hiçbir zaman mahrum kalmadılar. Çünkü onlara bizzat Tevhid meşrebi (doğuştan Allah sevgisi) verilmiş, Hakikat (Allah) çünkü onlara tevhidi özümseme (ilahî aşk) nasip olmuş olsa da Hakikat (Allah) cemalini mecazi görünüşü (gerçek insan) şeklinde açık bir şekilde görüp kendilerini kaybederlermiş. Bu tesirleri nazım şeklinde beyandan başka bir çaresi kalmazmış. Bununla içindeki ateşi söndürür ve ateşli gönül huzur bulur, sakinleşir (Hamsetü'l-Mütehayyirin,739). Aynı değerlendirme Ali Şir Nevâyî'nin kendisi için de yapılabilir. Böyle bir evliya nitelikli insanın zahiri aşka karşı münasebetini gösteren Nevâyî'nin dünya görüşünün de aynı olduğunu tasdiklemektedir:

Munca işnin zımnıda 'ışk-ı zâhir tarîki kim 'ibâret andın beyle algay alarga andak müstevlî irdi kim her mülâyim mazharnın hüsn-i melâhati kim Hak cemâliyyeti tecellîsi bile zuhûr kılmış bolgay. Yâ cevr-i bî-dâd-ı âfetî kim celâliyyet sıfatı bile cilve körgüzmüş bolgay. Ol sıfâtdın zât-ı 'ayniyyet müşâhede kılıp sebebni mutlakâ aradın mürtefi' körüp közlerige müsebbibdin özge nime kilmegen cihetidin bî-tâkat bolup her ne ol ıztırâbda alarga 'ışk şiddetidin ve şevk su'ûbetidin yüzlense irdi cân-sûz şi'rler ve dil-fürûz gazeller iştigâli bile ol tahammülsizlikke itmînân birürler irdi [Bütün bunların temelinde "El-mecâzu kantaratu'l-hakîkat (Mecaz, hakikatin köprüsüdür) hadisini referans alan dünyevî aşk durumu bu kişiyi o kadar kendisine çekmişti ki her güzel simanın güzelliğinde Hak cemâlini görerek *sebebi* (gerçek insanı) akıldan çıkarıp güzelliklerin *müsebbibi* olan Allah'tan başka hiçbir şer görmediği için takatsiz kalıp, bu ıstıraplı anlarda, düşkün olduğu zamanlarda o kişiye aşk şiddetinden

ve şevk gücünden neyle karşılaşırsa karşılaşsın samimi şiirler ve yürek ısıtan gazeller yazarak bu sabırsızlığı bastırırdı.] (Hamsetü'l-Mütehayyirin,739) .

Nevâyî, dostlarından birçok iyi fazileti aldı ve onları hayatının birçok yerinde taklit etmeye çalıştı. Nevâyî'nin öğretmeni ve arkadaşı olan Seyyid Hasan Erdeşir de böyle bir kişidir. Nevâyî, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr Big* adlı çalışmasında, bu kişinin örnek nitelikleri üzerinde defalarca durur. Seyyid Hasan'ın Nevâyî'den çok daha yaşlı olduğu bilinmektedir. Baysungur Mirza'nın oğulları Alaüddevle, Sultan Muhammed ve Ebü'l-Kâsım Bâbür'ün birbiri ardına tahta oturduğu yıllar onların her zaman muhatabı olmuş büyük bir âlimdir. Bu zamanlarda bile sadeliği, tevazu ve nezaketiyle hem büyüklerin hem de çocukların sevgisini kazanmıştır. Birçok genç, onunla konuşmak için evine gitmeye can atmıştır. Nevâyî'nin yazdıklarına göre herkes evine geldiğinde "lütfen kulübemize girerseniz hizmetinizdeyiz" diyerek büyüklere hürmet gösterdiği gibi gençlere de aynı şekilde hitap etmiştir. Nevâyî'ye göre Seyyid Hasan öyle bir insandı ve nefsine o kadar hakim olmuştu ki ipek ile keçe arasındaki farkı görmüyordu. Ne kadar acı çekerse çeksin sabırla katlanacağını söylediğini belirtir. Şair, Seyyid Hasan Erdeşir'in Nevâyî'yi çocuğum olarak çağırdığını gururla ifade eder.

Seyyid Hasan Erdeşir, makam düşkünlüğünü şiddetle kınar. "Makam mevki düşkünlüğü sarhoşluk gibidir." der. Ancak o şarap sarhoşluğundan farklıdır. Şarap içip sarhoş olan bir kişi yaptığı işi ve sözü kontrol edemez. Sonuç olarak, insanları incitebilir ve kötü davranmalarına neden olabilir. Sarhoş olduktan sonra yaptıklarından pişman olur. Ancak böyle bir sarhoşluk sadece bir gün sürer. Makam sarhoşluğu ise kişi makamda bulunduğu müddetçe devam eder. İnsanın makamda bulunduğu sürece kendine hâkim olması iyidir ama ayakları yerden kesilip şehvete teslim olursa çok hata yapar. Nevâyî bildiğiniz gibi, her zaman makamdan kaçmıştır ancak hükümdar onu devlet hizmetinden azat etmemiştir. Nevâyî, yüksek mevkilerde bulunduğu zamanlarda bile her zaman devletin ve halkın çıkarlarını ön planda tutmuştur. Görevini dürüstçe yapmıştır. Seyyid Hasan Erdeşir şöyle dermiş: "Taş kazan ve kızıl yakut, her ikisi de taştır. Lezzetli yemekler taş çömleklerde pişirilir ve insanlar bundan faydalanır. Kızıl yakut ise kıymetli olmakla birlikte onlar insana zarar verir. Eğer halka faydası yoksa onun gibi bir kıymetli taştan ne fayda.".

Nevâyî'nin bizim bildiğimiz hayatına bakıldığında onun halk, devlet menfaati ve gelişmesi için özverili hizmetlerine tanık olabiliriz. Seyyid Hasan'ın öğretilerinin Nevâyî için hayati derecede önemli olduğuna şüphe yoktur.

Pehlivan, Muhammed, Nevâyî'nin çocukluğundan beri onunla birlikte büyüyen arkadaşlarından biridir. Nevâyî onu kırk yıllık dostum diyerek över. Onu *mahrem-i sırr-ı nihânî* diye adlandırır. Nevâyî'nin beyanına göre, ara-

larında hiçbir sır yoktur (*Ammâ hîç nev' mahfî sırrı ve râzı yok irdi kim bu fakîrdin yaşurun bolgay. Andak ki bu fakîrnin hem andın*) (Hâlâti Pahlavân Muhammad, 22). Pehlivan Muhammed, güreşte sırtı yere hiç gelmemiş ünlü bir pehlivan olmasının yanı sıra müzik alanında da devrinin ünlü isimlerinden olup tıp, şiir ve felsefe konularında derin bir anlayışa sahip olgun bir âlimdi. Çok keskin bir hafızası vardı ve iyi bir hafızdı. Pehlivan Muhammed, Nevâyî'ye çok büyük saygı duyuyordu. Her zaman kalbine girmeye, sempati duymaya, iyi ve kötü gününde yanında olmaya çalışmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, Nevâyî Meşhed'e gittiğinde ve ciddi bir şekilde hastalandığında, doktor ona vücuduna masaj yapılmasını söylemiştir. Bu işi Pehlivan üstlenir. Böyle bir muamele sırasında Pehlivan cebinde bir kâğıt olduğunu fark eder. Yavaşça çıkarıp bakar ki yeni yazılmış yedi beyitlik bir gazeldir. Yenine koyar ve hemen ezberler. Sonra fark ettirmeden şairin cebine koyar. Tedaviden sonra sohbet başlar. Pehlivan bu gazeli ezberden okur ve Nevâyî'nin kaleminden çıktığını söyler. Nevâyî şaşırır ve elini cebine attığında kâğıdın orada olduğunu görür. Nevâyî, "Bu şiiri ne zamandır biliyorsun?" diye sorar. Pehlivan, 12 yıl önce bu şiiri Ebü'l-Kâsım Babür'ün okuduğunu, hoşuna gittiğini ve ezberlediğini söyler. Nevâyî daha da şaşırır. Sonra pehlivan gider. Ertesi sabah geldiğinde, Nevâyî tekrar o şiirden bahseder ve o sırada gerçekten duyup duymadığını merak eder. O zaman Pehlivan, o dönemde kendisiyle birlikte olan güreşçinin de bu şiiri ezberlediğini söyleyip yanındaki üç dört güreşçiden şiiri okumalarını ister. Pehlivan bu şiiri başka güreşçilere de ezberletmiş. Onlar da pehlivanın fikrini kabul edip, gazeli sırayla okumuşlar. Nevâyî çok şaşırmış.

Pehlivan Muhammed arkadaşının manevi ıstırabını görüp onun dikkatini dağıtmak ve acısını unutturmak için bu şakayı yaptığını kendine has bir minnettarlık ve zevkle hatırlamaktadır.

Bir arkadaşın sadakati, vefası ve şefkati bir kişinin zorlukların cesurca üstesinden gelmesine yardımcı olan büyük davranışlardır. Nevâyî, arkadaşı Pehlivan Muhammed'de böyle bir güç kaynağı görür.

Nevâyî'nin gençliğinden ömrünün sonuna kadar derin saygı duyduğu bir diğer arkadaşı da Şeyh Süheylî'ydi. Ona *yâr-ı 'azîz* demektedir. Nevâyî Ebû Said Mirza devrinde Herat'ta yaşarken ve Semerkant'ta geçirdiği yıllarda Şeyhim Süheylî'yle birlikte bulunmuşlardır. Bu nedenle *Mecâlis*'te onunla ilgili olarak "... evvelden sona kadar fakir ile ilişkisi iyi ve fikirdaşlığı çok" (Macâlis, 339) kaydını düşer.. O, Pehlivan Muhammed gibi, Ali Şir'in en gizli sırlarını bilen dert ortağı bir arkadaştır. Ali Şir Nevâyî, Şeyhim'e yazdığı bir sakinamesinde *Sin idin kim mine dem-sâz irdin, Her nihân noktada hem-râz irdin* ifadeleriyle onun sırdaşı olduğunu itiraf etmektedir (Fevaidü'l-Kiber, 702).

Nevâyî'nin hayatında Ahmet Hacıbek önemli bir yer tutar. O Semerkant'ta eğitim görürken Ahmet Hacıbek, Sultan Ebû Said Mirza'nın oğlu Sultan Ah-

met Mirza adına Maveraünnehir'i idare etmektedir. Nevâyî şunları yazar: "... Vefâyî mahlasını kullanır... Herat sarayında on yıla yakın valilik yaptı. Semerkant eyaletinde de bir süre valilik yaptı (Macâlis, 402). Zahirüddin Muhammed Babür, Ahmet Hacıbek'in Nevâyî'yi Semerkant'ta himayesi altına aldığını bildirmektedir. Bu iki insan arasındaki yakın ilişkilerle ilgili bilgiler çok azdır. Ahmet Hacıbek'in uzun bir hayat sürdüğü ve Nevâyî ile yazışmalarının olduğu bilinmektedir. Bu konu hakkında Nevâyî'nin Ahmet Hacıbek'e yazdığı aşağıdaki sakinameden bilgi edinilebilir:

Sâkiyâ bezmde tut câm-ı visâl
Kim kilür yâdıma eyyâm-ı visâl
Ötti bir karn ki hicrân ara-min
Vasl eyyâmıga armân ara-min
Mihribânlar kanı ahbâb dagı
Hem-nişînler kanı ashâb dagı
Barça gurbetka hırâm iylediler
Huld bâğını makâm iylediler
Biri kim kaldı besî köp kalsun
'Ömr kâmını cihândın alsun
Çün Vefâyî bile boldı meşhûr
İylesün 'ömri vefâ birle zuhûr
Hak sini delırde bâkî tutsun
Şâdlık sâgarı sâkî tutsun
Sin kılıp nûş tiriglig câmın
Muğtenem anla hayât eyyâmın
Kör ki 'ömr ilge vefâ kıldı mı
Çarh coz cevr ü cefâ kıldı mı
Bil ki 'âlemde ni şeh kaldı ni big

Şâh-ı mağfûr dik ü bigleri dig
Kanı Sultân Sa'îd ü hayli
Barçasın yaptı ecelnin zeyli
Kanı Kanber 'Alî vü kanı Mezîd
Kanı Sultân u kanı Nûr Sa'îd
Her biri özni tutup 'âlî-şân
Biridin kalmadı 'âlemde nişân
Barça ger kitti sin olgıl câvîd
Tâ ebed 'ömrdin olma nevmîd
Mey-i maksûd ile câmın tolsun
Tingridin 'âkıbetin hayr olsun
(Fevaidü'l-Kiber, 699-701)

Ey saki mecliste kavuşma kadehi tut,
Zira kavuşma günleri aklıma geliyor.
Öyle bir zaman geçti ki ayrılık içindeyim,
Kavuşma günlerine hasret içindeyim.
Dilberler hani, dostlar hani
Meclis arkadaşlarımız hani, arkadaşlar hani
Hepsi gurbete geçip gittiler,
Cennet bahçesini makam eylediler.
Kalan bir kişi, yeterince çok kalsın
Ömrünün muradını cihandan alsın.
Mademki Vefayî adıyla meşhur oldu
Ömrü vefa ile geçsin...
Tanrı seni dünyada kalıcı yapsın,
Saki sana mutluluk kadehi uzatsın.
Sen hayat kadehini içip,
Hayat günlerini doyasıya geçir.
Bak ömür insanlara vefalı davranıyor mu,
Felek kötülük ve cefadan başka bir şey yapıyor mu.
Bil ki dünyada ne padişah kaldı ne bey
Rahmete ermiş padişah ve beyleri gibi.
Sultan Said'in ordusu nerede hani,
Hepsini ecelin takipçisi yaptı
Hani Kamber Ali, hani Mazid,
Hani Sultan, hani Nur Said?!
Her biri kendisini yüksekte tutup,
Dünyada hiçbirisinden iz kalmadı.
Hepsi gittiyse de sen sonsuz ol,
Sonsuza kadar ömürden umutsuz olma.
Kadehin isteklerinin şarabıyla dolsun,
Tanrı'dan gelecek sonun hayır olsun.

Ali Şir Nevâyî'ye çok yakın olan kişilerden biri de Şeyh Behlül'dür. İlişkileri öyle bir seviyedeydi ki dostluk sınırlarını aşmış, kardeşlik seviyesine ulaşmıştı. Ali Şir Nevâyî onu "ağabeyim" diyerek takdim eder (Macâlis, 397). Zeynüddin Vasifî'ye göre Şeyh Behlül, Emir Ali Şir'in danışmanı, güvenilir, itikadı sağlam, sadık bir görevlisidir. Mülkünün bütün mühim işlerini en ince

ayrıntısına kadar onun kefalet ve vekaletine bırakmıştır. Onu Ali Şir'in aklı ve konuşan nefsi olarak adlandırırlar... Fenlerden haberdar ve onlara vâkıftır... Mir, onu çini çömleğe benzetirdi...(Bedâyiu'l-Vekayi" 391).

Emir Ali Şir, Şeyh Behlül'ün oğlu Kemaleddin Sultan Hüseyin'i kendi oğlu olarak görüp terfîsine özel özen göstermiştir. Sultan Hüseyin'in oğlu Mir İbrahim, Nevâyî tarafından evlat edinilmiş ve sevgiyle büyütülmüştür (Macâlis, 397). *Mekârim*'e göre Emir Ali Şir vefat ettiğinde Şeyh Behlül ve ailesi yas tutmuştur (Mekârim, 129).

Mevlânâ Fasihüddin Sahibdâra da Emir Ali Şir'in en yakın muhataplarından ve kendisini Emir'in hizmetine adamış sadık arkadaşlarından biriydi. Hândmîr'in yazdıklarına göre Emir Ali Şir bu konuda şu beyiti söylemiştir:

Mana ol kim enîs ü sâhibdür
Tün ü kün hem-dem ü musâhibdür
(Mekârim, 378)

Bana dost ve sahip olan o kişi,
Gece gündüz sohbet arkadaşımdır.

Emir Ali Şir'in bir diğer yakın arkadaşı da Fasihüddin Muhammed Nizamî'dir. O, dünyevî ilimlere hâkim iyi bir âlimdir Nevâyî onunla sohbet etmekten her zaman zevk almıştır. *Hâlâ ottuz yılga yakın bar kim ifâdege meşgûldur. Zâhir 'ulûmıdın hîç kaysı bolmagay kim ders aytmagay. Ve her 'ilm ki aytur köpide havâşî ve müfîd musennefâtı bar kim 'ulemâ andın behre-menddürler. Bâ-vücûd-ı munça kemâl bu fakîrnin musehâbetiga tenezzül kılıp sefer ve hazarda köprek evkât öz şerîf sohbeti bile müşerref kılur.* (Macâlis, 395) [Otuz yıla yakındır ilimle meşguldür. Dünyevi bilimlerin hepsine değer vermektedir. Her bir fen ile ilgili ders kitapları ve eserleri vardır ki âlimler onlardan yararlanırlar. Bütün bu yetkinliğine ve büyüklüğüne rağmen alçakgönüllülükle bu fakirin yolculuğunda ve evinde sohbetiyle hoş etmek için çok zaman geçirirdi.] Hândmîr'e göre Fasihüddin Nizamî, Emir Ali Şir'in yaklaşık kırk yıldır dostudur. Hazret, onun huzurunda sık sık dünyevi ders kitaplarını mütalaa etmiştir (Mekârim, 130, 39).

Emir Ali Şir'in bir diğer yakın arkadaşı Hoca Hafız Dihdar'dır. Tanışmaları ve dostluklarının tarihî benzersizdir. *Bedâyiu'l-Vekâyi*'de şunlar yazılmıştır: "Dihdar, Azerbaycan vilayetinden Emi Ali Şir'le sohbet etmek için Horasan'a gelmiştir... Emir Ali Şir, Abdullah Ensârî'nin mezarında kendisinin yaptırdığı türbededir. Hafız bakar ki Mir yalnız oturuyor... Mir kendisine doğru gelen bir yabancıyı görüp 'Siz kimsiniz, benim huzuruma niçin geldiniz?' diye sorar. Hafız 'Kendimi her şekliyle tanıtmak için buradayım' der. Mir şaşırır ve şöyle der: 'Yakına gelin, sözlerinize şaşırdım. Kendimi her şekliyle tanıtmak dediğiniz de ne?' Hafız kendisini över... Mir 'Ey aziz eğer senin söylediğin şeylerin bir tanesi doğru ise benim için senden daha yakın bir dost dünyada olamaz"

der ve herkesi huzuruna çağırır. Herkes toplanınca Hafız'a şöyle dedi: "Övündün ve iddia ettin, şimdi hünerini göster!'. Hafız önce Kur'an okur... Sonra gazel okur. Sonrâ şarkı söyler. Herhangi bir ilimden soru soran herkese cevap verir ve galip gelir... Mir'in emriyle on koyun getirdiler. Hafız aşçılık yaptı, herkes bundan hoşlandı. Mir'e yakın bir kişi oldu. Hiç kimse Mir'e bu kadar yakın olmamıştı" (Bedâyiu'l-Vekayi,476-480).

Ali Şir Nevâyî'nin dostlarının çoğu yetkin âlimlerdir. Nevâyî onları kendisinin kurdurduğu İhlasiye Medresesi müderrisliğine tayin etmiştir. Çevresinde bu âlimlerin olmadığı bir zaman yoktur. Bunlardan birisi Mevlânâ Burhaneddin Ataullah Mahmud Hüseyin idi. Ali Şir *Mecâlisü'n-Nefâis*'te bu konuda şunları söyler: "Mir Ataullah, Nişaburludur. Oradan ilim tahsil etmek için Herat'a gelmiştir. Bir bilge olarak güzel bir hayata da erişmiştir. Bilgelikle birlikte şiir ve muamma, bunun yanı sıra güzel sanatlarda da maharet göstermiştir. Şimdi derslerinin çokluğundan zamanı yetmemektedir. Böyle olmasına rağmen güzel sanatlar alanında *Bedâyi'-i Atayî* adlı bir kitap yazmıştır" (Macâlis, 122) Bu eser, Ali Şir Nevâyî'nin inisiyatifi ve rehberliğinde ortaya koyulan güzel sanatlara dair açıklamaları içeren paha biçilmez bir rehberdir. Emir Ali Şir, arkadaşının maddi ve manevi desteğine her zaman özel önem vermiş ve geçim yükünü hafifletmeye çalışmıştır. Hândmîr bu konuda şunları yazar: "Bir gün Mir, Mevlânâ Fasihüddin Sahib ile satranç oynuyordu. Bu sırada birden Burhaneddin Ataullah içeri girdi. Hazret (Ali Şir) iltifat ve samimiyetle nereden geldiğini ve ne işle meşgul olduğunu sordu. Emir Burhaneddin şöyle cevap verdi: "Her gün İhlasiye Medresesine uzaktan gelme telaşından kurtulmak için bin dinara medrese civarından bir ev satın almak istiyordum. Bir ev buldum, ama bir yetkili geldi ve teklif ettiğim miktardan biraz daha fazlasına satın almaya niyetlendi. Satıcı şimdi ona satmak istiyor. Lütfen bahçeyi almaktan vazgeçip işi bana bırakması için o görevliye bir mektup yazar mısınız?" ... Satranç oyunundan sonra Emir Ali Şir ona hitap etti: "Eğer bir kişi medreseye yakın, alanı geniş, imareti çok ve havası güzel bir evi size alsa mı daha iyi yoksa sizin dediğinizi mi yapmak daha doğru?" dedi. Soylu cenap bu sözden duyduğu sevincini ve mutluluğunu saklamadı... (Emir Ali Şir) kendisine Muhammed Muin'den kalan iç açıcı ve güzel evi ona hediye etti" (Mekârim, 105).

Ali Şir Nevâyî'nin bir diğer yakın dostu da Ataullah Asilî'dir. Hândmîr *Hülâsatü'l-Ahbâr*'da şunları yazar: "...Ataullah ... dinî ilimlede büyük yetkinlik sahibi olup özel hadis ilmini tahkik etmede şüphesiz Horasan diyarında emsalsizdir... Uzun zamandır Sultaniye medresesinde ve faziletli Halasiye evinde ders vermekle meşguldür. Alicenap emire ithaf edilmiş *Ravzatü'l-Ahbâb* adlı kitap da yazmıştır. Böylesini henüz hiç kimse yazmamış olmalı. Geniş gönüllü Emir Ali Şir, adil padişah Sultan Hüseyin hakimiyetinin başlarından ta bu za-

mana kadar Bu asil ve yüksek rütbeli beyefendiye çok iyi baktı."...(bk. Navâiy zamândâşlapi xâtipasida, 68) Ataullah Asilî aynı eserde, Emir Ali Şir'den gördüğü lütuflara şükranla aşağıdaki harika şiiri yazmıştır:

Emîr ki fazl u ilm ü rahmet	Erdem ilminin emiridir,
Ve bâb-ı ihsân u lutf u in'âm	Mürüvvet, şevket ve lütuf kapısıdır.
Ve li'l-mülk min-hü izzet ü mehâbet	Mülk sahibinden izzet ve ıstırab,
Ve'd-dîn ve'd-dünyâ nizâm u intizâm.	Din ve dünya ise tertip ve intizam.
Lâ-zâle rükne's-saltana ve mukarrebe'l-hazreti's-sultâniyye, nizâmü'd-devle ve'd-dünyâ ve'd-dîn Emîr 'Âlî Şîr ki bâdâ devlet-i û der-cihân.	Emir Ali Şir şimdiye kadar saltanatın direği, Sultan'ın yakın arkadaşı, devletin, dinin ve dünyanın nizamıdır ki onun devleti dünyada yaşasın.
Sühân be-medh-i to ârâsten garaz ânest	Seni övmekten maksadım şudur,
Ki pîş-i ehl-i hüner minberî boved mârâ	Övgün hüner ehline bir minberdir.
V'egerni menkabet-i âfitâb ma'lûm est	Güneşin hüneri bilinmiyor olsa bile
Çi hâcetest be-meşşâta rûy-i zîbâ-râ.	Güzel yüzü süsleyip püslemeye ne gerek var.

Mevlânâ Muhammet Bedahşî de Ali Şir Nevâyî'nin yakın dostudur.

Hândmîr şunları yazar: "Mevlânâ Şemseddin Muhammet Bedahşî çok iyi sohbet eden, iyi huylu, neşeli, güzel konuşan, esprili ve erdemli bir insandır. Daha çok muamma alanında büyük bilgi birikimine sahip olarak yaklaşık 30 yıldır ömrünü yüce hâdim Ali Şir'in himâyesinde geçirmekte, terbiye ve lütfuyla gündüzü geceye, geceyi gündüze bağlayarak feraset ve huzur içinde yaşamaktadır. Muamma ilmi hakkında mükemmel bir tezkire tamamlanmıştır...(bk. Navâiy zamândâşlapi xâtipasida, 68) Emir Ali Şir de *Mecâlis*'te ondan samimi bir şekilde bahseder: "Mevlânâ Bedahşî, Kunduz'un İşkemiş ilçesindendir. Önceleri oradan tahsil için çıkıp Semerkant'a geldi ve bir süre orada okuyup Hiri'ye geldi... Şu anda bile yetenekli kimseler arasında ondan daha tertipli kişi yoktur. Hem padişah hem halk için uyumlu ve mülayimdir. Ve muamma ilminde risale yazmıştır ki uzun yıllar halk arasında meşhur ve tanınmıştır..." (Macâlis, 380).

Ali Şir Nevâyî'nin bir diğer arkadaşı, etkili bir âlim ve vaiz olan Kamaleddin Hüseyin Vaiz-i Kaşifî'dir. Hândmîr şunları yazmaktadır: "O, dünyevi ve dinî ilimlerde tam anlamıyla yetkindir... Tanrı'nın sözlerini ve Hazret-i Peygamber'in hadislerinin manalarını minbere çıkıp gayet saf ve anlamlı bir şekilde açıklamaktadır. O, müneccimlikte de çok maharetlidir. Onun anlamlı ve mazmunlu kitapları çoktur. Onların çoğu makamı yüce olan Emir Ali Şir'in meşhur adıyla süslenmiştir (Mekârim, 71).

Ayrıca doktorların önderi Mevlânâ Dervişali, tarihçi Mirhand, hafız ve hattat Hafız Muhammet Sultanşah, İhlasiye Medresesinin şeyhi ve Kudsiye Camisi imamı Hafız Celaleddin Mahmut, Gevherşad Begüm Camisi imam-hatibi

Mevlânâ Hacı Meşhedî, gıcak, ud ve kopuz çalan müzisyen Üstad Muhammet Şibirganî, muamma türünün ustası Mir Hüseyin Udî, Hoca Kemaleddin Udî, Mevlânâ Mes'ud Şirvanî, Mevlânâ Nadiri Mervî, Mevlânâ Muhammet Muammayî, Hoca Mesud Kumî, Mevlânâ Kabulî, Hafiz Yârî gibi sanatçılar Emir Ali Şir ile dostane ilişkiler içinde olan ve sürekli olarak toplantılara iştirak eden kişilerdir.

Mecâlisü'n-Nefâis adlı eserden, gençlik arkadaşları hakkında bir fikir edinilebilir. Örneğin Semerkant'ta yaşarken Fazlullah Ebulleysî'nin oğlu Hoca Hand ve Mevlânâ Yusuf Badeî ile yakın bir dostluk ilişkisi vardır. Sultan Ebû Said Mirza zamanında Herat'ta hükümdarın tarihini yazan Mevlânâ Abdüssamed Bedahşî ile yakınlaşmıştır. Onun vasıtasıyla Mevlânâ Subhî Ubahî ile arkadaş olmuştur ve Mevlânâ Muhammet Muammayî, Hoca Hasan Kizirşah Esterâbâdî, Hoca Mesud Kumî, Hafiz Yârî ile tanışmasının detayları kaydedilmiştir (Macâlis, 403,330, 318,353, 319, 320, 321).

Emir Ali Şir'in Mal Varlığı Hakkında

Ali Şir Nevâyî, ilim ve sanat insanlarına özel bir ilgi göstermiş, onlara sadece yüksek maaşlar vermekle kalmamış aynı zamanda onlara evler de hediye etmiştir. Nevâyî'nin mülkünün kaynağına, büyüklüğüne ve binalarının sayısına hem sağlığında hem de ondan sonra büyük ilgi gösterilmesinin muhtemelen nedeni budur. Bu konuda da farklı görüşler var. Örneğin Fahrî-i Heratî, Emir Ali Şir'in Hüseyin Baykara'nın hizmetine girdikten sonra servetinin büyüdüğüne dikkat çekerken Zahîrüddin Muhammed Bâbür, "Mirza'dan hiçbir şey almadı ama Mirza'ya her yıl çok para verirdi" diyor. Ali Şir Nevâyî de şöyle yazmaktadır:

İldin mine gerçi gayr-ı zahmet yok irdi	Gerçi insanlardan bana zahmetten başka bir şey yoktu.
'Ayb irmes eger müzd ile minnet yok irdi	Bana faydaları ve minnetleri olmasa da suç değildi.
İl birdiler ammâ mine rağbet yok irdi	El verdiler ama bana rağbet yoktu,
Şeh devletiden bularga hâcet yok irdi	Padişahın devletinden bunlara gerek yoktu.

(Vakfiye, 168)

Vakfiye adlı eserde Hüseyin Baykara'nın Nevâyî'ye şefkatli bir dost olarak büyük bir muhabbetle davrandığı ve ona maddi destekte bulunmayı her zaman önemsediği açıkça kaydedilmektedir. Nevâyî dönemine ve sonrasına ait el yazması kaynaklarda da bu konudan çokça bahsedilir, ancak Sultan'ın Nevâyî'ye nasıl yardım ettiği belirtilmez. Bu konuda bilgi veren tek kaynak Ali Şir Nevâyî'nin *Vakfiye* adlı eseridir. Kayumov'nın doğru tespit ettiği üzere *Vakfiye* Nevâyî'nin kendisi tarafından kaleme alınmış biyografisidir. Nevâyî'nin

yaşadığı zaman ve çevre ile olan ilişkisini, Nevâyî'nin kişisel mülkiyetini, bu mülkü milletin yararına kullanmasını konu alan belgelere dayalı bir eserdir." (Kayumov,71). Burada padişahın hicri 881 (M. 1476-1477) yılında Herat'ın kuzeyindeki Margani yakınlarında otuz jerip[20] araziyi bir avlu inşa etmek için tahsis ettiğini görüyoruz. Hüseyin Baykara, emirlikten istifa ettiğinde bile ona büyük hediyeler vermiştir. Bunların şeklinin maaş mı, bahçe mi, yoksa vakfiye mi olduğunu biz henüz bilmiyoruz. Bu sorun ancak Sultan Hüseyin Baykara dönemine ait saray vakfiyesi ve mali belgelerinin tam olarak bilinmesi ile çözülebilir. Nevâyî'nin mülkü hakkında ana bilgi kaynağı hâlâ *Vakfiye*'dir. Ancak belirtmek gerekir ki bu çalışma sadece vakfiye dükkânları, binalar, bahçeler ve Ali Şir Nevâyî'nin vakfiyelere yaptığı masraflar hakkındadır. Gayrimenkul fiyatlarının yanı sıra onlardan gelen gelir miktarı, serveti hakkında Nevâyî dönemi kaynaklarında şu ana kadar kesin bir bilgi yoktur. Bunlar denk gelse bile Nevâyî'nin hayatının belli bir bölümüyle ilgili bilgiler vardır, bunlar da genel serveti hakkında yeterli fikir vermemektedir. Örneğin Fahrî-i Heratî, Emir Ali Şir'in günlük gelirinin 75.000 dinar, giderinin 15.000 dinar olduğunu göstermekte ve her yıl fakirlere bin adet giyim tahsis ettiğini belirtmektedir (Latâifnâma, 133). Mirza Haydar, günlük gelirinin 18.000 Şahruhî olduğunu belirtmektedir (Tarixi Raşidiy,121[6]). Görünüşe göre bu bilgi, henüz bizim bilmediğimiz ve Nevâyî'nin Esterâbâd'daki faaliyetleri ve mülküyle ilgili bir belgeye dayanılarak yazılmış. Çünkü Fahrî, Esterâbâd'daki hayatından bahsederken, özellikle "Esterâbâd'dan döndükten sonra devlet işlerini padişaha devretti" cümlesinden sonra yukarıdaki rakamları aktarmaktadır. Mirza Haydar Duğlat da *Târih-i Râşidî* adlı eserinde günlük gelirine değindikten sonra emirlik işlerini Baba Ali'ye devrettiğinden bahseder (Tarixi Raşidiy,121[6]). Hândmîr'in verdiği bilgilerden, Emir Ali Şir'in Esterâbâd'a giderken Baba Ali'yi yardımcı olarak yanına aldığı biliniyor. Dolayısıyla Mirza Haydar'ın Esterâbâd'daki finansal rakamlardan da alıntı yaptığı açıktır. Fahrî'nin bilgilerini tezkirelerini derlemek için kullanan genç çağdaşı Sâm Mirza Safavi, Nevâyî hakkındaki bilgilerde nedense Fahrî'nin yukarıdaki sayılarından bahsetmemiştir. Kanaatimizce şehzadelere özgü dünya görüşüne sahip olan Sâm Mirza, şâirin tezkiredeki mülkü hakkında bir hesap vermeyi gerekli görmemiş ve kısaca "vilayette / ayrıca /Esterâbâd'da / ilimle uğraşmıştır" demekle yetinmiştir (Tuhfe-i Câmî,167[a]). Devletşah Semerkandî'nin, Emir Ali Şir'in vakıf inşaatları için sarf ettiği miktarı 500 tümen olarak belirtmesi (Davlatşâh,370) muhtemelen eserin yazıldığı dönemden önce tamir edilen yapılar ile ilgilidir. Nevâyî'nin memur ve öğrencilere buğday, arpa ve pirince ek olarak ayda yaklaşık 1300 altın maaş tahsis ettiği *Vakfiye*'den bilinmektedir (Vakfiye, 178).

20 Jerip: yer ölçümü birimi. 1 jerip yaklaşık 1,2 hektardır.

Yaratıcılık Faaliyetleri Hakkında

Ali Şir Nevâyî'nin hayır işleri, yaratıcılık faaliyetleri, ulema ve aydınlara karşı sınırsız cömertlikleri, fakir fukaraya merhameti hakkında çağdaşlarından bugüne kadar sürekli söz söylenmektedir. Kendi yaptırdığı *Halasiye* evinde her gün binden fazla fakir ve muhtaç insana ziyafet verilmiş ve onlar lezzetli yemeklerle doyurulmuştur. Her yıl ihtiyaç sahiplerine yaklaşık 2 bin kürk manto, yün palto, gömlek, pantolon, takke ve lastik ayakkabı dağıtılmıştır. Meşhed'de İmam Rıza bahçesinde *Darü'l-Huffaz*'ı kurdurmuş ve her gün muhtaç, zayıf ve yetimleri doyurmak için yanına özel bir ev yaptırmıştır (Mekârimü'l-Ahlâk, 66). Fakat Hândmîr'in ne bu ne de başka eserlerinde, parmakla sayılabilecek imaretleri hesaba katmazsak, onların yapım tarihi ile ilgili bilgi yoktur. Nevâyî döneminde yazılan diğer eserlerde de bu eksiklik görülmektedir. Nevâyî'nin çağdaşları, onun tarafından inşa edilen hayır binalarının ve yapıların sayısı ile vasıflarının tam olarak verilmesinin sözü uzatacağı düşüncesiyle yalnızca kesin bilgiye sahip olduklarının bir listesini vermişlerdir. Örneğin, Devletşah on iki yapıdan bahsederken (Devletşah, 371), Hândmîr havuz ve köprüler de dâhil olmak üzere yüzden fazla hayır amaçlı bina ve yapı listeler (Mekârim, 66-68). Fahrî-i Heratî genel olarak "Emir Ali Şir 370 hayır binası inşa etti" (Latâifnâma,133) diye genel bir rakam verirken, Sâm Mirza bu sayıyı tasdik ederek "üç yüz yetmişinden doksanı ribattır" demiştir (Tuhfe-i Câmî, 169[a])

Daha sonraki dönemlerde özellikle de 16. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıla kadar Nevâyî'nin mal varlığına ilgi azalmamıştır. Zaten pek çok tezkirede bunun vurgulanması da bunu ispat etmektedir. Örneğin Mahmut bin Veli'nin *Bahrü'l-Esrâr* (16. yüzyıl), Fehmî-i Semerkandî'nin *Tezkiretü'ş-Şuarâ* adlı eserlerinde Mirza Haydar Duğlat'ın bilgileri aynen tekrarlanmaktadır (Bahrü'l-Esrâr, 160[a]; Tezkire-i Fehmî,36[a]). Bahtaverhan'ın *Mirâtü'l-Âlem,* Muhammet Yusuf Münşî'nin *Tezkiretü'ş-Şuarai Mukimhani* tezkirelerinde ise Fahrî ve Sâm Mirza tezkirelerinden faydalanıldığı görülmektedir (Mir'atü'l-Alem,540[a]; Tezkire-i Mukimhânî,165[a]). Bununla birlikte kafa karıştıran bilgiler de yok değil. Örneğin *Târnu't-Tevârîh*'in müellifi Abdulmüminhan (16. yüzyıl) ve Abdullah Kabilî (17. yüzyıl) tezkirelerinde Nevâyî'nin kurdurduğu binaların sayısı bin bir, *Neşter-i Işk* ve *Rûz-i Rûşen* tezkirelerinde ise on iki bin olarak gösterilmektedir (Tezkiretü't-Tevârih,159[a]; Neşter-i Işk,693[6].; Ruz-i Rûşen, 719). Bu tezkireler devir ve hudud açısından karşılaştırmalı olarak ele alındığında Vala Dağıstanî'nin *Riyâzü'ş-Şuara* tezkiresinden faydalanılarak yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Ancak *Riyâzü'ş-Şuara*'nın hangi kaynaktan faydalandığı belli değildir.

Nevâyî'nin erdemli insanların eğitimine teşviki, başta *Letâifnâme* (Fahrî), *Tuhfe-i Sâmî* (Sâm Mirza), *Târih-i Râşidî* (Mirza Haydar), *Tercüme-i Mecâ-*

lisü'n-Nefâis-i Nevâî (Hakimşah Kazvinî), *Tuhfetü's-Sürûr* (Dervişali Çiçek), *Heft İklim* (Emin Ahmed Râzî, 1597), *Târnu't-Tevârîh* (Abdulmüminhan), 18. yüzyıl tezkirelerinden *Tezkiretü't-Tevârih* (Abdullah Kabilî), *Riyazü's-Şuarâ* (Vala Dağıstanî), 19. yüzyıl tezkirelerinden *Neşter-i 'Işk* (Hüseyingulu Azimabâdi, 1817) adlı eserlerde vurgulanmıştır. Bazen tezkire müelliflerinin bu duruma abartılı bir ton verdiklerini belirtmekte fayda var. Örneğin *Bahrü'l-Esrâr*, *Riyazü'ş-Şuarâ* ve *Neşter-i 'Işk* adlı eserlerde Nevâyî'nin himayesinde yaklaşık 12.000 kişinin eğitim gördüğü bilgisine de rastlanmakla birlikte bu rakamın hangi kaynağa dayanılarak verildiği tespit edilememiştir (Neşter-i Işk, 693[6]; Bahrü'l-Esrâr,60[a]).

İKİNCİ BÖLÜM

EMİR ALİ ŞİR VE SARAY

Semerkant'tan Herat'a...

1469'da Sultan Hüseyin Baykara'nın Horasan tahtına geçmesinden sonra Ali Şir, Semerkant'tan Herat'a döner. Yakın arkadaşı Şeyhim Süheylî de onunla birlikte döner. Ali Şir *Hilaliye* gazelini, Şeyhimbek ise *Iydiye* gazelini yazar ve yeni hükümdarın huzuruna çıkarlar (Hülâsatü'l-Ahbar, 60[a] ; Macâlis,339). Ali Şir'in Herat'a yeni hükümdar tarafından resmî olarak çağrılıp çağrılmadığı konusunu tarihçiler işlememiştir. Nevâyî, *Vakfiye* adlı eserinde kendisinin Semerkant'tan dönüşünün Sultan'ın daveti ile gerçekleştiğini ve bu konuda ferman gönderildiğini söylemektedir (Vakfiye,643). Abdurezzak Semerkandî ve Mirhand'ın *Ravzatü's-Safâ,* Hândmîr'in *Hülâsatü'l-Ahbâr* adlı tarihlerinde ve aynı şekilde Hândmîr'in hayatı ve faziletleri hakkında yazılmış olan *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserde Nevâyî'nin kendi teşebbüsü ile geldiği ileri sürülmektedir (Matla-i Sa'deyn (1),331[a]; Ravzatü's-Safa (4),70; Hülâsatü'l-Ahbar, 60[a]). *Vakfiye* 1481'de yazılmış olmasına rağmen, bunun farkında olan Hândmîr neden eserlerinde bu konuya yer vermemiştir? Bir hizmet ve mali belge olarak *Vakfiye*'nin geniş bir kitleye yönelik olmadığı buradan anlaşılmaktadır. Bu nedenle Nevâyî, bu belgede doğasına aykırı olan ve kibre yol açabilecek iki yönü not etmek zorunda kaldı. Biri başından beri isteksiz olmasına rağmen Hüseyin Baykara'nın emriyle kamu hizmetine çekilmesi, diğeri ise kişisel mal varlığının büyüklüğünü göstermesidir. Hatta Nevâyî gibi tam takva sahibi hikmetli bir filozofun büyük servetini tek tek sayması ve vakfiyeleri risale şeklinde anlatması son derece çelişkilidir. Bu kitap, mukaddimesindeki padişahla ilgili ifadelerden anlaşıldığına göre padişaha takdim edilmiştir. Burada Nevâyî'nin şunları göz önünde bulundurduğu açıkça sezilmektedir: Sultan Hüseyin'e kendisini şeref ve devlet sahibi kıldığı için var olan şükran ifadesi aynı zamanda onu iradesi dışında servet biriktirmeye zorlandığına dair bir imadır. Nevâyî'nin

eserlerinde ve hatta Hândmîr'in onun hakkında verdiği bilgilerde şairin yüksek tevazu ve alçakgönüllülük açısından, başarılarını çok ince perdelerle ifade etmenin taraftarı olduğu görülmektedir (Şairin nazmındaki fahriyeler müstakil bir konudur- Ş.S.) Ancak *Vakfiye*, içeriğine göre Nevâyî'yi açıkça konuşmaya zorlayan tek istisnadır. Bu nedenle Nevâyî, yüksek incelik ve bilgeliği nedeniyle Herat'a davet edilmesinin resmî olarak yapıldığını tarih kitaplarına kaydetmenin küstahlık olacağına inanıyordu. Nevâyî'nin yakınlarının *Vakfiye*'nin içeriğinden haberdar olmadığını söylemek güçtür. Özellikle Hândmîr'in Emir Ali Şir'in kâtibi olduğu düşünülürse, kitabın içeriğinden açıkça haberdardır. Öyle görünüyor ki tarih kitabındaki mütevazi notlarla yetinmiş, kendi isteklerine göre hareket etmiştir. Ancak uzun bir sürenin ardından, Nevâyî'nin ölümünden sonra genç çağdaşı Fahrî Heratî bu konuyu açıkça dile getirmiştir. O şunları yazmaktadır: "Sultan Sahipkıran mezkur emiri talep edip Ahmet Mirza'ya mektup yazdı, (onu alıp gelmesi için) adam gönderdi. (Sultan Ahmet Mirza) onu uygun bir donanımla Sultan Sahipkıran'ın huzuruna gönderdi. Emir Herat'a doğru yola çıktı ve hizmet etme bahtına müyesser oldu" (Latâifnâma,134). Fahrî-i Heratî'nin bilgileri birkaç yıl sonra Sâm Mirza tarafından yazılan *Tuhfe-i Sâmî* tezkiresinde de tekrarlanır (Tuhfe-i Câmî, 167[a]).

Kaynaklarda gözlemlenen bu iki farklı yaklaşım, Nevâyî araştırmacılarının kafasını oldukça karıştırmıştır. V. Barthold, Abdurezzak Semerkandî, Mirhand ve Hândmîr'in eserlerinin Nevâyî'nin rehberliğinde kaleme alındığını belirterek Fahrî'nin bilgilerini yalanlar (Bartol'd, 226). Bilim adamı Şarafiddinov, Ali Şir Nevâyî'nin hayatı ve eserleri üzerine yaptığı araştırmasının ilk baskısında "Sultan Hüseyin, arkadaşı Nevâyî'yi hatırlar ve onu Herat'a çağırır" dese de gözden geçirilmiş ikinci baskıda fikrini değiştirip, "Sâm Mirza'nın verdiği bu bilgi başka güvenilir kaynaklarda bulunmadığından bir hikâye olarak değerlendirilmelidir..." der (Şerafeddinov (2),56). M. Aybek, bunu güzel uydurmalara eğilimli yazarların "şiirsel bir efsanesi" olarak görür (Åybek,115). Bu şekilde sorun çözümsüz kalır. Uzun yıllar geçtikten sonra bu konuya geri dönen Prof. Dr. A. Abdulğafurov'un makalesinden sonra kesin bir noktaya ulaşılabilir. Bilim adamı *Vakfiye*'deki mesnevinin sonraki beyitlerinde "Hüseyin Baykara'nın mektubunun asıl amacı beyan edilmektedir, bu kısımda onun gerçekten de ferman niteliğinde olduğu ortaya çıkmaktadır" der. Nevâyî bunu bir yerde *tevki* (şahın özel mührünün koyulduğu ferman) kelimesiyle ifade ederken, bir başka yerde açıkça *hükm* olarak adlandırır. Yeni hükümdar Nevâyî'yi resmen saraya davet etmektedir. Artık geri çekilmenin zamanı olmadığını söyler, sosyal ve edebî faaliyetlere çağırır. Ona büyük sözler verir ve işin o kadar büyük olacak ki ayın yüzeyine adım atacaksın diye yazar. Kısacası Hüseyin Baykara fermanı alır almaz Nevâyî'yi hızlıca saraya gelmeye ve çalışmaya başlamaya davet eder"

(Abduğafurâv 1973,225-232). R. Vahidov da *Mecâlisü'n-Nefâis*'in tercümeleriyle ilgili ilmî çalışmasında *Vakfiye*'deki notların Fahrî-i Heratî'nin bilgileriyle mükemmelleştirilebileceğini söyler (Vâhidâv1984,31). Demek ki Sultan Hüseyin'in, Sultan Ahmet'e mektup yazarken aynı zamanda dostunun da kendisine kendisine mektup yazdığı ortaya çıkmaktadır.

Sultan Hüseyin Baykara'nın Mektubu

Kaynaklarda Sultan Hüseyin ile Ali Şir Nevâyî'nin dostluğuna dair birçok not bulabilirsiniz. Bir efsane şöyle diyor: "Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara, küçüklüklerinden beri yakın arkadaşlardır ve mektepte birlikte okumuşlardır. Öğretmenleri çok keskin fikirli bir kişidir. Bir gün öğrencilerinin zihinlerini ve nelere ilgi duyduklarını ölçmek istedi. Her ikisi için de bir baş ve bir kılıç resmi çizer ve bunu yorumlamalarını ister. Ali Şir aklı ve hikmeti anlatan bir gazel yazar getirir. Hüseyin ise kılıca övgüde bulunarak savaş hakkında bir methiye yazmıştır" (El Desa.,4). Halkın bu iki tarihî figür hakkındaki algısı bu anlatıda somutlaşmıştır.

Şehzade Hüseyin 1469'da Horasan tahtına çıkınca ilk iş olarak kendisine bir dost arar. Zira yeni hükümdar, dedesi Emir Timur'un tüzüklerine göre "akıllı, tecrübeli, devletin işlerini ve sırlarını paylaşabileceği, gizli işleri, gizli sırları koruyabilecek" bir mahrem seçmek zorundaydı ve bu bakımdan arkadaşı Ali Şir'den daha değerli kimse yoktu.

Sultan Hüseyin, Semerkant Sultanı Ahmed Mirza'ya başvurarak Ali Şir'in Herat'a dönmesine izin vermesini ister. Bizzat Ali Şir'e bir ferman şeklinde kabul edilmesi gereken bir mektup gönderir. Bu mektubun muhtevası Ali Şir Nevâyî tarafından *Vakfiye* adlı eserde verilmektedir (Vakfiye, 643). Mektupta Ali Şir'in, halk tarafından eserleriyle tanınmasına ve insanların onun anlam mücevherlerinden istifade etmesine rağmen gurbette acı çekmesinden yakınılmakta ve şimdi neşe zamanının geldiği söylenmektedir:

K'iy fazl cihânının sipihri	Ey fazilet dünyasının göğü!
Yok yok ki uşol sipihr mihri	Yok yok, o göğün güneşi!
Sin gerçi güher dükânı açtın	İnci dükkânı açmış olsan da
Lîkin bu güherni ilge saçtın	O inciyi halka saçtın.
Fikrin çemenide köp reyâhîn	Düşünce bahçende çok fesleğen olsa da
Lîkin bolıp anda halk gül-çîn	Halk oradan gül topluyor.
Nazmın gülidin ki dehr toldı	Şiirinin gülüyle dünyanın dolmasında
Digil ki sine ni behre boldı	Sana ne fayda var söyle!
Lafzından uluska vecd ü hâlet	Şiirinin halkı kendinden geçirmesi
İtmey sene behre coz melâlet	Sana bıkkınlıktan başka bir şey vermiyor.
İmdi ki tarab zamânı yitti	Ama neşe vaktinin geldiği şu an,
Devrândın âlâm nişânı kitti	Dünyada sıkıntıdan eser kalmadı.

Nevâyî'nin hızlı bir şekilde Herat'a gelmesini emreden Hüseyin, ona özel bir ilgi göreceği konusunda söz verir.

Hem subh-ı ümîdin oldı tâli'
Hem mihr-i murâdın oldı lâmi'
Çün sâkî-i devr câm-ı 'işret
Tuttı yene çekme zehr-i mihnet
Tevkî' yitişgeç eyle lâzım
Kim cân bile bolgasin mülâzım
Kim ay üze koygasin kademni
Kün levhige çikesin rakamnı
Niçe biyik aylasan sözünni
Andın biyik itgebiz özünni
Yoktur sene vakt gûşe tutmak
'İşret gülin âh ile kurutmak
Çün hükmi anladın dem urma
Belkim dem urarga dagı turma.

Hem umut sabahın açıldı
Hem arzu güneşin parladı.
Dünya sakisi eğlence kadehi
Tuttuğu için artık dert zehrini içme!
Buyruk ne diyorsa onu yap!
Can u gönülden denileni yerine getir!
Böylece ay üzerine ayak basar,
Güneş sayfasına yazı yazarsın.
Sözünü ne kadar dinlersen
Seni de o kadar yüceltiriz.
Senin bir köşeye çekilip
Eğlenceden uzak durma zamanın değil.
Hükmü anladığına göre boşuna nefes tüketme!
Hatta konuşmak için dahi vakit harcama!

Ali Şir zor durumda kalır: Devlet işlerine karışmak onu bir yandan huzurdan diğer yandan da onu sanatsal yaratıcılıktan uzaklaştıracaktır. Kalbinin sesini dinler:

Nevâyî ni belâ endûh irür bu
Özünni salmagın mundak bolur mu
Ana kim 'akl u himmet yâr bolgay
Bu nev' işler kaçan düşvâr bolgay
Kuyaşdın terbiyet ger tapsa hârâ
Kılur yâkut ile la'l âşikârâ
Bulutdın kim bolur sîr-âb tofrak
Mülevven gül birür mînâ-yı yafrak
Külî kim tîre bolmış külhan andın
İrür közgü cemâli rûşen andın
Koyup bî-kârlıg ferzâne bolgıl
İlik ur işge vü merdâne bolgıl.

Ey Nevayi! Bu ne büyük bir dert!
İnsan kendisinden bu kadar vazgeçer mi?
Akıl ve gayreti rehber edinen kimseye
Böylesi işler zor gelir mi hiç?
Taş güneşten ışık alsa
Lal taşı ortaya çıkacaktır.
Toprak bulutla sulanacak olursa
Yaprak renkli bir gül hâline gelir.
Külhanı karartan kül,
Aynanın yüzünü pas parlak yapar.
Tembelliği bırakıp bilgeliği seç!
İşe koyulup mertçe çalış!

Sultan verdiği sözü ömrünün sonuna kadar tutmuştur. Sultan Hüseyin, olgun bir filozof, şair ve devlet adamı olarak onu çok takdir etmiştir. Ali Şir Nevâyî, yaşadığı mutluluktan duyduğu memnuniyeti şu sözlerle dile getirmiştir:

İkbâl mutî' ü baht yâver boldı
Hurşîd rehî vü sipihr çâker boldı
'Âlem ilidin kimge mukarrer boldı
Bu mertebe kim mana müyesser boldı.

İyi talih elime geçti, baht yardımcım oldu.
Güneş uşağım, felek kölem oldu.
Benim eriştiğim bu mertebeye
Dünyada kimse erişmiş değil.

diyerek minnettarlığını ifade etmesi boşuna değil. Nevâyî beklemediği derecede yüksek saygı, sayısız servet ve mevki ile onurlandırıldı. Ali Şir Nevâyî arkadaşına son nefesine kadar büyük bir sevgiyle baktı. Genel olarak kaynaklar,

Hüseyin Mirza'nın Ali Şir'le ilişkisini ideal bir dostluk çerçevesinde gösteriyor. *Ravzatü's-Safâ*'nın yazarı, birbirlerine olan sevgi ve bağlılıklarının güçlü olduğunu birçok yerde ifade etmiştir (Ravzatü's-Safa (4), 58-59). Zeyniddin Vasifî'nin *Bedâyiu'l-Vekâyi* adlı eserinde, ele alınan mülahazaların yanı sıra Sultan Hüseyin ve Nevâyî'nin birbirlerine büyük saygı duyduklarını gösteren bir olay daha vardır:

"... Büyük Emir, Türkçe *Hamse*'sini bitirip onu Sultan'ın (Hüseyin) adına ithaf ettiğinde, Mirza şöyle dedi:

– Sizinle uzun süredir bir anlaşmazlığımız var ve bunu bugün çözmemiz gerekiyor.

Mesele şu ki Mirza, Emir'in kendisine pir olmasını istiyordu.

Emir ise; "Allah Allah! Ne diyorsunuz, biz müridiz, siz ise hepimizin pirisiniz!" dedi.

Uzun bir tartışmadan sonra Mirza sordu: "Pir ne demek, mürit ne demek?" Emir dedi ki: "Mürid böyledir, pirin dileği neyse, müridin de isteği öyle olmalıdır!" Sonra Mirza (Hüseyin) kır atın getirilmesini emretti ve şöyle dedi: "Yani, eğer mürit olduysan, ben senin bu ata binmeni istiyorum, ben de atın yularını tutarak senin önünden yürürüm."

Emir'in ata binmekten başka seçeneği yoktu..." (Bedâyiu'l-Vekayi, 586-587).

Bu iki büyük insanın bağlılığı ve sadakati onları bir ömür boyu terk etmemiş olsa da, kaynaklarda bazen aralarında yanlış anlaşılmalar olduğuna dair işaretler vardır.

Ali Şir Mühürdar

...1469 yılı. Sultan Hüseyin, Horasan tahtına çıktıktan sonra, daha önce kendisine yardım etmiş sadık halkına saltanat makamlarını ve mevkilerini dağıttı. Zira Emir Timur kendi tüzüklerinde şöyle yazmaktadır "... mal mülk düşkünlerine ve açgözlülere zenginlik vadettim, makam mevkiye ve memleket idaresine göz dikenleri idarem altındaki vilayetlerden birine (vali) aday gösterdim... Hizmetlerini on misli mükâfatlandırarak kalplerini sevindirdim" (Temur tuzuklari,31).

Nevâyî, Semerkant'tan çağrılır. Ali Şir Nevâyî'nin sarayda bulunması, güvenilir ve sadık bir kişi olması Hüseyin Baykara için çok gerekliymiş gibi görünüyor. *Hilaliye* kasidesini yazarak Ramazan günü Sultan Hüseyin Baykara'nın sarayına girmiş ve ömrünün sonuna kadar dostu Timurlu ailesinin sadık bir hizmetkârı olarak kalmıştır. Ali Şir, kariyerine mühürdar olarak başlar. Bu

pozisyon en üst pozisyonlar arasında yer almasa da kayıtların uygun şekilde tutulmasını kontrol eden ana halka olarak kabul edilmektedir.

Hüseyin tahta yeni çıktığında onun Herat'ta yokluğunu fırsat bilen Yadigâr Mirza, tahtı gaspetmiştir. Sultan Hüseyin'in tahtı geri almayı planlarken ilk önce Mir Ali Şir'den tavsiye alması, karşılıklı güvenlerinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Belli bir süre sonra Ali Şir, Sultan'dan kendisini mühürdarlık görevinden almasını ister. Elbette bununla ilgili bilgiler çok kısa ve somut. Hândmîr, "Emir Nizamiddin Ali Şir, bir süre mühürdarlık görevinde bulunduktan sonra bu görevinden istifa etti ve Sultan'dan yerine Emir Şeyh Süheylî'yi atamasını istedi. Sultan bu talebi kabul etti ve hicri Şaban 876'da (M. Ocak 1472) değerli bir emir olan Ali Şir'i divanın en yüksek emiri pozisyonuna (sahib-i divan) atamaya karar verdi." (Ravzatü's-Safa(4), 25) demekle yetinmektedir. Görünüşe göre onu istifaya zorlayan sebepler hakkında neredeyse hiçbir şey söylenmemektedir. Bu sorunun cevabını ne Nevâyî'nin kendi eserlerinde ne de başka kaynaklarda bulamazsınız. Aslında, Nevâyî'nin mühürdarlıktan istifası bir istifa değil, rütbede bir yükseliş gibi görünüyor. Modern Nevâyî araştırmalarında bu görüş öne çıkmaktadır. Tüm literatürde, Nevâyî'nin mühürdarlıktan ayrılıp emirliğe atanması yukarıda belirtilen tarihle kaydedilmiştir - Hicri 876 Şaban ayı (M. Ocak 1472). Ancak Hândmîr'in verdiği sohbetin devamına dikkat edersek Nevâyî âlimlerimizin gözünden kaçan bir yönü görebiliriz. Hândmîr şunları yazmaktadır: "Emir Nizamüddin Ali Şir, öncelikle bu makamı kabul etmedi (yani emirliği Ş.S) ve dedi ki, "Ben şimdi saray mensuplarının içerisinde oturuyorum, mansıp sahibi değilim, ancak gökyüzü kadar muhteşem tahta başka büyük emirlere göre daha yakınım." (Ravzatü's-Safa(4), 25). Dikkat ederseniz, kendisine emirlik teklif edildiğinde "makam sahibi değildir". Bundan, emirliği kabul etmeden çok önce mühürdarlıktan ayrıldığı açıktır. Arada bir süre Sultan'ın yakını olarak saraya girip çıktı ve belirli bir konumu yoktu. Bu konu modern Nevâyî araştırmalarında ele alınmamıştır. Tüm çalışmalarda mühürdarlık ve emirlik sıradan bir kariyer gelişimi olarak anlaşılmıştır. Nevâyî'nin istifasından söz açıldığında bu emirlikle ilişkilendirilir ve yalnızca bir kez, onun da 1476'da gerçekleştiğine inanılır. Ancak Ali Şir'in kendi inisiyatifiyle istifa etmesinin, Sultan'ın kendisine divan sahipliği makamını teklif ettiği zaman gündeme geldiği söylenemez. Nevâyî'nin emirlik görevini isteyerek kabul etmediği bu sohbetten anlaşılmaktadır.

Böylece Nevâyî'nin ne zaman mühürdarlıktan ayrıldığını ortaya koymak için elimizde iki gerçek var. Biri, Nevâyî'nin mühürdarlığa atandığı tarih hicri 873 yılının Şevval ayı (1469 yılının Nisan ayı) ve ikincisi sahib-i divan-emir-i kebir görevine atanması tarihi (Hândmîr ve Razî'ye göre hicri 876, Şaban, M.

1472, Ocak). Bu doğrultuda analizler yaparken kendi adıma hiç beklemediğim bir durumla karşılaştım. *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'de şöyle bir kıssa anlatılır: "Onlar (A. Câmî- Ş.S.) Mekke seferinden dönüp şehre geldiğinde padişah gündelik havadislerin derdindeyken (gündelik olaylarla meşgulken) Belh seferine çıkmıştılar. Belh'ten ayrılıp Herat'a gelirken karşılama töreni için Murgab vilayetine kadar gitmişlerdir. Padişahla görüştükten sonra gece orada kaldılar. Onların gece dinlenmesi için yeni bir ak ev vardı, o diktirildi ve hazret bu eve girip dinlendi... Ve bu tarihte (senede) askerlikten bıkıp, makamı bırakıp görevlerimi azaltmıştım. Onlar tembih ve nasihat niyetiyle şunları söylediler:

– Bu tür emir işitildi, bu ne demek?

Fakir dedi ki:

– İnsanoğluyla sohbet ve sözden sıkılmıştım, bu işe o sebep oldu.

Onlar şöyle dediler:

– Kimi hayal ediyorsunuz, şunu bize göster?

Engellemelerinden korktum. Bu cevaptan anladım ki mübarek hatırlarına bu çok da nahoş gelmemiş.

Keyfim yerine geldi" (Hamsetü'l-Mütehayyirin, 18-19).

Demek ki konuşmanın içeriğinden anlaşıldığı üzere Sultan Belh seferinden başkente dönerken onu Hac seferinden dönen Câmî'nin onu Murgap ırmağının kıyısında karşılamaya çıkmasından biraz Nevâyî makamını bırakmıştır. Nevâyî, "mansıbı terk edip, askerlikten bezip, hizmetimi azalttım" derken kesin bir şekilde istifa ettiğini işaret etmektedir. Mezkûr hatıratta tarih verilmemektedir. Nevâyî'nin hangi görevden istifa ettiğini açıklamak mümkün mü? Câmî'nin hacdan dönüş tarihi ile Hüseyin Baykara'nın Belh seferinden dönüş tarihi belirlenerek mesele çözülecektir.

Kaynaklar, Câmî'nin kaç defa hacca gittiğinden bahsetmiyor. Ancak ülkede en büyük itibar ve ilgiyi görüp Horasan'ın valisi olduğu dönemdeki hac ziyareti tarihe damgasını vurmuştur. Fahreddin Ali Safî'nin *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât* adlı eseri, Hicaz'a yapılan bu tarihî gezinin detaylarını vermektedir. Safî, "*Hazret-i Mahdûmnın mübârek hac seferige yüzlenişi ve uşbu seferde yüz birgen vâkı'alar beyânı*" adlı özel bölümde hazretin seferi ile ilgili tarihler kaydetmiştir. Buna göre, Câmî, hicri 877 yılının rebiülevvel ayında M. 1473 yılının Ağustos-Eylül ayında hac seferine çıkıp 18 Şaban'da (M. 18 Ocak 1474) Herat'a dönmüştür (Raşahât, 125^6 - 130^6). Tarihî kaynaklara, özellikle de *Ravzatü's-Safâ, Hülâsâtü'l-Ahbâr; Habîbü's-Siyer*'in bilgilerine dayanacak olursak bu dönemde hicri 876 (M. 1472-1473) yılından hicri 884 (M. 1479) yılına kadar Sultan Hüseyin Belh'e gitmemiştir. Fakat hicri 884 (M. 1479) yılında Ebû Bekir'in Horasan'a girişi sebebiyle Hüseyin Baykara Belh'e sefer

etmiştir. Buradan şu anlaşılmaktadır: Yukarıdaki Câmî-Nevâyî sohbetinde Ali Safî'nin beyan ettiği Câmî'nin, tarihî hac seferi dikkate alınmamıştır. Câmî daha önce hacca gitmiş olabilir. Sultan Hüseyin'in Belh seferlerinin aslında 1469-1471 yıllarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu dönem taht mücadelesi yılları olup Belh mücadelesi sahnesinde Baysungur Mirza'nın oğlu Yadigâr Mirza ve Ebû Said Mirza'nın oğlu Sultan Mahmud ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Sultan Mahmud'un Yadigâr Mirza ile ittifak yaptığı ve Hüseyin Baykara'ya karşı savaştığı rivayet edilir. Handmir'e göre Sultan Hüseyin, Yadigâr Mirza'nın peşine düşerek Zilhicce'nin 11'inde (11 Haziran 1470) Bâğ-ı Nazargâh'a hareket edip oradan Sarıtağ yaylasına hareket etmiştir. Yadigâr Muhammet, Meşhed'e yönelir. Aynı zamanda Sultan Mahmut Mirza Ceyhun'dan geçip Belh ve Şibirgan sınırına girerek Belh'i kuşatır (Ravzatü's-Safa(3),37[b], 33[a]). Görünüşe göre Yadigâr Mirza ve Sultan Mahmut, Hüseyin ile neredeyse aynı anda taht için savaştı. Baykara ordusunda ciddi bir düzensizlik ve karışıklık olacaktır. Bazı komutanlar Hüseyin'e sırt çevirdiler ve Hândmîr'e göre bu, H. 874 Zilhicce'nin 19. gününde (M. 19 Haziran 1470) oldu. Hüseyin'in bir sonraki Belh yürüyüşü, yukarıdaki olaylardan bir yıl sonra Belh valisi olan Emir Müştak'ın bağımsızlık ilanıyla ilgilidir. İsyan haberi duyulduğunda Hüseyin Baykara hemen yola çıktı ve üç dört ay Belh'i kuşattı. Kalenin güçlü müdafaası ve aynı zamanda Baykara askerleri arasında erzak bulunmaması nedeniyle Sultan Hüseyin Belh'i terk etmek ve Murgab'a dönmek zorunda kalır. Burada durup ordusunu ve erzakını toplar (Ravzatü's-Safa(3),40[a]). Bu sırada Hüseyin'in içinde bulunduğu durumdan yararlanmak isteyen Sultan Ahmet ve Sultan Mahmut kardeşler, Ceyhun'u geçip Belh'i yeniden kuşattı. Ancak Emir Müştak onlara karşı çıkar. Sonra orduyu Hüseyin Baykara'ya karşı çevirirler. Bu sırada Ebû Said Mirza'nın diğer oğlu Ebû Bekir, Sultan Mahmut'un mülkü olan Hisar'ı işgal etti. Bu, kardeşlerin hızla geri dönmesine neden olacaktır. (Ravzatü's-Safa(3),40[a]-40[b]). Hândmîr, bu olayın H. 875 (1471) yazında gerçekleştiğini açıkça kaydetmiştir.

Dolayısıyla son olayların 1471 yılı yaz-güz aylarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra, Baykara'nın Belh'ten Herat'a dönerken, yani 1471 sonbaharında Murgab'ta mola verdiği sırada, Hac'dan sonra Câmî'nin Sultan ve Nevâyî ile görüşmesinin gerçekleştiğine şüphe yoktur. Ali Şir Nevâyî'nin Sultan Hüseyin'in saltanatının ilk yıllarında yapılan askerî seferlere katıldığı söylenebilir. Yâdigâr Mirza ile ilgili tüm savaşlarda Sultan Hüseyin'in yanındadır. Bu, Belh seferlerinde de kendisine eşlik ettiği anlamına gelir. Ayrıca Ali Şir, doğasına aykırı bir şekilde kılıç taşımak zorunda kalmıştır. Bu hizmetin, doğası gereği neşeli olan sanatkâr kişiye yük olması mümkündür. Belki de saltanat işlerinden kurtulmak, yalnızlık içinde nefes almak, düzenli olarak ya-

ratıcılıkla uğraşmak ve itaat etmek istememesinin nedeni budur. Gördüğümüz Nevâyî-Câmî sohbeti de bunu doğruluyor.

Matla-ı Sa'deyn'de bahsedildiği gibi, Emir Ali Şir, Sultan'ın kendisine olan güvenini haklı çıkardığı için bu dönemde *Mukarreb-i Hazret-i Sultânî* (Sultana yakın kişi) ünvanına sahip olmuştur.

Sonuç olarak Nevâyî'nin H. 873 Şevval'de (Nisan 1469) mühürdarlık görevine atandığı, ancak istifasının Şaban 876'dan (Ocak 1472 yani emirliğe tayininden) iki ila üç ay önce 1471 sonbaharında gerçekleştiği söylenebilir.

Emirliğe Atanma

Böylece, Nevâyî'nin emirlik görevine atanmasının doğrudan mühürdarlıktan bir terfi olmadığını, istifasından belirli bir süre sonra Sultan'ın iradesiyle gerçekleştirildiğini gördük. Ancak burada başka bir konu belirsizliğini koruyor. Yukarıda tartışılan Nevâyî'nin emir olarak atanmasıyla ilgili Hândmîr'in bilgilerini incelemeye devam edeceğiz. Hândmîr bu konuda şunları yazmaktadır: "Emir Ali Şir öncelikle bu görevi kabul etmedi ve dedi ki 'Ben şimdi saray menşuplarının içerisinde oturuyorum (*mukarreb-i Hazret-i Sultân* ünvanı dikkate alınmaktadır – Ş.S.), mansıp sahibi değilim, ancak gökyüzü kadar muhteşem tahta başka büyük emirlere göre daha yakınım. Eğer, emirlik makamına otursam Barlas ve Arlat emirlerinden bazılarının töreye göre benden yukarı oturmaları gerekir. Bu ise benim makam, mertebemi aşağı çeker. Ümidim şudur ki eğer beni (emir olarak) mühür basma işinden kurtarırlarsa hizmetinizde bulunmanızdan çok memnun olurdum. Hakan-ı mansur onun özrünü kabul edip 'Barlas emirlerinden emir Muzaffer Barlas'tan başka hiç kimse Ali Şir'den önce mühür basmasın' şeklinde buyruk verdi.". (Ravzatü's-Safa(4),26; Mekârim, 94) (Burada emîr olarak Nevâyî'nin imza tertibinden bahsedilmektedir. Bunu Ali Şir'in mühürdarlık görevi dolayısıyla mühür basma işi ile karıştırmamak gerekir- Ş.S.). Yine de Ali Şir'in tekliften hoşnutsuzluğunu gören padişah, Ali Şir'in emirlik göreviyle tatmin olmadığını düşünüp onu emir-i kebir olarak tayin eder. Bu bilgilerden Hüseyin Baykara'nın Ali Şir Nevâyî'ye derin bir saygı duyduğu ve bu dönemde onun fikrine göre hareket etme eğiliminin yüksek olduğu görülmektedir. Buradan Nevâyî'nin saraydaki konumu açıkça tahmin edilebilir. Bundan sonra tarihçinin belirttiği gibi, "Sultanın görüşüne uyarak emirlik görevini kabul etti, altın işleme bir çapan ve nevruzi külah giymekle gururlandı" (Ravzatü's-Safa(4),26; Mekârim, 94). Bilgilerin yukarıda görülen kısmında bu iki büyük şahsın yakın dostluğu fonunda Ali Şir'in itibar talepkârlığı abartılmış gibi görünüyor. Bunun gizli bir kibre dönüşmesi de mümkündür. Ama öyle değildir. Nevâyî'nin Sultan'ın teklifinden duyduğu memnuniyetsizlik, saray hizmetlerinden olabildiğince uzaklaşmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Yakın

zamanda saray hizmetlerinden kurtulan şair, devlet işlerine geri dönmek istememiştir. Teklifi duyduktan sonra, Sultan'a durumunu açıkça söylemeye cesaret edememiştir. Unutmayalım ki bu dönem Baykara saltanatının başlangıcıdır. Sultanın, Nevâyî'nin dervişâne dünya görüşünü bu dönemde tam olarak anlamadığını ve onu diğerleri gibi asıl amacı Sultan'ın lütfuna nail olmak isteyen biri olarak gördüğünü söylemek yanlış olmaz. Kanaatimizce Ali Şir'in bize kibirli görünen yukarıdaki eylemi aslında padişahın nefsine dokunmak ve onu kendi hâline bırakmak için bir bahaneydi. Arkadaşını soğutmak ve ümidini kesmek istiyordu. Maalesef iş Nevâyî'nin düşündüğü gibi olmadı. Sultan bunu ciddiye almış ve statüsünü yükseltmeyi görev bilmiştir. Beklenmedik bir duruma düşen Ali Şir'in emirliği kabul etmekten başka çaresi kalmamıştır. Aksi takdirde padişahın lütfuna karşı nankörlük olarak algılanacağı kesindi. İki ateşin ortasında kalan Nevâyî de uygunsuz mazeretinden dolayı mahçuptur. Çünkü Sultan bunu kibre yorabilirdi. Hândmîr devam eder: "Ancak mühür vurmak için o kişinin eline nişan verdiklerinde üzüntüsü ve çok tevazu sahibi olmasından dolayı öyle bir yere mühür bastı ki ondan daha aşağıya mühür basmaya yer kalmamıştı." (Ravzatü's-Safa(4).26; Mekârim, 94). Hândmîr'in bilgilerine göre görüntü son derece net ve Nevâyî'nin iç dünyasına özgü nitelikler doğru bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Belgeleri mühürleme fırsatı bulduğunda onları Emir Seyyid Hasan Erdeşir'e gönderir. Doğal olarak Ali Şir'den önce mühürleme yetkisi olmadığı için evraklar Nevâyî'ye iade edilir. Daha sonra kağıdın en altına damga vurur, böylece (kural olarak) altında damgalanacak yer kalmaz ve diğerleri bunun üzerine damga basmak zorunda kalır. Bu sayede öncelikle hocası Seyyid Hasan'a olan saygısını göstermekte, ikinci olarak da ileride çıkabilecek skandalların önüne geçerek makam mevki düşkünlüğünden uzak olduğunu ispatlamaktadır. *Ravzatü's-Safâ*'da bu hadisenin padişah tarafından övüldüğü ve vezirler arasında bir tablo hâline geldiği özellikle vurgulanmıştır.

Ali Şir Nevâyî'nin Sultan Hüseyin'in sarayında hangi görevlerden sorumlu olduğu tarihî kaynaklarda gösterilmektedir. Ali Şir, *emîr-i kebir* görevi hakkında ne diyor? Nevâyî bunlardan bazılarını *Vakfiye*'de göstermektedir. Bunları bir sistem ve düzene sokarsak sorumlu olduğu alan ve bölümler hakkında fikir sahibi olunması mümkündür. Örneğin:

1. Çeşitli halka açık toplantılar ve halka açık etkinlikler.
2. Dış işleri. Seçkin konukların resmî kabulü ve gözlemi.
3. Acil durumlar, isyanlar, sınır sorunları.
4. Rüşvetle mücadele.
5. Yağma ve baskınlara karşı mücadele.
6. Mahkeme, adalet.
7. Bölgelerden gelen başvuru ve şikâyetlerin kontrol edilmesi.
8. Af.
9. Dinî ilişkiler (Vakfiye, 174-175).

Ali Şir Nevâyî'nin ne kadar süre emir-i kebir pozisyonunda çalıştığı, ne zaman ve neden istifa ettiği konusunda kaynaklarda henüz kesin bilgi yok. Ancak kaynaklardaki referanslar ile diğer bağlamlarda sunulan tarihî gerçekleri karşılaştırarak bazı sonuçlara varmak mümkündür. Burhaneddin Ataullah tarafından yazılan aşağıdaki tarih, Nevâyî'nin Esterâbâd valisi olarak atanmasıyla ilişkili yazılmıştır:

Ân Emîr Nizâmüddîn 'Alî Şîr	O ki Emir Nizameddin Ali Şir,
Evsâf bîrûn zi-hadd-i takrîr	Onu tarife dil âciz.
Çun kerd kabûl bâz emâret	Yine emirliği kabul etti
Târîhî şod **emâret-i mîr**	Mir bu tarihte emirliğe geldi.

(Ravzatü's-Safa (4),36)

Üçüncü mısrada işaret edilen *yine emirliği kabul etti* ifadesinden ebcet hesabı ile 1487 yılı ortaya çıkar. Ali Şir'in bir zamanlar emirlikten istifa ettiğini ve belli bir süre sonra 1487'de Esterâbâd'a gönderilmek üzere devlet görevine döndüğünü kendisinden öğreniyoruz.

İstifa

Modern Nevâyî çalışmalarında, şairin 1476'da emirlikten istifa ettiği görüşü kesin olarak kabul edilmektedir. Bu fikir mevcut tüm çalışmalarda açıkça ifade edilmektedir. Bu tarihi ilk olarak Rus Oryantalist V.V. Barthold kaydetmiştir. *Mir Ali Şir ve Siyasî Hayat* adlı eserinde "Câmî'nin sözlerine göre, Nevâyî Nakşibendiliği derinlemesine öğrenince, hicri 881'de (M. 1476-1477) kendi iradesiyle itibar ve ünden vazgeçip (emirlik kastedilmektedir- Ş.S.) fakr yoluna girdi" (Bartol'd,235) demektedir. V. Barthold burada Abdurrahman Câmî'nin *Nefehâtü'l-Üns* eserinin dibacesine dayanmaktadır. Özbekçe kaynaklarda Câmî'nin sözleri şu şekilde geçmektedir: Hicri 881 yılında dervişler dostu ve onların muhlisi bütün meşguliyetten elini ayağını çekip fakirlik yoluna giren Nizamettin Ali Şir (bu kişi kendi iradesiyle yüksek rütbe ve itibarından vazgeçip bir teslimiyet ve rıza adımıyla fakirlik ve yokluk yolunu seçti), bu fakirden yani benden gönülden geçtiği ve hatırda yerleştiği şekliyle rica etti." (Abdurahmân Câmiy va Alişer Navâiy. Tuplam,136). Böylece Ali Şir'in 1476'da emirliği terk ettiği sonucu doğrulanmıştır. Bu noktada Nevâyî'nin *Vakfiye* adlı eserinin önemli bir yönüne dikkat çekelim. Bilindiği üzere bu eser hicri 886 (M. 1481-1482) yılında yazılmıştır. Yazar ön sözünde padişahtan iki ricayı yerine getirmesini ister:

Ol hazretnin devletidin ve râfi' himmetidin könlümge kiçmegen kâmlarga kâmkâr bolup min ve tüşümge kirmegen mekâsîdga iktidâr tapup min. İkki ârzû riştesidin özge kim girîh-i könlüm perdesidin yiçilmedi ve ikki murâd

gonçesidin özge kim tügün-i cânım gülşenidin açılmadı. Ammâ ümîdim oldur kim bu ikki ümîdim mîvesidin dagı bârmend ve murâdım budur kim bu ikki murâdım gevheridin dagı ser-bülend bolgay min ve bu ârzûmendlig hârhârının tikeni könlümde sinmegey ve bu murâd gevherinin yagının katre dik tofragga iltmegey min. Bu mezkûr bolgan ikki ârzûdın biri mübârek seferdür kim İslâmım şahsı biş hisden birinin öksükligi cihetidin nâkıs bolmagay ve müsülmânlıgım pençesi bir barmak yoklugıdın ma'lûl kalmagay. Ve ikkinci murâdım ol kim ol hazretnin gâyetsiz 'inâyetleri ve nihâyetsiz şefkatleri mukâbelesiide yukarı mezkûr ve sadrda mestûr bolgan hizmetlerdin bu fakîr-i şikeste ve bu hakîr-i dil-hastege münâsibreg hizmet ol irdi kim zübde-i evkâtım ve hülâsa-i hayâtımnı ol hazretnin medh-i zâtı ve ta'rîf-i sıfatıda sa. (Vakfiye,172-174)

[Onun (Sultan Hüseyin'in) devleti ve yüksek hizmeti sayesinde, akıl almaz güzelliklere ulaştım ve hayal bile edemediğim güzellikleri yapmaya güç kazandım. Kalbimde sadece iki hayalin düğümü çözülmedi. Ama umarım hem hayallerim gerçekleşir hem de onları yanımda toprağa götürmem. Bu iki hayalimden biri, İslam'ın beş şartından birini yerine getirerek itikadımın eksik kalmaması için mübarek hac seferini yapmaktır. İkinci muradım ise, hazretin (Sultan Hüseyin) sınırsız lütuf ve cömertliği karşısında benim gibi ümitsiz bir fakire münasip bir iş olarak geri kalan kıymetli zamanımı ve hayatımın sonunu bu hazretin (Sultan Hüseyin) adının uzun yıllar tarihe nakşedilmesi ve yüzyıllarca dilden düşmemesi için onun tarifini öven güzel kasideler, renkli gazeller, cezbedici mesneviler ve güzel sanatlarca zengin eserlerden ibaret türlü manzum ve mensur eserler yazmaya adasam".

Öyle görünüyor ki, iki istekten biri onu hacca göndermesi, diğeri ise onu devlet işlerinden azat etmesidir. Ali Şir Nevâyî, hayatının geri kalanını padişahın adının tarihe geçmesi için eserler yazmakla geçirme isteğini devlet işlerinden muaf tutulma talebinin gerekçesi olarak ortaya koymaktadır. Nevâyî, kamu hizmetinin bu işleri hayata geçirmesini ciddi şekilde engellediğini açıkça ifade etmiştir: *Bu nev' gam-nâklık bile ni neşât-âmî elfâzga rabt birgey ve bu perîşânlık bile ni me'ânî gevheri cem' kılgay.?* [Devlet işlerinden ve bu karmaşadan hangi mana cevherleri çıkarılabilir?]. Şair *Hamse*'nin yazılışına açıkça işaret etmektedir: *Ammâ ümîdim bar kim ol hazret devletidin anca ferâgat dest birgey kim kiçken hayâtım bakiyyesin ve ötken evkâtım tetimmesin bir işge sarf kılgay min ki cihân intihâsıga kadar ol hazretnin zikr-i hayr-ı bâdesidin ulus hoş-hâl ve yene cihân ibtidâsıga anın evsâf-ı hamîdesi âb-ı hayâtıdın halâyık kâm-ı mâlâmâl bolgay.* (Vakfiye,172-174). [Ama ümidim vardır ki hazretin iltifatıyla feragata erişeceğim. Hayatımın geri kalan kısmını şöyle bir işe adayacağım ki (Hamse yazımına işaret ediyor) bütün dünya hazretin adını hatırlamaktan mutlu olsun.].

Dolayısıyla *Vakfiye*'nin H. 886 yılında (M. 1481-1482) yazıldığını hesaba katarsak, Nevâyî'nin 1481 yılında hâlâ emirlik makamında görev yaptığı ortaya çıkar. Yukarıda anılan bilim adamlarının olaylara dayanarak vardığı sonuçlar ne kadar geçerlidir?

Abdurahman Câmî, *Nefehâtü'l-Üns* kitabının ön sözünde eserin meydana gelişine sebep olan unsurlar üzerinde durur ve şöyle yazar: *Der-târîh-i sene-i ehadi ve semânîn ve semân mi'e, muhibb-i dervîşân ve mu'tekid-i îşân, ân heme ez-şugl sîr ü ber-fakr-dilîr Nizâmü'd-dîn 'Alî Şîr ki be-tûy-i ihtiyâr ez-'âlî-merâtib-i câh u i'tibâr i'râz nümûde ve be-kadem-i teslîm u rızâ ber-sülûk-i câdde-i fakr u fenâ ikbâl fermûde, ez-în fakîr misl-i ân sûretî ki ber-dil gozeşte bûd ve der-hâtır mütemekkin geşte istid'â kerd.* (Nefehâtü'l-Üns,2[a]) Biz bu parçayı şu şekilde tercüme ettik: "Dervişlerin dostu ve muhlisi olan bütün (dünya) meşgalelerinden bıkmış, fakirlik yoluna kahramanca girmiş, en yüksek şeref ve itibar makamlarını seve seve terk etmiş ve bir tevekkül adımıyla fakirlik yoluna dönmüş olan Emir Nizameddin Ali Şir h. 881 yılında bu fakirden yani benden, gönülden geçtiği ve hatırda yerleştiği şekliyle rica etti." Aslında yukarıda alıntıladığımız V. Bartold ve Özbek Nevâyî çalışmalarının kabul ettiği çeviri yüzeysel olarak doğrudur. Ancak ikinci çeviride, Fars edebiyatına özgü yüksek üslup ve sanatlara dikkat çekilir. Câmî'nin cümlesine daha yakından bakıldığında burada edibin seciyi kullanma niyetinde olup inşa sanatında bilinen usul – sıfatlarla ifade edilen belirteçleri uyumlu hâle getirip kullandığı açıkça görülmektedir. Bakınız *muhibb-i dervîşân ve mu'tekid-i îşân* [dervişle sevgilisi, onların itimad ettiği], *ez-şugl sîr ü ber-fakr-dilîr* [dünya işlerinden bıkmış – fakir olmaktan korkmayan] ve buna benzer *i'râz nümûde - ikbâl fermûde* [yüz çeviren]. *Kadr u i'tibârnın 'âlî-mertebeleridin vaz kiçmek ve fakr u fenâ dâmân yüzlenmek* demek saltanattaki makamdan resmen istifa etti anlamlarına gelmektedir. Buna binaen, Câmî'nin bu durumda *resm ü revişde fakr u fenâ sülûkını kabûl etti* şeklindeki kesin sözü söylememesi de anlaşılırdır. Câmi burada (Hicri 881/M. 1476) Nevâyî'nin fakr u fenâ sülûkuna eğiliminin çok yüksek olduğunu dikkate almaktadır. Bunun dışında Câmî'nin H. 881 (M. 1476) yılını vermesinin nedeni mezkur kitabı yazma gayesinin ortaya çıktığı zamanı kaydetmektir. Onun, Nevâyî'nin istifası ile bir ilgisi yoktur. Bu konuda diğer bilim adamlarının öne sürdüğü sebepleri de göz önünde bulundurursak 20-50. yıllar Özbek Nevâyî araştırmacılarının çalışmalarında örneğin Şerafeddinov'un *Alişir Nevâyî* adlı eserinde içerik olarak Barthold'un görüşü kabul edilmektedir. Ancak temelini başka bir kaynaktan almaktadır: "Bu dönemde Ali Şir Nevâyî, büyük şair Abdurrahman Câmî'ye ithafen *Tuhfetü'l-Efkâr* (1476) adlı Farsça bir kaside yazar. Bunda şairin Sultan ve sarayına olan nefreti açıkça ifade edilmektedir. Bu kasideye hayran olan Abdurrahman

Câmî, ona çok yüksek bir değer vermiştir. Bu kasideyi *taziyane* yani kamçı olarak adlandırmıştır. Ali Şir'e yazdığı mektupta kasidenin içeriği hakkında şu sözler yer alır:

- Şiirin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla sizin dış görünüşünüzden padişah sarayından kaçmak mı istiyorsunuz? Bu iradeniz teşekkürü hak ediyor... (Şerafeddinov 1971,66).

Görüldüğü üzere, O. Şerafiddinov, Câmî'nin *Tuhfetü'l-Efkâr* hakkındaki görüşüne ve kasidenin yaratıldığı yıla dayanarak Emir Ali Şir'in istifasının 1476'da olduğu konusunda kesin bir sonuca varmaktadır.

O. Şerafeddinov, *Tuhfetü'l-Efkâr* ile ilgili hatıralarda Abdurahman Câmî'nin düşüncelerini yanlış yorumlamıştır. Öncelikle asıl metin şu şekildedir: "*Ez-fehvâ-i ân çunân ma'lûm şod ki hizmet-i îşân-râ irâdet-i ikbâl ber-kıble-i maksûd ve i'râz ez-nümûdhâ-yi bî-bûd müte'akkid şode*" (Hamsetü'l – Mütehayyirin, 757), yani "Mazmunundan anlaşıldığı üzere o kişinin (Nevâyî'nin Ş.S.) yüzünü kıbleye çevirmeye (yani fakr yoluna) ve esasa sahip olmayan (yani fani dünya lezzetleri Ş.S.) görünüşlerden yüz çevirmeye kararlı olduğu anlaşılmaktadır" denilir. İkincisi, Câmî tarafından Nevâyî'nin kendisini göz önünde tutup *hizmet-i îşân-râ* yani *ol kişide* denilerek söylenen ibare sözcüğün tam anlamıyla *o kişinin hizmetleri* yani sultan hizmeti olarak çevrilmiştir. İslam literatüründe büyük kimselerin isimlerini anmanın saygısızlık olarak görüldüğünü ve üçüncü şahıs zamirinin kullanıldığını biliyoruz. Üçüncüsü *tâze* sözcüğü yeni anlamına gelmektedir. Dördüncüsü, Ö. Şerafeddinov, mektubun sonraki bölümündeki görüşü dikkate almamıştır. Orada Câmî şöyle devam eder: "*Ammâ eger çunânçi der-tagyîr-i umûr-i sûverî ve terk-i iştigâl-i gayr-i zarûrî çun mülâyim-i mizâc-ı 'azîzân nîst. Mübâlaga ne-reved ü dûr ne-nümâyed hîç câ nîst ki maksûd zâhir nîst ve cemâl-i zuhûreş-râ kemâl-i zuhûr sâtir ni*". Tercümesi: [Fakat zahiri faaliyetleri değiştirmek ve gereksiz faaliyetlerden vazgeçmek için fazla çaba sarf etmemek evliyanın mizacına uygun değildir. Bu uzak değildir ve hiçbir yer yok ki amaç kendini göstermesin, bunun gibi ve uzak değil ve hiçbir yer yok ki, maksat yüz göstermesin (yani Allah'ın kudretinin,sanatının tecelli etmediği hiçbir yer yoktur), bunun yanısıra görünen cemali (yani Allah'ın cemalini.-Ş.S), görünen kemal (yani insanın kemali, burada Nevâyî kendi kemalinden bahsediyor. -Ş.S) kapatıcı (önleyici, engelleyici değildir (engelleyemez)]. Burada Câmî, devlet işlerinin insanın manevi olgunluğu meselelerinde dikkat dağıtamayacağını vurgulamak istemiş ve Nevâyî'yi her zaman hayalini kurduğu devlet işlerinden istifa etme niyetinden caydırmıştır.

S. Aynî, *Ali Şir Nevâyî* adlı çalışmasında, O. Şerafeddinov'un aktardığı *Tuhfetü'l-Efkâr* bilgisini *Hamsetü'l-Mutahayyirîn*'deki hatırayla ilişkilendir-

miştir (bizim mühürdarlık bölümünde verdiğimiz Nevâyî ile Câmî arasında bahsettiğimiz konuşma) ve aşağıdaki yeni, bütünleşmiş bir bölümü oluşturmuştur: "Bu olaydan çok geçmeden (O, Şerafeddinov bahsettiği kaside olayından sonra - Ş.S.) Ali Şir, Câmî'nin iznini almadan önce hükümet işinden istifa eder. Câmî'nin bu işe, yani onun memuriyetten istifasına nasıl baktığını *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'de yazmıştır (Aynî, Külliyat, 306).

Aynî'nin vardığı sonuca gelecek olursak, iki hatırayı birbirine bağlarken dikkatsizliğinden dolayı onların farklı dönemlere ait olduklarını dikkate almamış veya sistemin çıkarlarına uygun olacağını düşünüp bilerek yapmıştır. Çünkü Câmî'nin *Tuhfetü'l-Efkâr* kasidesiyle ilgili mektubu H. 880 (1475-1476) yılında yazılmış olup, Nevâyî Sultan'la birlikte Merv'e kışlamaya gittiğinde Câmî ile arasındaki yazışmalara atıfta bulunmaktadır. İkinci sahne, Câmî'nin Mekke ve Hüseyin Baykara'nın Belh seferinden döndüğü zaman yaşanmıştır. Çalışmamızın önceki sayfalarında bu hatıranın 1471 yılına ait olduğundan bahsetmiştik. Ali Safevi'nin *Reşehât* adlı eserde verdiği ayrıntılar 1474 yılı ile ilgilidir (Raşahât,130[6]). Bu durumda bile S. Aynî'nin görüşü tarihsel gerçekliğe uymuyor.

Rus oryantalist E.E. Bertels, *Nevâyî* adlı monografisinde konunun gereği olarak bu hususta kaçınamamıştır (bk. Bertels,118). Ancak, Nevâyî'nin 1476'daki istifası hakkında açıkça yorum yapmayan tek bilim adamıdır.

Böylece Nevâyî'nin 1476'ya kadar istifa etmediği ve ancak 1481'de *Vakfiye* eserini Sultan'a sunuş esnasında yazılı talebini sunduğu sonucuna varılabilir.

Yukarıdaki sonucumuzun teyidi olarak bir hususun daha üzerinde durmak istiyorum. *Vakfiye*'deki talepler karşılandı mı? Mantıken Hüseyin Baykara bir şahlık geleneği için her iki talebi de karşılamak zorundaydı. Tarihî eserlerden bildiğimiz üzere Sultan Hüseyin, Emir Ali Şir'in hacca gitmesine izin vermemiştir. Onu kamu işlerinden azat etmiş midir? Şairin kendisi, daha sonra da olsa, bunun hakkında açıkça konuşmamıştır. Bununla birlikte Nevâyî'nin sanatının gelişiminin gözden geçirilmesi, bu sorunun çözümü için bazı varsayımları gündeme getirmektedir. Nevâyî'nin *Vakfiye*'den sonra 1481 ile 1485 yılları arasında başyapıtı *Hamse*'yi ve birçok gazeli yazdığını biliyoruz.

Yorulmak bilmeyen bir çalışma ve tam bir özveri ile kısa sürede meydana gelebilen bu büyük eserleri devlet işleri ile aynı zamanda gerçekleştirmek çok zor değil mi? Dolayısıyla padişah, isteklerinden yalnızca birini yerine getirmiş, yani istifasını kabul etmiş olmalıdır. Çünkü Nevâyî, istifasının amacını "Sultan Hüseyin'in adını tarihe nakşetmek" için şaheserler yaratmak olduğunu yukarıda belirtmişti.

Hatta büyük *Hamse*'yi bu dönemden itibaren yazmaya başlamış olması, Sultan'ın onun istifasını resmen kabul ettiği kanaatini doğurmaktadır. Hamse'nin ilk destanı *Hayretü'l-Ebrâr*'ın yazılış senesinin 1482 olduğunu biliyoruz. Yani 1481 yılında devlet görevlerinden azledildiği söylenebilir. Bu açıdan emirlik yaptığı yılları 1472-1476 olarak değil, 1472-1481 olarak belirlemek doğru olacaktır. Ancak Nevâyî'nin kendisini padişahın hizmetlerinden tamamen kurtaramadığı görülmektedir. Bu durum, *Sedd-i İskenderî* destanında bu ruh hâlini ifade eden pasajların varlığıyla kanıtlanmaktadır. Her hâlükârda Hüseyin Baykara, büyük işler yapmaya kararlı olan arkadaşını resmî olarak serbest bıraksa da zaman zaman görevler vermiştir ki bu da doğaldır.

Bu noktada bir soru düşündürüyor insanı. Nevâyî sadece hamse yazmak için mi hükümet görevinden muaf tutulmayı istedi? Bu bir bahane mi acaba? Nevâyî'nin talebinin gerçek nedenini bizzat ifade ettiği söylenebilir. *Vakfiye*'nin mukaddimesinin sonundan alıntılanan ve dört niyeti ifade eden rubailerin ilkinde bu husus yansıtılmaktadır:

'Âlem işidin mini ma'lûl it yâ Rab	Dünya işinden beni uzak et, ya Rab,
Fakr emgegi tartarga hamûl it yâ Rab	Fakirlik emeğini çekerken sabırlı kıl.
Bu iş ki sinin rızân uçun kılmış min	Bu işi senin rızan için yapmışım,
Hem 'ayn-ı rızâ bile kabûl it yâ Rab.	Ve aynı rıza ile kabul et, ya Rab.

Birinci mısrada şâir, Allah'tan kendisini dünyevi işlerden alıkoymasını, yani azat etmesini (sözlük anlamı pişmanlık, teessüf, üzülmek anlamındadır), ikinci mısrada fakir hayatının acısına katlanma gücü istemektedir. Böylece, bu dönemde Nevâyî hayatını fakr u fenâ yoluna bağışlamaya ve hayatının geri kalanını ibadetle geçirmeye, ahiretin erkânlarını yerine getirerek ve edebî yaratıcılık yaparak geçirmeye karar vermiştir. Rubai'nin üçüncü mısrasında bu kararın Allah'ın rızası için verildiği bildirilmektedir. Bu nedenle, Nevâyî'nin tüm mal varlığını bağışlamak ve istifasını istemek için gerçek bir amacı olduğu ortaya çıkmaktadır. Makam mevki kuşatmasından kurtulmak ve dünyayı terk etmek, son yıllarda giderek daha belirgin hâle gelen bir arzuydu.

Esterâbâd Valiliği

H. 886'da (M. 2 Mart 1481-19 Şubat 1482), devlet işlerinden resmen ayrılan Ali Şir Nevâyî, kendini tamamen yaratıcılığa adar.

H. 892 kışında (Aralık 1486-Şubat 1487), Sultan Hüseyin, Emir Ali Şir'i Cürcan bölgesinin (başkent Esterâbâd) valisi olarak atamaya karar verir. Hândmîr'e göre hakan, Merv'de kışı geçirirken Esterâbâd Valisi Emir Moğul'u görevden alır ve Emir Ali Şir'i çağırtarak onu Esterâbâd'a gönderme niyetini açıklar. Esterâbâd, Horasan'ın çok önemli bir bölgesidir ve istikrarsız

koşullarda yönetimi doğal olarak valinin büyük sorumluluk ve yorulmak bilmeyen çalışmasını gerektirmekteydi. Üstelik bu teklifi kabul etmek, 1481'den beri tüm mal varlığını bağışlayan, kendini yaratıcılığa adayan ve hayatının geri kalanını yaratıcılık ve dua ile geçirmeye karar veren Nevâyî için çok zor oldu. Kaynaklar, Ali Şir Nevâyî'nin Esterâbâd'a gitmekten memnun olmadığını belirtiyor: " ... Emir (Ali Şir), Tanrı'nın rızası ve padişah için tüm önemli görevleri yerine getirmeye her zaman hazır olduğu için bu emri kabul edip etmeme konusunda hiçbir şey söylemedi. Hândmîr bu konuda "Çok düşündü ve kabul etti. Saray görevlilerinden Emir Baba Ali ve Emir Bedreddin'i yanına alıp Esterâbâd'a yöneldi." diye yazmaktadır (Ravzatü's-Safa(4),36). Bu şekilde Nevâyî'nin resmî olarak üçüncü kez kamu işlerine döndüğü görülmektedir. Esterâbâd, Horasan'ın batı sınır bölgesinde bulunan Cürcan eyaletinin merkezidir.

Batı sınırlarının ötesi Akkoyunlu Devleti'nin hakimiyetindeki Erdebil arazilerine girmektedir. Bu ülkenin başında Şii mezhebinin önde gelen isimlerinden Şeyh Safiyyüddin'in (1254-1334) kurduğu Safevi hanedanının mensupları olup güçlü bir hâkimiyet ve devasa vakıf topraklarına sahipti. Onların, 15. yüzyılın ikinci yarısında siyasi sahneye çıktıkları görülür. Safevilerin lideri Şeyh Cüneyd (1447-1456), Akkoyunlu hükümdarı Sultan Uzun Hasan ile kız alıp verme yoluyla yakın bir ilişki kurmuştur. Bu olay, o zamanlar oldukça güçlü sayılan Karakoyunlu Devletine karşı bir ittifaktır. Azerbaycan'ın göçebe halkı olan Ustaclu, Rumlu ve Afşarlardan oluşan silahlı gruplar Safevilere katılmaya başlar. Cüneyd, Şirvan ve Dağıstan'ı fethetmeye çalışır ama Şirvanşahlar şiddetle direnir. 1456 yılında Cüneyd ile Şirvanşah Halilullah arasında Samur Nehri kıyısında büyük bir savaş olur. Cüneyd yenilip ölür. Onun yerine geçen Şeyh Haydar (1456 -1488) babasından da beter başkalarının malına mülküne göz dikip komşu valilere saldırma planları yapmaya başlar. Şeyh Haydar'ın Şirvan Hanlığı'na ve diğer mülklere olan iştahı zaten bilinmesine rağmen, o dönemde Akkoyunlu hükümdarı Yakub Mirza ve Şirvan kralı Ferruh Yaşar buna yeterince ilgi göstermedi. Şeyh Haydar, Yakup Mirza'nın teyzesi Hatice Hatun'un oğluydu ve eşi Alemşah Begüm, Yakup Mirza'nın küçük kız kardeşiydi. Şirvanşah ise Yakup Mirza'nın kayınbabası olması sebebiyle onun için endişelenmiş olabilir. Olayların akışı çok doğal bir şekilde başlar. H. 893'te (M. 1487-1488) Şeyh Haydar, annesi Hatice Hatun aracılığıyla, Sultan Yakup'tan bir ordu toplamak ve Çerkezleri zaman zaman "düzene sokmak" kisvesi altında Akkoyunlu Devleti topraklarında serbestçe hareket etmek için izin alır. Bu da şeyhin elinde güçlü bir ordunun toplanmasına ve komşu ülkeler için tehlikeli bir rakip hâline gelmesine yol açar (İstoriya Azerbaycana,.209). Bize göre Sultan Hüseyin Baykara döneminin en bilgili komutanlarından ve

devletlerarası ilişkilerin oluşumundaki iniş çıkışları derinden anlayan bir devlet adamı olarak Şeyh Haydar'ın gelecekteki hedef ve niyetlerini iyi biliyordu. Belki de planlarının farkındadır. Horasan'ın batı sınırlarındaki Şii halkların istenmeyen bir durumda Haydar'ın tarafına geçme tehlikesini sezmiştir. Hüseyin Sultan, Yakub ve Ferruh Yaşar ile ilişkilerini yakınlaştırıp Haydar ile gelecekte kaçınılmaz bir çatışmanın önünü almak durumundadır. Bunun için hudut bölgesinin vilayeti oradaki halkın itaat ve hürmet edeceği bir kişiye teslim edilmeliydi ve bu kişi, en önemlisi, Sultan Yakup ve hudut bölgelerinin valileri ile ilişkilerde çok maharetli bir diplomat olmalı ve onların saygısını kazanabilmeliydi. Doğal olarak bu ancak hem Şiiler hem de Sünniler ve komşu yöneticiler arasında güçlü bir konuma ve ilgiye sahip olan Nevâyî aracılığıyla hayata geçirilebilirdi.

Kaynaklarda Esterâbâd'daki çalışmaları hakkında çok az bilgi vardır. Şimdilik Nevâyî'nin Şirvanşah Ferruh Yaşar'a yazdığı mektup da dâhil olmak üzere komşu ülkelerin hükümdarlarıyla olan ilişkilerini ve Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup Mirza ve veziri Şeyh Necm ile yakın ilişkilerini gösteren bazı mektup ve bilgilere sahibiz. Nevâyî araştırmacılarımızın incelemelerinde onun Esterâbâd'daki durumu yeteri kadar aydınlatılmıştır. Esterâbâd'da bir yıl durduktan sonra dönmek için izin istemiştir. *Ravzatü's-Safâ*'da şunlar kaydedilmiştir: "...Emir Ali Şir bir yıl Cürcan vilayetinde bulunduktan sonra hakan ile buluşması gerektiğine kanaat getirip izin alınca Emir Bedreddin'i yerine vekil bırakıp başkent Herat'a doğru yöneldi ve vilayetin valiliğinin birilerine verilmesini istedi. Ancak hakan bunu kabul etmedi ve birkaç gün sonra Nevâyî'ye Esterâbâd'a geri dönmesi için izin verdi..." (Ravzatü's-Safa(4),37). Sultan Hüseyin Baykara'nın bu talebi dinlememesinin sebebi, bu sırada Hüseyin Baykara'nın öngörebildiği olayların gerçekleşmeye başlamasıdır. 1488 yılı başlarında Şeyh Haydar, genel bir taarruz vaktinin geldiğini düşünerek Şirvan krallığını fethetme kararı alır: Bütün ordusunu Gence ile Berda arasında toplar. Sonra Ferruh Yaşar'a adam gönderip, her seferki gibi Çerkezler üzerine sefere çıkmasını ve Derbend yolunu İslam askerine açmasını istedi. Ferruh Yaşar elçiyi karşılayıp onu izzet ikramla misafir ederek Derbend yolunun açılması emrini verir. Haydar askerlerinin sarıklarını on iki imamın onuruna on iki şerit kırmızıya boyatır ve Derbend yolunu kolayca geçtikten sonra Şirvan'a savaş ilan eder. Habersiz olan Ferruh Yaşar, kan dökülmesinden kaçınarak ailesiyle birlikte Gülistan kalesine saklanır. Şeyh'in komutasındaki binlerce Kızılbaş yedi ay boyunca kaleyi kuşatır. Sonunda Haydar'ın insafa gelmesinden ümidini kesip öfkelenen Sultan Yakup atlanıp Şirvan'a doğru yola çıkar. 893 yılının Cemaziyelevvel ayının sonlarında (Haziran 1488) Erdebil'e gelir. Bu haberi işiten Şeyh şehri bırakıp Derbend'e çekilir. Sultan onu takip eder ve Recep

ayının sonunda (Temmuz) onlar arasında şiddetli bir savaş olur. Sonunda Haydar savaş meydanında öldürülür ve Kızılbaşlar gücünü kaybederler (İstoriya Azerbaycana, 209).

Demek ki Nevâyî'nin Esterâbâd'da bulunması bu sebepler dikkate alındığında çok önemliymiş. Çünkü Hüseyin Baykara'ya göre Nevâyî sınırdaki Şii halkları yatıştırabilecek, onların Safevi şeyhlerine körü körüne sadakat sonucu kalplerinde beliren cihat kıvılcımlarını söndürebilecek ve aynı zamanda hassas bir durumda ciddiyetle, sakinlikle ve derin bir düşünceyle doğru şeyi yapabilecektir.

Kaynaklar, Ali Şir Nevâyî'nin yaklaşık bir buçuk yıl Esterâbâd'da yaşadığına tanıklık ediyor. Hândmir, onun Herat'a dönüşünü hızlandıran olayı şöyle anlatır: "Emir Ali Şir'in kendisine yardım eden yeğeni Haydar, onun verdiği bir görevle Esterâbâd'dan Herat'a gelir. Mir Haydar mecnun bir kişidir. Bu mecnunluğa şarap keyfi eklendiği bir zaman şunları der: "Sultan hazretlerinin (yani Emir Ali Şir) yakın arkadaşı olan Sultan Kakuli'nin, çeşniciden Emir Ali Şir'in yemeğine zehir katmasını emrettiğini öğrenir. Bunun için o kişi büyük bir kötü düşünceye sahip olup padişaha hasmane duygular beslemektedir". Sultan bu sözü duyunca derde düşer, rüzgâr gibi bir elçiyi, Emir'i uyaran bir mektup-nişanla Esterâbâd'a gönderir ve 'Bu meselede ne denilirse denilsin hepsi gerçeklikten uzaktır ve böyle bir düşünceyi asla aklınıza getirmeyin.' der. Sultan'ın habercisi Emir Ali Şir'in huzuruna varıp nişanı verdiğinde Sultan hazretlerinin yakın dostu (Emir Ali Şir) sözün ne hakkında olduğunu anlamayıp şaşırdı. Çünkü bu sözden genel olarak habersizdi. Hepsi bu kadar, Sultan'ı ziyaret etme bahanesiyle, Esterâbâd'dan Herat'a on on iki gün içinde geldi ve kralın eteğini öpme zevkine nail olduğunda arz etti: "Emir Haydar'ın söylediklerinin hepsi yalan ve çok büyük bir iftiradır. Ben bu sözleri hiçbir zaman duymadım." Bu sebepten Emir Haydar cezalandırıldı ve hapse atıldı" (Habîbüs's-Siyer, 603[a])

Zehir olayının gerçekte olup olmadığı bilinmiyor. Başka kaynaklarda bu meseleden söz açılmamaktadır. Ancak mezkûr olay Herat'a aceleyle giden Nevâyî için Sultanla istifa konusunu bir kez daha konuşma fırsatı doğurmuştur. Sınırdaki tehlikenin bertaraf edilmesi sebebiyle huzurlu olan Hüseyin Baykara, Emir Ali Şir'e Esterâbâd'ı bırakıp Herat'a dönmesi konusunda izin verir. Mir Haydar'ın bu işi ister amcasına kin beslesin ister basit bir tedbirsizlik olsun, nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, her hâlükârda Nevâyî'nin Esterâbâd valiliğinden ayrılıp Herat'a dönmesine yardım etmiştir.

Ali Şir Nevâyî'nin neden Esterâbâd'a vali olarak gönderildiği konusunda Nevâyî araştırmalarında farklı görüşler vardır. Ali Şir Nevâyî'nin Esterâbâd'a gönderilmesi mevcut Nevâyî çalışmalarımızda bir sürgün olarak değerlendirilmektedir.

V. Barthold, *Mir Ali Şir ve Siyasi Hayat* adlı çalışmasında, Nevâyî'nin Esterâbâd'a sürgünüyle birlikte hayatında "uğursuzluk ve itibarsızlık yılları"nın başladığı sonucuna varır. V. Barthold'a göre bu dönem 1487-1494 yıllarını, yani vezir Mecdüddin'in nüfuzunun artmasından ölümüne kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Konu doğru tespit edilmiştir. Ancak uğursuzluk yılları, W. Bartold'un belirlediği gibi Ali Şir'in Esterâbâd'a gitmesinden önce değil, buraya gelişinden sonra başlamıştır ve 1494'te değil çok daha sonra sona ermiştir. Ayrıca saray komploları Mecdüddin'den sonra da devam etmiştir. V. Barthold'un eserinde bu olayların detayları şöyle başlar: "Sultan Hüseyin, uzun süredir Mecdüddin'i yeniden iktidara getirmek ister ama Mir Ali Şir buna karşı çıkar. Bu nedenle Sultan, önce ona Esterâbâd valisi olmasını tavsiye eder. Uzun bir direnişin ardından Mir Ali Şir, kabul etmek ve ayrılmak zorunda kalır. Babür, padişahın bu hareketinin sebeplerini anlatır. Sultan Hüseyin'e belli bir miktar paraya ihtiyacı olunca, divan yetkilileri paranın olmadığını ve bulunmasının imkânsız olduğunu söylerler. Sonra Mecdüddin gülümser ve kendisini yalnız kabul etmesini, kendisine gerekli yetkiler verilirse hazinenin dolması için gerekli fonları bulmaya ve devlet ekonomisini düzenlemeye hazır olduğunu söyler. İktidara geldikten sonra vaadini yerine getirir ve eyaletleri refaha kavuşturur. Ancak başta Mir Ali Şir olmak üzere tüm beylere ve yetkililere düşmanca bir tavır takınır (Bartol'd,240-241). Ancak *Bâbürnâme*'de Babür, Ali Şir'i Esterâbâd'a gönderme nedenlerini Mecdüddin ile ilişkilendirmez. Esterâbâd'dan söz de açmaz. Padişahın nazırlarının tasvirine ayrılan bölümde Mecdüddin hakkında bilgi vermiş ve çalışmalarını olumlu değerlendirmiştir. Aynı zamanda şef Ali Şir Nevâyî'nin tüm beyler ve yetkililerle doğrudan muhâlefet içinde olduğunu kaydetmiştir (Bâburnâma, 136).

Daha o zamanlar, bazı oryantalistler, W. Barthold'un sürgün versiyonuna şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu konuda daha sonra Barthold'un eserlerinin yeniden basımını hazırlayan bilim adamı Yu. Bregel şunları yazar: "Son zamanlarda V. Barthold'un 1487-1497 yılları Mir Ali Şir için uğursuzluk ve itibarsızlık yılları oldu ve bu öncelikle onun Esterâbâd'a sürgüne gönderilmesiyle gün yüzüne çıktı" şeklindeki fikirleri keskin bir muhâlefetle karşılaştı. A.A. Semenov, Ali Şir'in Herat'tan ayrılışının Mecdüddin'in vezir olarak atanması karşılığında gerçekleştiğine dair kaynakların herhangi bir kanıt göstermediğini belirterek Esterâbâd valiliğine atanmanın "uzak bir bölgeye", "onurlu sürgün" olarak anlaşılamayacağını kaydetmiştir (bk. Semenov1960, 237-249). V. Barthold için, Nevâyî'nin sürgüne gönderilme nedeni anlaşılır olabilir. Maalesef A. Semenov'un doğru eleştirisi, daha sonraki Nevâyî araştırıcıları tarafından dikkate alınmamıştır. Şimdiye kadar bu sorun kesin olarak çözülmemiştir ve çözüm beklemektedir. E. Bertels'in bu meselenin ele alınışında

Semenov'un fikirlerini aklına getirdiği doğrudur. Ancak Barthold'un düşünce kalıbından ve tüm Sovyet edebiyat ve bilimine özgü "ideolojik mücadele" ilkelerinden de ayrılamaz: "Nevâyî, hamsesi üzerinde çalışırken düşmanları vakit kaybetmemiştir. Her gün Sultan Hüseyin'e devlet işlerinin mahvolduğunu ve onları ancak Mecdüddin Muhammed'in düzeltebileceğini işaret etmişlerdir. Saraylıların baskısı güçlüydü ve şaraba müptela olan padişahın iradesi günden güne zayıflıyordu. Nevâyî'nin padişahın dikkatini devlet işlerine odaklama çabalarından ve saray mensuplarına eleştirel bakışından Sultan'ın hoşlanmamış olması da mümkündür. Padişah zaman zaman böyle bir danışmanı gözden uzaklaştırma eğiliminde olmuştur. Padişah için Nevâyî vicdanın sesiydi ve bazen bu sesi susturmak istiyordu." (Bertels,170). Özbek Nevâyî araştırmalarının temellerini atan bilim adamları tamamen Barthold'un görüşlerini benimsemişler ve giderek "ideolojik mücadele" yorumu derinleşmeye başlamıştır. Örneğin O. Şerafiddinov şöyle yazar: "Uzun zamandır gerçekleri söylemekten çekinmeyen büyük şairi kaybetmeyi, en azından onu başkentten uzak tutmayı ve zehirli sözlerinden kurtulmayı düşünen Hüseyin Baykara, onu Herat'tan sürmeye karar verir." Şu olay, Nevâyî'yi başkentten uzak tutmak için harika bir bahanedir. Hüseyin Baykara'nın hoşgörüsü sonucu hazine boşalmış, sultanın bile iki tümen paraya ihtiyacı olmuştur. Hüseyin Baykara vezirlerine iki tümen para bulması gerektiğini söyleyince onlar da paranın olmadığını ve hiçbir yerde bulunamadığını söylemişlerdir. O sırada toplantıda hazır bulunan Mecdüddin, sadece iki tümen değil, 2000 tümen bulmanın mümkün olduğunu söylemiş ve bunun için kendisine bu konuda yetki verilmesini şart koşmuştur. Mecdüddin daha önce Hüseyin Baykara'nın nazırı olmuştur. Vezirliği döneminde birçok yolsuzluk yapmış ve fitneye sebep olmuştur. Mecdüddin'in yaptıklarını beğenmeyen ve yaptıklarını ülke için zararlı bulan Nevâyî, onun vezirlikten uzaklaştırılmasını başarmıştı... Hüseyin Baykara, Mecdüddin'in yeniden emirliğe atanmasının Nevâyî'de büyük bir hoşnutsuzluk yaratacağını biliyordu. Bu nedenle Nevâyî'yi başkentten sürmeye karar verdi. Nevâyî açıkça sürgüne gönderilemezdi... Bu nedenle Nevâyî'yi ülkenin uzak köşesindeki Esterâbâd kentine vali atama kisvesi altında 1487'de Herat'tan sürgün etti." (Şerafeddinov,78). Sadreddin Aynî de Nevâyî'nin Esterâbâd'a gitmesinin sebebinin Mecdüddin olduğuna dikkat çekiyor: "... Devlet hazinesi Sultan Hüseyin Baykara'nın savurganlığına yetmiyor, üstelik hevai ve keyfî işler için Ali Şir'den azar işitiyordu. Mecdüddin'i işine geri döndürmek ve işret ateşini yeniden yakmak istiyor, ama Ali Şir bunu yapmasına engel oluyordu... Bu sebeplerden dolayı Hüseyin Baykara, Ali Şir'i başkentten tamamen uzak tutmak ve istediği kadar eğlenmek istiyordu. 1487'nin başında onu başkentten uzaklaştırarak Esterâbâd'ın valisi yaptı. Bu aslında bir "onurlu sürgün" olup buna Ali Şir, Hüseyin Baykara tarafından mahkûm edilmiştir." (Aynî(2), 164).

Kaynaklarda verildiği üzere Nizamülmülk ve Efdalüddin Muhammed'in çekiştirmeleri neticesinde bir zamanlar Mecdüddin, Sultan Hüseyin tarafından rütbesi düşürülüp pervanecilik görevine tayin edilmiştir. Devlet işlerindeki yeteneği sebebiyle Hüseyin onu birkaç kez vezir-i azam yapmak istese de Emir Ali Şir buna her zaman karşı çıkmıştır. Çünkü Mecdüddin "Böyle övülen işler ve sevapların yanında inatçı ve kaba bir insandı. Önemsiz şeylere kızıp müstehcenliklere ve hakaretlere dilini açması, devlet görevlilerinin gönüllerini müstehcen sözlerle hep incitmesi, dilinin öfkesi, hilafeti ve çelişkileri alenen sergilemesi sarayın içine de yakınlarına da yeterdi." (Ravzatü's-Safa(4), 37). Kibar ve düşünceli bir insan olan Nevâyî, herkesin kendisi gibi olmasını ister. Onun kabadayılıklara tahammül edememesi önceki bölümde bazı örneklerle okuyucunun dikkatine sunulmuştur. Bu nedenle Mecdüddin'in Nevâyî ile anlaşmazlığının öncelikle kabalığından kaynaklandığını varsaymak doğrudur. Ayrıca Nevâyî, Mecdüddin'in devlet imkânlarını yasa dışı olarak zimmete geçirmesini ciddi şekilde engellemiştir. Kanaatimizce Emir Ali Şir Mecdüddin'in, sonraki suçuna bahane olarak görevden alınmasını sağlamayı başarmış olabilir. Mecdüddin, haklarında yapılan ayrımcılık nedeniyle içeriden baskı görse de, Nevâyî'nin mevzisi karşısında güçsüzdü. Bu bakımdan şair hakkında kin tutması doğaldır. Ali Şir orada olduğu sürece Mecdüddin padişaha yaklaşamaz, Nizamülmülk ve Efdal Muhammed buna izin vermezdi. Ayrıca bu dönemde Hüseyin ile Ali Şir arasındaki dostluk en yüksek noktasına ulaşmış olup (Hamse'nin takdimi olayı bunun bir kanıtıdır!), Nevâyî çalışmalarında karşılaşılan Mecdüddin'in Nevâyî'yi padişaha kışkırtması gibi notlar veya Ali Şir saraydan indirilirse vezir olmayı kabul etmesi gibi düşünceler mantıken doğru değildir. Bilim adamlarımızın tarihsel gerçeklikten sapmaları, onların birbirlerine dayanarak fikir yürütmelerinden kaynaklanmaktadır. Sovyet sisteminin ideolojisine dayanarak Nevâyî'nin "doğruyu söylemekten korkmayan bir şair" olduğu için padişahın onu "zehirli sözlerinden kurtulmak amacıyla sürgüne gönderdiği" şeklindeki ilk Nevâyî bilginlerinin yorumları doğru değildir. Her şeyden önce Ali Şir Nevâyî padişahın bir astı olarak hiçbir zaman doğruyu net bir şekilde söyleyememiş, bunu fırsatlardan istifade ederek açıklamaya çalışmıştır (Vasifî'nin *Bedâyiu'l-Vekâyi* adlı eserindeki Nevâyî ve yetimlerin hikâyesini hatırlayın). İkincisi, Nevâyî, bırakın padişaha zehirli bir söz veya açıkça söz söylemeyi, kralın kesin kararına karşı güçlü bir şekilde konuşma cesaretine bile sahip değildi[21]. Bu tutum sadece kendisi ve o dönem için geçerli olmayıp hükümdarlar ile tebaa arasındaki ilişkilerin ölçütünü belirleyen bir kuraldır. Timur tüzüklerinde padişahın söylediği sözden kesinlikle dönmemesi yer almış ve Gazneli Mahmud örneğine atıfta bulunulmuştur.

21 *Mekârimu'l-Ahlâk*'a göre Nevâyî, bir karar veya mesele hakkında fikrini savunmak için sultana dokuz defaya kadar başvurma hakkına sahipti. -Ş.S.

Hândmîr tarafından verilen ayrıntılar, Ali Şir'in Esterâbâd'a gönderilmesinde Mecdüddin'in parmağı olduğu yönündeki bilim adamlarının varsayımının yanlış olduğunu da doğruluyor. Tarihçi bu konuda şunları yazar: "Hazret-i Sultan'ın yakın arkadaşı (Nevâyî), hakanın iltifatından uzaklaşıp Esterâbâd'a gittikten sonra (!) hakanın (Hüseyin Baykara'nın) münevver hatırı tekrar Hoca Mecdüddin'i yüksek mertebe ve makamla onurlandırmaya karar verdi. Bu fikir akla gelmeden (!), Hakan hazretleri Hoca Mecdüddin tahtta iken, Hoca Nizamülmülk ve Hoca Efdal hazretlerine: "Harcamalar için iki bin kepaki hazırlamak gerek"[22] demişti. Vezirler bu soruya beklenen cevabı veremediler. Onlar Sultan'ın huzurundan çıktıklarında Hoca Mecdüddin Muhammed, Sultan'ın önünde diz çöküp şöyle dedi: "Eğer alicenapları on bin tümene ihtiyaç duysa bile her biri divânın giderlerinden tüm meblağları tasarruflarında bulunduran bu iki hoca, bunları derhal sağlamak zorundaydı. İki bin tümen de ne demek? Bu konuşma hakanı etkiledi ve dikkatini büyük heybetli göğün güneşine (Mecdüddin'e) çevirdi." (Habîbüs's-Siyer, 603ª.; Ravzatü's-Safa(4), 36). Kaynaktan açıkça görüldüğü üzere Emir Ali Şir'in Esterâbâd'a gitmesinden belli bir süre geçtikten sonra "iki bin tümen" macerası ortaya çıkmıştır. Ancak bundan sonra Hoca Mecdüddin'i daha yüksek bir mevkiye tayin fikri padişahın aklına gelmiştir. Nevâyî, Esterâbâd'a gitmeseydi, belki de padişahın Mecdüddin'e ihtiyacı olmayacaktı. Nevâyî bu konuşmanın içinde olsaydı bu miktarı kendisi öderdi. *Mekârimü'l-Ahlâk*'ın dokuzuncu amacında buna benzer bir olay anlatılmaktadır. Emir Ali Şir'in gerekli masraflar için toplanması gereken yüz bin kepakiyi kendi cebinden ödediğini söylüyor.

Padişahın bu sırada Merv'de kışlamakta olduğu düşünülürse, bazı devlet ihtiyaçları için bir miktar paraya ihtiyaç duyması anlaşılır. Mecdüddin'in vezirlere yönelik eleştirileri de haklı. Emir Ali Şir'in Esterâbâd'a gönderilmesine Mecdüddin'in de katkısı olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir bilgi veya söz yoktur. Bu nedenle Sultan Hüseyin'in, Mecdüddin'i vezirizam yapmak için Ali Şir'i "onurlu sürgün"e gönderdiğini düşünmüyoruz. Ancak Emir Ali Şir, Esterâbâd'a devletin güvenliği açısından gönderildikten sonra sadakat anlamında Nevâyî'den sonra ikinci kişi olan Mecdüddin Muhammed'i terfi ettirdiğini söylesek daha doğru olacaktır.

Nevâyî ve Mecdüddin Muhammed

Emir Ali Şir, Esterâbâd'a gittikten sonra Hüseyin Baykara Mecdüddin'e büyük umut bağladı. Mecdüddin devletin işlerini iyi yönetti ve devletin hazinesini doldurmak için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bu durum padişahın hoşuna gider ve ona olan güveni her geçen gün artar.

22 Kepaki, Maveraünnehir hükümdarı Kepak Han (1318-1326) tarafından kullanıma sokulan bir gümüş dinara eşit para birimi.

Emir Ali Şir, Esterâbâd'dan döndükten sonra emirlik ve devlet işlerinden ayrılır. Padişah bile onun isteğine karşı çıkmaz. Sebebi ise arkadaşının ruh hâlini iyi bilmesi, ve ilaveten Mecdüddin'in yaptığı işten tamamen memnun kalmasıdır. Bu dönemde istisnasız hiçbir kaynakta padişahın Ali Şir'den hoşnutsuzluğundan söz edilmez. Hândmîr, Nevâyî'nin bu dönemde ikametgâhında huzurlu bir hayat yaşadığını ve padişahın onu onurlandıran mektuplar yazdığında tüm ünvanlarından bahsettiğini kaydetti: "Sahib-tedbir Emir (Ali Şir), Esterâbâd'dan döndükten sonra memleketinde ve eski yerinde huzur içinde yaşadı. Emirlik ve valilikten ayrıldıktan sonra ünü günden güne artmış ve o derece itibar ve hürmet görmeye başlamış ki padişah tarafından kendisine gönderilen mektuplarda Ali Şir'in ünvanlarını şöyle yazmıştır: "Hidayet sahibi, şeref ve hürmetin âli noktası, din ve devlet adamlarının seçilmişi, yurt ve millet idarecilerinin kuvveti, hayır işlerinin müteşebbisi, hayır kurumlarının destekçisi, saltanatın direği, padişahların yol göstericisi, Sultan'ın devletinin ümidi ve inancı, Sultan'ın yakın dostu, hakikat ve din nizamı Emir Ali Şir" (Ravzatü's-Safa (4),38).

Hândmîr'e göre Mecdüddin devlet işlerini adil bir şekilde yürütürdü, politikası gereği hiçbir yetkili halktan gizlice bir tahıl tanesini almaya cesaret edemez ve hiçbir muhafız veya asker halkından herhangi birine el uzatmaya cesaret edemezdi. Hoca Mecdüddin, her gün sabahtan öğlene kadar padişahın devlet ve divan işleriyle meşgul olur, sonra zamanın âlimleri ve faziletlileri ile sohbet ederdi (Ravzatü's-Safa, 45[6]) Yeri gelmişken dönemin hiçbir tarihçisinin Hoca Mecdüddin hakkında olumsuz bir şey yazmadığını da belirtmek gerekir. Bu nedenle Nevâyî taraftarı olan Hândmîr'in kendisinin daha sonraki tarihî eserlerinde Mecdüddin'in olumsuz niteliklerini ortaya koyması daha mantıklı olurdu. Ancak Mecdüddin'in bazı alışkanlıklarını eleştirse de genel olarak onu bilge bir devlet adamı, hatta Zahirüddin Babür bile onu bilge bir vezir olarak tanımlıyor.

Anlaşıldığı kadarıyla Mecdüddin'in Emir Ali Şir'e karşı hâlâ içinde kin beslemesine rağmen artık ona düşmanca bakmadığını söylemek için sebep var gibi görünüyor. Bunun nedeni, öncelikle padişahın Ali Şir'i rahat bırakma kararı alması ve Ali Şir'in kendisinin de uzlete çekilmeyi istemesi ve artık kimsenin kendisine tehdit olmayacağı için rahatlamış olmasıydı. İkincisi Ali Şir, Esterâbâd'da iken onun taraftarlarını saraydan uzaklaştırmış olmasıdır. Bu, Nevâyî'nin en sadık adamı Efdal Muhammed'in Nevâyî'den sığınmak için destek isteyip Esterâbâd'a kaçmasıyla kanıtlanabilir. Birisi Nevâyî'ye yakın olsa da şimdi Mecdüddin'den korkup sesini çıkarmazdı. Ali Şir'in kardeşi Derviş Ali de Belh'e vali olarak gönderilmiştir ve padişahla neredeyse hiç buluşmamaktadır. Bu nedenle Nevâyî, artık ona zarar veremeyeceğini biliyordu.

Kaynaklarda, Sultan Mecüdiddin'in Ali Şir'den hoşnutsuzluğu sezilmektedir. O, bu iki insanın dost olmasını isterdi (Bedâyiu'l-Vekayi,408). Ali Şir, Mecdüddin'in önceki olaylardan dolayı içinde kin tuttuğunun gayet farkındadır, bu yüzden onunla uzlaşmaya hazırdır. Vasîî'nin *Bedâyiu'l-Vekâyi* adlı çalışmasına göre Emir Ali Şir, bir gün Bağ-ı Cihanara'da Mecdüddin ile karşılaşır ve eğlence toplantılarının sesini duyduğunu, davet edilirse katılmak istediğini söyler. Mecdüddin çok mutlu olur (Bedâyiu'l-Vekayi,408). Padişahın Nevâyî'ye olan büyük saygısını gören Mecdüddin, onunla barışmanın padişah tarafından kabul edilebilir olacağını düşünür ve büyük bir ziyafet düzenlemeye girişir. Bu gerçek, Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir arasındaki kusursuz dostluğun Mecdüddin'in vezirliği döneminde de devam ettiğini, aksi takdirde Mecdüddin'in şairle pek ilgilenmeyeceğini gösterir.

Ziyafet H. 1 Cemaziyelahir 897'de (16 Mart 1492) düzenlenir.

Dikkat ettiyseniz bu sayfaya kadar yapılan incelemeler, Nevâyî ile Hüseyin Baykara arasındaki ilişkilerde 1492 yılına kadar soğukluk olmadığını gösteriyor. Mecdüddin, bu zamana kadar Emir Ali Şir'e karşı olumsuz bir davranış sergilememiştir. V. Barthold, Nevâyî'nin kardeşi Derviş Ali'nin isyanı nedeniyle 1490'da padişahın Mecdüddin'i görevden almak zorunda kaldığını ve yerine Nizamülmülk'ü atadığını gösterir (Bartol'd ,245). Doğrudur, ama tarih 1490 değildir. Derviş Ali'nin isyan çıkarma planının Sultan'ın bu münasebetle H. 24 Ramazan 898, M. 8 Temmuz 1493 tarihinde çıkardığı fermanın arifesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Mecdüddin bir süre sonra görevinden alınmıştır.

Bu kronolojiyi akılda tutmak çok önemli. Biz yavaş yavaş "Emir Ali Şir'in uğurunu yitirdiği ve itibarını kaybettiği yıllar" konusuna yaklaşıyoruz. Bu konuya Nevâyî araştırmalarında çok yer verilmiştir. Genel sonuçlar doğrudur. Ancak birçok yerde Nevâyî'nin vezirlerle rekabeti, saray entrikalarının acı dolu sahneleri, olayların sıralaması ve tarihlerin tutarlılığı ihmal edilmiştir.

İlişkilerdeki Değişiklikler

Emir Ali Şir'in eğlenceye gelmesini Mecdüddin bir teslim oluş olarak kabul eder. Bu ruh hâlinin yandaşlarına da yayıldığı aşağıdaki hikâyeden görülebilmektedir. Zeynüddin Vasıfî, Mevlâna Bedahşî'nin dilinden şu hikâyeyi anlatır: Mirza Hüseyin Baykara'nın Mirhacı Piri adlı çeşnicisi vardı. Bir gün saraydan çıkıp gelirken Mir Ali Şir saray kapısının eşiğine basmıştı ki Mir'e yetişince: "Üstad, bugün sizin hizmetkârlarınız Hazret-i Mirza'nın huzuruna çıkıp garip şeyler söylediler", dedi ve geçip gitti. Bu dönemlerde Sultan'ın Mir'e olan güveninde sarsılma olduğuna dair söylentiler yayılmıştı. Bu yüz-

den Mir acı içindeydi, saraydan çıktı ve "Üstad, dur artık!" dedi. O ise, "Affedersiniz, Mirza beni pazara gönderdi, acelem var" dedi. Söylediklerine göre Mir bakıp sarayın yirmi adım kadar arkasından koşarak gitti...

Mir hazretleri Mirza Hüseyin'le konuşurken kendisinden şüphelendiğini sezmedi. Şah'ın huzurundan çıkıp bazı yakınlarına sorunca onlar "Mirza bugün size saygı gösterdi ki hiçbir müridine böyle bir saygı göstermemiştir." şeklinde cevap verdi. O zaman Emir Ali Şir, Mirhacı'nın maksadının halka Ali Şir'e karşı nasıl davrandığını göstermek olduğunu anladı...

Mir bu kırgınlığı içinde tutup bir yıl geçtikten sonra bir gün namaz vaktinde Mirza'nın huzuruna geldi. Bu buluşma planlanmadığı için Mirza sorar: "Yüzünüzde bir endişe seziliyor, nereden geliyorsunuz?"

Mir şöyle dedi: "Derviş Ali şahın huzuruna varmıştım. Oradan gelip Firuzabad kapısına ulaştığımda kapının içinden konuşmalar duyuldu. Sizin hizmetkârlarınızdan olsa gerek diye düşündüm. Bir grup güzel yüzlü yiğit güzel atlara binip geldiler. Bu şehirde böyle güzel yiğitleri hiç görmemiştik. Onların ardından hay huy edip muhafızlar geliyorlar. "Boşalt boşalt" diyerek halkı kenara çıkarıp yol açıyorlardı. Ben de kenara çekilip seyretmeye başladım. Kıymetli cevher ve yakutlar ile süslenmiş tahtırevanda Mir Hacı Pir peyda oldu... Çok mutlu olduk: Allah'a şükür, bizim padişah hizmetkârları Keykavus, Efrasiyab, Hüsrev-ü Perviz, Behram ve büyük sultanlar ve saygıdeğer hakanlara nasip olmayan tarzda yürüyorlardı" (Bedâyiu'l-Vekayi, 422-424).

Padişah, büyük şaire saygısızlık edildiğini anlar ve saygısızlıktan dolayı Mir Hacı Bakovul'u hemen cezalandırır.

İlk olarak Mir Hacı Pir'in halk içinde ulu Emir'e gösterdiği kibri Nevâyî'nin saray hizmetlerini bir kenara itmesini ve "huzurlu ve sakin hayat"a ulaştığını tasdik eder. Yoksa saraydaki sıradan bir memurun yüreği ona böyle davranmaya cesaret edemezdi. İkincisi, Nevâyî'nin Derviş Alişah'ın yanından geliyor olması, onun Belh valisi olduğu ve bu olayın Mecdüddin'in vezirliği sırasında gerçekleştiği anlamına gelir. Üçüncüsü, saraydaki görevlilerin büyük çoğunluğunun Ali Şir'e karşı düşmanca bir ruh hâlinde olduklarını teyit eden Hoca Mecdüddin'in adamlarıydı. Dördüncüsü, padişahın Emir Ali Şir'den soğuduğuna dair söylentilerin halk arasında yayıldığı ve Derviş Ali'nin bu dönemde isyan etmeyi planlamadığı açıktır.

Nevâyî dedikodulardan çok ızdırap çekmiştir. Birkaç kez bu soğukluğun nedenini bulmaya çalışmış ama bir sonuca ulaşamamıştır. Meşhur Nevâyî araştırmacısı A. Hayitmetov tarafından *Üzbek Tili ve Edebiyati* dergisinde yayımlanan Nevâyî'nin Hüseyin Baykara'ya yazdığı mektubunda bu konudan bahsedilmektedir: "Birkaç gündür ki, benim şüphelenmemle, hazretlerinin

(Hüseyin Baykara – Ş.S.) önünde ırmak olmuş, hatır sayfasına toz konup, sınırsız lütuf kaynağı olan feyz kapısını benim yüzüme kapattı... Bu sebeple bu derdimi ne bir kişiye anlatmaya cesaret edebiliyorum ne de habersizce köşede oturup bu duruma sabredebiliyorum... Benden dolayı üzüldünüz mü üzülmediniz mi hiç kimse bunu sizden daha iyi bilmiyor. Ben kendi günahlarımı kabul ediyorum, ama bilmiyorum ben ne yanlış yaptım da siz kendinizi benden çektiniz..." (Hayitmetov (2), 9-13).

Buradan Ali Şir Nevâyî ve Hüseyin Baykara arasında bizim bilmediğimiz bir nedenle soğukluk meydana geldiğinin tarihî bir gerçek olduğu sonucuna varılabilir. Aralarında *Ravzatü's-Safâ, Hülâsatü'l-Ahbâr* ve *Habîbü's-Siyer* 'in de bulunduğu tarihî eserler onların arasındaki soğukluğun sebeplerini ortaya koymamaktadır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Derviş Ali'nin bir isyan çıkarma planı H. 898'in Ramazan ayında (M. 1493 Haziran sonu) ortaya çıktı. Hândmîr, Derviş Ali'nin isyanının, kardeşinin devletteki azalan prestijinden ve olası bir felaket korkusundan kaynaklandığını öne sürüyor: "Derviş Ali, güvenilir kişilerden Hoca Mecididdin'in itibar ve iradesinin yükselip, kardeşi Ali Şir'in sözlerine saygısızlık ettiğini ve Ali Şir'in kendisine verdiği bütün işleri kendi tasarrufuna alıp, ona isyan kapılarını açtığını tekrar tekrar işittikten sonra eğer durum böyle devam ederse Emir Ali Şir'in itibarının azalmasının ona da etki edip valilikten alınabileceği düşüncesini aklından geçmiştir." (Ravzatü's-Safa (4),40; Habîbüs's-Siyer,249).

Bu olaylar sırasında ilk kez Hüseyin Baykara'nın Nevâyî hakkında olumsuz sözler söylediğini görüyoruz: "O sırada bir gün Emir Derviş Ali'nin muhalif hareketinden (Sultan) rahatsızlık duydu. Sonra bazı has kişilere şunları söyledi: "Derviş Ali'nin bizim bunca lütfumuzu gördükten sonra nankörlük edip muhaliflik davasını gütmesi ilginçtir". Burada fesat ehlinin bazıları Emir Derviş Ali'nin işlerinde Emir Ali Şir'in parmağı olduğu söylendiğinde hakanın yakınındaki Nevâyî'yi toplantıda şikâyet eder. Bu sırada Ali Şir âli tahtın yanına gelip bütün olanlardan haberdar olunca bu durumdan çok rahatsız oldu (Ravzatü's-Safa (4),40; Habîbüs's-Siyer,249).

Mecdüddin, padişahın Emir Ali Şir'e karşı eski sıcaklığının kaybolduğunu sezmiş ve Nevâyî'nin kaçınılmaz olarak padişahın küskünlüğünü dağıtmaya ve devlet işlerine dönmeye çalışacağından endişelenmiş olabilir. Yukarıda Hândmîr'den alıntılanan parçalardan, Mecdüddin'in ilk olarak Nevâyî'ye açık bir saldırı girişiminde bulunduğu görülebilir. Has kişiler ve fesat ehli denildiğinde Mecdüddin kastedilmiş olabilir[23].

23 Bazı durumlarda Derviş Ali'nin isyan çıkarma planı sonucunda Sultan Hüseyin Baykara, Mecdüddin'i derhâl görevinden almak zorunda kaldı, yerine Nizamülmülk'ü atadı ve Ali Şir Nevâyî'ye yönelik tahrikin Mecdüddin'in değil Nizamülmülk'ün işi olduğu söylenmektedir (bk. Aynı külliyat, 322).

Kardeşinin muhalefet yolunu seçtiğinden endişelenen Nevâyî, Hoca Dihdar'dan kendisine gidip nasihat etmesini ister. Hoca Dihdar padişahtan izin almayı başarır ve Derviş Ali'nin yanına gider. Olayın büyümesinden endişe duyan Sultan Hüseyin, Belh'e gider. Ancak emir Derviş Ali'den beklediği düşmanlığı görmez. Derviş Ali, Belh dışında padişahı derin bir saygıyla karşılar ve büyük bir ziyafet düzenler. Padişah onu affeder, ama valilikten de alır. Hândmîr bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir (Ravzatü's-Safa (4),40).

Hândmîr'in "Ali Şir bu fitneden çok etkilendi" demesine bakılırsa Ali Şir, Mecdüddin grubundan böylesine açık bir saldırı beklemiyordu. O çok sinirlenip hakan ile açıkça konuşmaya mecbur olmuştur. Bunun delili, padişahın aynı gece bir ferman vermiş olmasıdır. O zaman Nevâyî'nin kardeşi Derviş Ali bazı suçları için rıza göstermediği (isyana işaret edilmekte, Ş. S) ve bunun kesinlikle Nevâyî'ye tesir ettiğini düşünmek hata ve basiretsizlik olduğu da Emir Ali Şir'in aklını gereksiz şeylerle meşgul etmemesi buyuruldu[24].

Mecdüddin kısa bir süre sonra görevinden alınır. Görevden alma töreni tantanalı bir şekilde gerçekleştirilir. Padişah ona sadık hizmetlerinden dolayı yüz bin kepaki ödül verir ve ona bir dört köşe kaftan giydirir (Bu konuda bk. Sabtenli (1),93).

Nevâyî ve Nizamülmülk

Mecdüddin 1494'te görevden alındıktan kısa bir süre sonra hacca gider ve Mekke yolunda ölür. Nizamülmülk baş vezir olarak atanır. Hândmîr'in verdiği bilgilerde Mecdüddin, Efdal Muhammed ve Mir Ali Şir adlarının yanında Nizamülmülk'ün adının da geçmesi, onun, Sultan'ın nazarında en önemli şahsiyetlerden biri hâline geldiğini gösterir.

Tarihî eserlerde Hüseyin Baykara'nın 1494'ten 1497'ye kadar Horasan'da yaptığı herhangi bir savaş veya seferden söz edilmemektedir. Dolayısıyla Horasan bu dönemde huzurluydu. Kaynaklarda 1494 yılına kadar Nizamülmülk ile Nevâyî arasındaki münasebetlerde herhangi bir olumsuz yön görmedik. Nevâyî ile Nizamülmülk arasındaki ilişkiye ışık tutabilecek bir bilgi de yok. Bunun nedeni Nevâyî'nin sarayın dışına çıkmış olmasıyla açıklanabilir. Ancak 1497 yılına gelindiğinde saltanattaki bazı olaylar Nevâyî'nin siyasi hayata müdahâle etmek zorunda kaldığını ve Nizamülmülk ile arasında bir çatışma çıktığını gösterir.

Kaynaklara göre Belh idaresi, Esterâbâd'ın başındaki Bediüzzaman'a devredilir. Esterâbâd onun oğlu Mümin Mirza'ya söz verilir. Ancak son anda

24 Ferman UzRFAŞİ el yazmaları bölümünün 2278 numaralı "Mecmu'a-i Ruqa'ât ve Münşe'ât" derlemesinde korunmaktadır.

padişahın kararı değişir ve Esterâbâd valiliğine Hatice Begüm'den dünyaya gelen oğlu Muzaffer Hüseyin atanır. Bundan memnun olmayan Bediüzzaman, Hüseyin Baykara ile aynı fikirde değildir. Bu anlaşmazlık her geçen gün daha da kötüye gider. Bu durumun halka felaket ve kargaşa getireceğini, saltanat ve orduda düzensizlik oluşturacağını anlayan Ali Şir Nevâyî ciddi şekilde rahatsız olur. Bu dönemden itibaren baba oğul arasındaki soğukluğu gidermek için çalışmalara başladığını görürüz. Örneğin *Ravzatü's-Safâ*'da şu bilgiler yer almaktadır: "Hakan-ı mansur kendisinin hasta hâline, yürüme zorluklarına bakmayıp bu kış Bediüzzaman'ı cezalandırmak için yenilmez askerini Belh vilayetine göndermeye karar verdi. Ancak hazretin yakın adamı Emir Ali Şir; "Eğer sultan ferman verse kulunuz Belh'e varıp Bediüzzaman'a varıp nasihat etsem, onu padişahlara layık cömertlikler konusunda ümitlendirsem, kalp kırıcı seviyesinden indirip hizmetkârlık yoluna gelse" dedi. Bu düşünce sultanın gönlüne hoş geldi ve Emir Ali Şir amacına ulaştı." (Ravzatü's-Safa (4), 49). Nevâyî, baba ve oğul arasındaki anlaşmazlığın devletin istikrarı için büyük bir tehlike olduğunu hissetmiştir. Mantıken dışarıdan seyirci kalmak istemediği ve kendi inisiyatifiyle padişaha müracaat ettiği sonucuna varılabilir. Onun bu samimi niyetinin Nizamülmülk'ün hoşuna gitmediği aşağıdaki parçadan anlaşılmaktadır: "Emir Ali Şir Belh'deydi, hikmetli sözlerle meşgul olup Bediüzzaman Mirza'nın hafıza aynasındaki kırgınlığın izlerini silmeye çalıştığı zamanlarda Emir Ali Şir'in hareketi ile barışın gelmesini istemeyen Hace Nizamülmülk ve bazı yakınlarının dedikodusuyla/ entrikasıyla hakan-ı mansur Belh kutveli Emir İslam Barlas'a ferman gönderdi." (Ravzatü's-Safa (4), 49). Bediüzzaman'ın avlanmak için şehir dışına çıktığı Nişan'da ise şehir kapıları kapatılır ve şehzadeye girmemesi emredilir. Ali Şir, Bediüzzaman'a gittiğinde ne oldu? Padişahın Nevâyî'ye olan güveninin, yerini şüpheye bırakması ve önerdiği uzlaşma yolundan yüz çevirmesinde nasıl bir nifak vardı? Tarihçi, Nizamülmülk'ten başka bazı yakınlar derken kimleri kastetmektedir?

Nevâyî dönemi ve bildiğimiz tarihî eserlerde nifakın ne olduğu ortaya koyulmamakta, sadece "Ali Şir'in vasıtasıyla sulh yapmak istemeyenler" güruhuyla ilgili olduğu belirtilmektedir. Nifak hangi konuda olabilir? Safeviler sülalesi tarihine ithaf edilen *Âlem-ârâ-yı Safevî* eserinde dikkat çekmeyen şöyle bir epizot var ki bu meselenin ele alınışında ve en başta mantıksal bir değerlendirme yapmada çok büyük bir öneme sahiptir. Burada; "1496'da Sultan Hüseyin Baykara, Belh hükümetini Bediüzzaman'a devreder. Ve Esterâbâd'ın Muzaffer Hüseyin Mirza'ya verilmesi için ferman çıkarır. İki gün sonra Bediüzzaman, Ali Şir Nevâyî'den bir mektup alır. Mektupta şunlar yazmaktadır: "Eğer siz Esterâbâd'dan Belh'e giderseniz kendi yerinize Muhammet Mümin Mirza'yı bırakın. Ne olursa olsun şehir başkasına kalmasın". Bediüzzaman bu

mektubu alınca çok sevindi ve gençliğinden beri akıl hocası olan şaire minnettar oldu." (Ekayev , 28).

Bu bilginin tarihsel bir temeli var mı, yok mu? Nevâyî hakkında zengin bilgiler bırakan Hândmîr, hayatının son yıllarında yazdığı *Habîbü's-Siyer* adlı eserinde neden bu konuda hiçbir şey söylememiştir? O. Efendiyev'in yazdıklarına göre İngiliz Şarkiyatçı Denison Ross, Hândmîr'in *Habîbü's-Siyer* eserinde Şah İsmail Safevî'nin gençlik dönemi olaylarını *Âlem-ârâ-yı Safevî*'den faydalanarak yazdığını ortaya koymuştur[25]. Bu nedenle, Hândmîr yukarıda verilen bilgilerin farkındadır. Yanlış olduğunu ve hiçbir dayanağı olmadığını açıkça bildiği için çalışmasına dâhil etmemiştir. Bu detay, Nizamülmülk ve güruhunun yarattığı fitnenin özünü temsil ediyor olabilir. Çünkü fitne Bediüzzaman'ın kendi yerine oğlu Muhammed Mümin Mirza'yı bırakıp Esterâbâd'dan Belh'e geldiği zaman ortaya çıkmıştır. Mümin Mirza'nın Esterâbâd'dan çıkarılması ve baba ile oğul arasında büyüyen çatışmadan kim menfaat elde ediyordu? Elbette burada ilk şüphe kendi oğluna taht veliahtlığını bırakmak isteyen ulu Hatice Begüm üzerinde toplanır. Nevâyî'nin uzlaşmacı siyaseti ve baba oğul arasındaki itibarının onun siyasi planlarına engel olduğu söylenir[26]. Bu nedenle padişahın onu geçici de olsa "gözden uzak tutmakta" fayda gördüğü söylenebilir. Konu, Nizamülmülk ile gizlice istişare edilmiş gibi görünmektedir ve saltanat genelinde büyük bir provokasyona sebep olduğu anlaşılan fitne hazırlanıp Sultan'a iletilmiş olabilir. Bu duruma kızan Sultan Belh'teki askerlerine Bediüzaman'ın şehre sokulmaması talimatını verir. Dolayısıyla Nizamülmülk'ün provokasyondan iki yönden yararlanacağını belirtmekte fayda var. Birincisi padişah ile Nevâyî arasındaki ilişkiyi bozacak, ikincisi Hatice Begüm'ün isteklerini tam olarak yerine getirecektir. Hatice Begüm provokasyon sonucunda Nevâyî'nin başına gelebileceklerle ilgilenmiyordu. Melike ve vezirin ittifakı, Sultan'a ulaştırılan fitnenin ortaya çıkmamasını sağlamış ve siyasi durumu daha da ağırlaştırmak için Muzaffer Hüseyin Mirza'yı Mümin Mirza üzerine gönderme konusunda Sultan'ı ikna etmiştir. Çünkü Nevâyî, Sultan ve Bediüzzaman'ı barıştırmış olsaydı Esterâbâd meselesi barışçıl bir

25 Efendiyev şunları yazar (8-9): Denison Ross, *Tarih-i Şah İsmail*'in yazarının (Âlem-ârâ-yı Safevî'nin tahrif edilmiş adı Ş.S.) XVI. yüzyılda yaşadığına ve Şah İsmail'in çağdaşı olduğuna inanıyordu (Ross D. The early of shah Ismail founder of the Safawi Dynasty - "Journal of the Royal Asiatic Society". London (1986). İncelenen dönemin sayısız eserinde yer alan verilerin karşılaştırılması, *Tarih-i Şah İsmail*'in anonim yazarın diğer çağdaşları tarafından da kullanıldığını göstermektedir. D. Ross'a göre, Giyasiddin Hümemiddin el-Hüseynî Hândmir, *Habîbü's-Siyer* adlı eserinde, *Tarih-i Şah İsmail*'den İsmail'in ilk faaliyeti dönemiyle ilgili bazı olayları ödünç almıştır.

26 Hatice Begüm'ün bu sözleri Bediüzzaman'da büyük bir tepkiye yol açtı. Hatice Begüm, Hüseyin Baykara'nın haremine kabul edilene kadar eski sultan Ebû Said Mirza'nın cariyesiydi ve hatta ondan bir kızı vardı. Baykara Sultan Sancar'ın kızı (Bediüzzaman'ın annesi) ve Ebû Said Mirza'nın iki kızından sonra onunla evlenmiştir. Onu diğer eşlerinden daha çok sevmiş olup (Babür) onu ulu mehdi olarak yüzeltmiştir.

şekilde çözülecekti. Neticede Mümin Mirza öldürülmemiş, *Âlem-ârâ-yı Safevî*'de zikredilen olayın fitne olduğuna Hüseyin Baykara inanmış olurdu. Bu şekilde Ali Şir Nevâyî'nin yüzü ak, daha derinlemesine bakacak olursak Baykara kendi saltanatının kökünü baltalamamış ve krizi hızlandırmamış olurdu. Maalesef Emir Ali Şir mağlup olur.

İlişkilerin Isınması

Esterâbâd'a bir ordu çeken Muzaffer Hüseyin Mirza, Mirza Mümin'i esir alarak Herat'a getirir. Herat'ın girişinde bütün halk toplanır ve Mümin Mirza'yı gözyaşları içinde karşılar. İhtiyarüddin kalesine kapatılır. Halk arasında fitne çıkmasından korkan Nizamülmülk, Hatice Begüm'ün iştirakiyle Murgab nehri kıyısında Bediüzzaman'a karşı sefer yapmayı planlayan Sultan Hüseyin Mirza'nın sarhoşluğunu kullanarak Mü'min Mirza'nın idam fermanını imzalatır.

Habîbü's-Siyer'de şu bilgiler verilmektedir: "Muzaffer Hüseyin Mirza'nın annesi Hatice Begüm şehzadenin canlı kalışını kendi çocuğunun ölüm sebebi olarak görüp bütün gücünü bu temiz fidanı düşmanlık rüzgârıyla yok etmeye sarfettiği bu dönemlerde devlet mülkünün gücüne sahip olan Hoca Nizamülmülk ve onun oğullarını kendisine müttefik edip Murğap ırmağı kıyısında şaraptan dolayı kendinden geçtiği bir gecede Mümin Mirza'nın öldürülmesi hakkındaki fermanını verdirtti (Habîbüs's-Siyer(2), 851). Şehzade öldürülünce (H. 903 Sefer / M. 1497 Ekim) Sultan yaptığı işe pişman olur. Ancak olan oldu. Şimdi ise sadece Bediüzzaman değil, hemen hemen bütün çocuklar Sultan Hüseyin Baykara'ya karşı çıkmaktadır. Hândmir *Habîbü's-Siyer*'de şunları yazmaktadır: "Muhammed Mümin Mirza'nın şehit edildiği haberi dört bir yana yayıldıktan sonra iç yakan ve yürek kavuran kötülüğün kıvılcımı yakının ve uzağın, Türk'ün ve Tacik'in ocağına sıçradıktan sonra Horasan'ın dört bir yanında hüküm süren şehzadelerin her biri Hadicebegim'in hile ve entrikalarından korkup Bediüzzaman Mirza'nın izinden yürüyüp babaya karşı muhalefet yolunu tuttular." (Habîbüs's-Siyer (2) , 898).

Tarihî eserlerde Sultan Hüseyin'in oğullarıyla yaptığı savaşların ayrıntılarına ve kazandığı zaferlere vurgu yapılmasına rağmen, padişahın savaşlarının onun için zor ve çetin geçtiğini fark etmek zor değil. Sultan, bu felaketlerin sebebi olarak Nizamülmülk'ü suçlar ve ortaya çıkan gerilim, onu Ali Şir Nevâyî'nin desteğine giderek daha fazla mecbur eder. O sırada Sultan'ın, şairi kendisine tekrar yaklaştırma isteği, Nevâyî'ye *Hazâinü'l-Meânî* külliyatını derlemesini emrettiği gerçeğinden anlaşılmaktadır.

Nevâyî bu mektubu külliyatın dibacesine koymuştur. Burada şunlar yazmaktadır:

(İy kadîmî bende-i hâs ve iy bayrı hâdim-i zü'l-ihtisâs! Burunki ikki dîvân kim biznin hükm ü hitâbımız bile müretteb kıldın ve kalanât-ı cüz'iyyâtın biznin meşveret ü ta'lîm ü istisvâbımız bile tüzettin kim birinin 'ışk-âmîz ebyâtıdın bu eski deyrnin râfi' tâkıda 'uşşâknın şûr u gavgâsıdır. Ve yene birinin şevk-âmîz gazeliyyâtıdın bu kadîmî günbed revâkıda muhabbet ehlinin hûy u 'alâlâsı andın sonra yığılgan âsârnın ve nazm riştesige tartılgan dürr-i şehvârnın a'dâdı burunki dîvânlardan artgan çağlıg durur. Ve bu letâfet-sıfât hûblar ve melâhat-sîmâ mahbûblar bile yene ikki dîvân tertîb birse bolur dik ma'lûm boladur. N'itkendür kim bu işdin dil-pesendrak bolgay ve ni kılgundur kim bu şugldın sûd-mendrak bolgay. İmdi evlâ budur kim bu garîb işge könül kiltürgey sin belki hükm bu irür kim bu 'acîb emrge hâme sürgey sin ve tefekkür halvetgâhıda hayâl şûh u ra'nâları bile bezm tüzgey sin. Ve tâ felek gerdiş kılur, beşer cinsinin hayâlige kilmegen 'acîbânı ilge körgüzgey sin. Çün sine tevfîk meded kılıpdur ve bu" (Hazâinü'l-Maanî, 10-11). [Önceki iki divanı bizim buyruğumuz ve davetimizle derledin. İrili ufaklı yerlerini bizim nasihat ve onayımızla düzeltin ki birisinin aşk şiirlerinden bu dünyanın en yüksek erkânına kadar âşıkların feryadı yükselsin. İkincisinin şevk ulaşıcı gazellerini bu eski dost işitince gök kubbeyi aşk ehlinin feryat figanı kapladı, ondan sonra şiirlerinin ve nazım ipine dizilen incilerinin sonrası öncekilere göre daha büyük ahenge sahip oldu. Bu letafetli güzeller ve melahatli sevimlilerle iki divan daha oluşturulabilir gibi görünüyor. Senin için bundan daha güzel, daha faydalı bir iş olabilir mi? Şimdi en iyisi, bu garip işe kafa yormak. Buyruğum şudur ki bu olağanüstü işe girişsen ve tefekkürün halvetgâhında hayal güzelleri ile bezm kursan. Ve gökyüzü dönerken insanlığın hayal bile edemediği harikaları göstersen. Çünkü sana Allah yardım etmiştir ve bu işin, hiç kimseye nasip olmayan şeyleri toplamıştır. Dileriz ki bu fırsatı ganimet bilesin, bu amaca ulaşmak için gönül veresin.]

Dibacede Nevâyî'nin Sultan'a cevaben yazdığı bir mektup da yer alır. Bu mektup daha memnuniyetsiz bir niyetle yazılmış gibi görünüyor. Bu açılardan, *Garaibü's-Sıgar* dibacesi, daha önceki divan ve ilmî eserlerdeki dibacelerden ve ayrıca genel olarak Doğu'nun bilimsel ve edebî eserlerinin dibacelerindeki üslup ve ithaf tarzından keskin bir şekilde farklıdır. Mektubun içeriği aşağıdaki şekildedir:

Didim ki bu işde kim bolıp min me'mûr	Dedim bu işi boynuma aldım
Her niçe ki tutsam özimni ma'zûr	Gerçi ne kadar özür dilesem de.
Lîk rişteki ejdehâga kiltürgey zûr	Ama ejderhaya ağırlık olan işi,
Zûr itkey özige istese kılmak mûr.	Karınca yaparım dese kendini harap eder.

Ol hümâyûn zamîrnin âyîne-i gîtî-nümâda rûşen ü peydâdur ve ol pâkize könülnin câm-ı cihân-ârâda müberhen ü hüveydâ kim bu bende-i farkîrge ni nâtevânlıklar şikest birdi ve bu zerre-i hakîrge ni ser-gerdânlıklar dest birdi.

Egerçi marazımga sıhhat ümîdi peydâ bolupdur, ammâ henûz gıdâ bile şerbet kim içilür, yiyilür miskâl terâzûsı bile tartılur ve tandın akşâmgaça sâ'at şîsesige köz tikilür, egerçi za'fımga kuvvet imkânı zâhir boluptur, ammâ henûz kâşânemdin çıkarga kopmak tilesem, asılgan idbâr-ı 'ankebût târları dest-gîrim bolup, meded yitgürmegınçe tibrenmekke tâb u tevân ve hareketge makdûr, belki imkânı yoktur, peşşe yüz pîl-i demân tarta almagan yükni niçük tartgay, be-tahsîs kim mecrûh u rencûr dagı bolgay mûrçenin şîr-i jiyân kıla almagan işni niçük kıla algay? Husûsen bîmâr ve sıhhat tarîkidin mehcûr dagı bolgay. [Bu hizmetkârın başına gelenler padişah tarafından malum ve aşikârdır. Hastalıktan kurtulmama rağmen yediğim yemek ve içtiğim şerbet hâlâ gramla ölçülüyor. Sabahtan akşama kadar yatakta yatarak, saate bakarak vakit geçiriyorum. Biraz enerjim olsa da dışarı çıkmak için kalkmaya çalışsam, yardım gelene kadar hareket etmeye mecalim yok. Bunun imkânı da yok. Yüz fîlin çekemeyeceği yükü sivrisinek nasıl çeksin? Bir de bunun üstüne hasta ve bakımsızsa aslanın yapamadığını nasıl yapsın, özellikle de sağlık konusunda çaresiz ise.]

Rubai
Evvel ikki dîvânga çü kıldım rağbet
Hem irdi yiğitlik mededim hem sıhhat
Boldım çü karı vü haste yok ol kuvvet
Körgüzgeli andak nimelerge cür'et.

Rubai
Önceden iki divana yazmaya rağbet edince,
Hem gençliğim, hem sağlığım vardı.
Yaşlanınca hastalandım, kuvvetim kalmadı,
Bunlara cüret edecek kuvvet kalmadı.

Küllîrek bu kim ol devâvîn tertibide Sultân-ı sâhib-kırân 'âlî-tâbının ıslâh u ihtimâl-i bî-had ve her cüz'î noktada tagyîr ü ta'lîm-i mâl-i kelâmı bî-'aded irgen cihetdin ol iş ser-encâm sûretin peydâ kıldı. Ve iftitâhıdın ihtitâmıga digınçe tertîb rakamı çekildi. Bu za'îf ü nâtevânlıgım zamânında bu 'acz ü zebûnlık ve bî-sâmânlıgım tuğyânıda Sultân Sâhib-kırânnın re'y-i 'âlem-ârâ vü zamîr-i hurşîd-te'sîri gûyâ kim ba'zî evkâtda 'âlem kişveri fethige 'azm-sâz ve ba'zî hâlâtda kişver ehli âbâdânlıkları sarı sihr-perdâz ve ba'zî zamânda 'ayş u neşât bile iligi zer-pâş ve ba'zî evânda tâ'at u 'ibâdet bile közi gevher-pâşlıkka müte'emmil ve müşte'il uçun bu hâşâk Deryâ dik könlige kirmes bu zerre kuyaş dik zamîrige peydâ irmes. Ve Sultân-ı Sâhib-kırânnın himmet yüzidin ihtimâm u sa'y-i gâyetidin ber-devâmı bolmasa mundak düşvâr iş ilgeri barmagı müte'essir belki hayâlge kiçürmegi müte'azzirdir. Mundak hükm bolgandın sonra gâh gâhî hâlimdin âgâh bolmasa nitkey min ve lahza lahza ahvâlimdin haber bolmasa nite alga (Hazâinü'l-Maanî,12). [Genel olarak, Sultan Sahibkıran, o divanların derlenmesi sırasında en küçük ayrıntısına kadar pek çok düzeltme ve değişiklik yaptığı için, çalışmanın sonucu baştan sona belli ve düzenliydi. Şu anki zayıf ve elimden işin gelmediği dönemimde güçsüzlük, acizlik, muhtaçlık durumundayken, Sultan Sahibkıran'ın teşviki ve sürekli eğitimi olmadan böylesine zor bir işi yapmak, hayal etmek bile zor. Böyle bir

emir geldikten sonra zaman zaman halimden haber alınmazsa ne yaparım ve ara sıra halimden haber alınmazsa ne yapabilirim.

Bu karar mektubundan ve Nevâyî'nin yanıtından şu düşünceler ortaya çıkıyor:

1. Nevâyî ciddi bir hastalık geçirmiştir.

2. Padişah ona bütün şiirlerini toplamasını ve önceki iki divana ek olarak iki divan daha derlemesini emretmiştir.

3. "Hastalık ve musibetlerin sebebi padişah tarafından bilinmektedir." denilmesiyle bazı olaylara işaret edilmektedir. Bunlar Câmî ve Pehlivan Muhammed gibi dostlarının vefatı ile Mecdüddin'in Derviş Ali isyanı arifesindeki fitnesi, Nizamülmülk'ün Bediüzzaman'a isyanı ile ilişkili fitnesi olarak düşünülebilir.

4. "Sağlık için ümitvar" oluşuna bakıldığında Nevâyî ve Sultan'ın yazışmaları hastalıktan iyileşme devrine aittir. Bu konuda *Hazâinü'l-Meanî*'nin dibacesinde söz söylenmesi Nevâyî'nin hastalanmasının H. 903/ M. 1497-1498 yılında olduğunu göstermektedir. Demek ki Hatice Begüm ve Nizamülmülk'ün fitnesi neticesinde Sultan'ın Nevâyî'ye inanmaması, şairin maneviyatına çok etki etmiş, onu yatağa düşürmüş olabilir.

5. Sultan'dan yaratıcılıkta kendisiyle iş birliği yapmasını, lütufta bulunmasını istemesinin arka planında kırgınlığın emarelerini fark etmek zor değildir. Nevâyî, kendine olan ilginin azaldığına dikkat çekmektedir.

Mektup Hüseyin Baykara'ya ulaştığında hemen Nevâyî'ye bir cevap göndermiştir. Dibacede de yer alan bu mektubun içeriği yukarıdaki yorumlarımızın doğruluğunu ispatlamaktadır. Örneğin onda şunlar yazılmaktadır:

Könlünge salma ve bu nev' sevdâ vü vesvâs hayâlige kalma kim biz hîç hâlde sinin hâlindin gâfil imes irkendür biz, ammâ bu hâldin sin gâfil. Ve könlümizdin hergiz yâdın zâyil irmes irkendür, bu ma'nî sinin könlindin zâyil. Andak ki burungı ikki dîvânnın tekmîlide ri'âyetdin hîç nev' tegâfül vâki' bolmadı. Ve reh-nümâlık u 'inâyetdin hîç türlüg tekâsül sûret bağlamadı. İmdi dagı hem ol destûr bile belki andın hem artukrak, munda hem hem ol kânûn bile, belki andın hem efzûnrak ahvâlindin haber tutulgusıdur. Ve bir az vaktde ser-vaktinge itilgusıdur. Çün za'f hâlin bizge zâhir ü peydâdur, şefkat ü bende-nüvâzlıklar bile ni yirde kalsan ötkerilgusıdurur. Ve çün şikest ahvâlin bizge rûşen ü hüveydâdur, merhamet ü nevâ-sâzlıklar bile her müşkilin bolsa

hâl kılılgusıdur. (Hazâinü'l-Maanî,12). [Bunu ciddiye alma ve böyle düşünme. Biz hiçbir zaman senin durumundan habersiz olmadık, ama sen öyle sanıyorsun. Biz sizi hiç unutmadık, ancak sen böyle düşünüyorsun. Yani önceki iki divanın oluşturulmasında herhangi bir soğukluk yaşanmadı. Hidayet ve lütuf konularında gevşekliğe izin verilmedi. Şimdi aynı dikkatle, belki daha da fazla, aynı yaklaşımla, sizleri gelişmelerden haberdar edeceğiz. Yakında seni görmeye geleceğim. Hastalığını biliyoruz ve seni istediğin yerde şefkat ve nezaketle iyileştireceğiz. Keyifsizliğinizden haberdarız. Bütün müşkülleriniz merhametimiz ve şefkatimizle hallolunsun.]

Bu cevap şu şekilde sonuçlandırılabilir:

1. Sultan'ın "biz hep seni hatırlıyoruz, seni soruyoruz, sen farkında değilsin" sözlerinden şairi teselli üslubu hissedilmektedir. Bu ise bir yandan Nevâyî'nin ağır hasta olduğunu teyit ederken, diğer yandan Sultan'ın onu neşelendirmeye çalıştığına dair işaretler vermektedir.
2. Nevâyî'nin hastalığı sırasında Sultan Hüseyin'in Herat'ta olmadığı anlaşılmaktadır veya tam tersine Nevâyî, başkentten başka bir yerdedir.
3. Sultan Nevâyî'den uzak olmasına rağmen sanatsal çalışmalarının farkındadır. *Münşeat*'taki muhatabı bilinmeyen bir mektubun içeriğini son cümlenin ipucuna bağlarsak Sultan ile Nevâyî arasında birilerinin aracılık yaptığı anlaşılır:

Münşaat'tan mektup:

(«Firâk ara ki yiter kökke şu'le-i âhım Bu otka âh eger rahm kılmasa mâhım	(Ay gibi sevgilim bana merhamet etmezse ahım Ayrılık yüzünden göğe yükselecek.
Kulluk du'âdın 'arzâ-dâşt şol kim 'inâyet inşâsı birle kulumızını yâd kılıp irdiniz, mûcib-i ser-efrâzlık boldı. Tengri te'âlâ devletinizni arttursın ve yaşınız uzun bolsın.	Duadan sonraşunları söylemek isterim: Yardım edici mektubunuz ile hâl hatır sotrmanız sayesinde başım göğe erişti. Yüce Allah devletinizi artırsın ve işinizi rast getirsin.
Gamum yitkürdi mindin birge ruk'an Ki birgey Tengri bir yaşınga min yaş	Mektubun benim binlerce gamımı sona erdirdi. Yüce Allah bir işine bin sevap versin.
Bitip irdiniz kim Mîrzâ tabugıda kemîne gülni yâd kılıp yığlar min. Yâd kılarınızga râzî min, yığlaşınızga yok.	Mirza huzurunda değersiz gülün gelip ağladığını yazmışsınız. Gelmenize razıyım, ağlamanıza razı değilim.
Dime hicrindin mine 'âdet boluptur yığlamak Şâd bol kim mana kısmet boluptur yığlamak » (Münşaat, 195).	Şiir: Senden ayrıyken ağlamak âdetimdir deme! Mutlu ol! Ağlamak benim kısmetimdir.

Yani "Sen ağlamaya alıştıysan benim de kaderim ağlamak, ya sen mutlu ol" demek istiyor.

Anlaşılan birisi Sultan Hüseyin Mirza'ya Nevâyî'ye acıması için bir şeyler yapmıştır. O kim olabilir? Mektuptan aşağıdaki sonuçlar çıkmaktadır:

1. *Hazâinü'l-Meânî* kırılganlık hâli ile Nevâyî'nin mektuptaki ifadesi birbirini tamamlar niteliktedir ve bu eserlerin aynı devirde yazıldıkları düşüncesini beraberinde getirmektedir.

3. *Yâd kılıp yığlaş* ifadesinden Nevâyî'nin son zamanlarda bitap düştüğü anlaşılmaktadır.

4. Muhatap, yaşlı bir kişi olan Hüseyin Mirza'nın bir akrabasıdır.

Kanaatimizce bu kişi Şeyhimbek Süheylî olmalıdır. Belki de Nevâyî'nin Süheylî'ye gönderdiği şu mektup da aynı dönemde yazılmıştır:

Kim Süheylî sarıdur zâr könül
Köp tiler sohbetin efgâr könül
Sin idin kim mine dem-sâz irdin
Her nihân nüktede hem-râz irdin
Zulmler kim mine bu çarh-ı denî
Kildi kaydın tapay ayturga seni
Kim biri bu idi kim saldı ırak
Sini bağrımga koyup dagı firâk
Mine ger derd ü hem enbûh oldı
Kısmetim gussa vü endûh oldı
Kim ki kilse bu taraf yâd iyle
Tarab-âyîn söz ile şâd iyle
(Fevaidü'l-Kiber, 491).

Gönlüm Süheylî için ağlamaktadır
Yaralı gönül onunla sohbet etmeyi çok istiyor.
Benimle arkadaşlık eden sendin,
Her gizli nüktede sırdaşım idin.
Bana bu alçak feleğin yaptığı zulümler
Geldi söylemek için seni nereden bulayım.
Bu zulümlerden biri şuydu seni uzağa attı
Bağrıma ayrılık yası koyarak.
Bana hem dert hem de sıkıntı oldu,
Kısmetim tasa ve gam oldu.
Kim bu tarafa gelse, hatırla,
Onu sevindirici sözle mutlu et.

Bu şiirin içeriğinden Süheylî'nin çok uzakta olduğu ve Nevâyî'nin bu dönemde zorlu deneyimler yaşadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce Nevâyî şiddetli bir acıyla yere düştüğünde Şeyh Süheylî padişahın kalbindeki iyilik kıvılcımlarını tutuşturmayı başarmış ve bu soğukluğa son verme kararını sağlayan kişi olmuştur. Nevâyî'nin çalışmalarından iyi haberdar olan Süheylî'nin onun *Hazâinü'l-Meanî* adlı eseri hazırlamaya H. 897 / M. 1491-1492 yılında başladığını, ancak bu işi araya giren soğukluk nedeniyle bıraktığını Sultan'a bildirip şairin bu görevi yerine getirmesi ve gönlünün alınması için Sultan'ı teşvik ettiği ihtimali de vardır. Bu olay, Nevâyî'yi siyasi arenaya taşımakla ilgilenen padişah için bir fırsat olmuş olabilir.

Sultan Hüseyin Baykara H. 29 Şaban 902'de (M. 2 Nisan 1497) Pul-i Çerağ'da Bediüzzaman'a karşı ilk zaferinden sonra Herat'a dönmeyip Belh'e gider. 903 yılının Safer ayına kadar (M. 1497 Ekim) Murgab ırmağı kıyısında kalır. Yukarıdaki mektuplardan padişahın şairden uzak olduğunu görebiliriz. Belki de üç mektup da bu dönemde, yani Sultan Hüseyin'in Bediüzzaman'la

Pul-i Çerağ'daki çarpışmasından (2 Nisan 1497) sonraki aylarda yazılmıştır. Çünkü daha sonraki dönemde Nevâyî'nin Meşhed'e gittiğini, padişahla sürekli mektuplaştığını, Safer ayında Meşhed'den döndüğünü, Mümin Mirza'yı ziyaret ettiğini ve ardından Baykara'nın yakın sırdaşı olduğunu görmekteyiz. Bu arada Nizamülmülk ve ailesinin vahşice katledilmesi (H. 21 Ramazan 903 / M. 15 Mayıs 1498) olayının padişahın Nevâyî'ye daha da bel bağlamasına neden olduğunu söylemek gerekir.

Bu tarihte onlar arasında sıcak ilişkiler vücuda gelmiş olabilir. Örneğin H. 24 Şevval 903'te (M. 1498), Bediüzzaman babasına isyan ettiğinde Nişin çayırında bulunan Sultan, ordusunun küçüklüğü yüzünden paniğe kapılmıştır. Hemen Herat'a bir haberci göndererek oradaki hükümeti idare eden Ali Şir'e atlanıp şehirden asker toplayarak ordugâha göndermesini emretmiştir (Ravzatü's-Safa(4),55). Bu gerçek, Mümin Mirza'nın idamından sonra Nevâyî ile Sultan arasındaki ilişkilerin düzeldiğini doğrulamaktadır. Yukarıdaki olayın devamında şunlar anlatılır: "Emir Ali Şir olayın ciddiyet kazandığını hissettiği zaman hemen Sultan'ın yanına varıp o âli hazretin üzgün gönlünü Bediüzzaman Mirza'nın isteğine yöneltti. Emir Ali Şir'in sözleri ihlas ve devletçilikle dolu olduğu için hazret-i hakan-ı mansurun mübarek kulağına girdi." (Ravzatü's-Safa(4),55). Mesele şu ki, Bediüzzaman babasından Belh'i iade etmesini istemekte ve Sultan ise kabul etmemektedir. Nevâyî, Sultan ile Bediüzzaman arasına girmiş, çatışmayı önlemeyi başarmış, şehzade Sistan ve Ferah vilayetlerini de vermiştir. Sultan Hüseyin'in ömrünün son yıllarında, yani bahsettiğimiz H. 903/1497-1498'den sonra, Nevâyî'ye yaslandığı arka plandan daha da belirgindir.

Emir Ali Şir sağlığına kavuştuktan sonra son hayırlı işini yapmak için harekete geçer. Hicri 903 yılında (M. 1497-1498) Herat'taki Cuma camisini tamire başlar. Caminin kubbesi yıkılarak yeniden yapılmış, mihrap yanlarına iki yeni revak yapılmıştır. Hândmîr'in yazdıklarına göre Emir Ali Şir'in kendisi de gelip işçilere yardım etmiştir. Aslında 3-4 yıl sürebilecek olan bu büyük iş altı ayda bitirilmiştir. Temelin sağlamlaştırılması ve kubbenin yenilenmesinden sonra dış ve iç süsleme ile döşeme işleri bir yıl sürmüştür. Kullanılamaz hâle gelmiş olan ceviz ağacından yapılmış minber yerine mermer minber koyulmuştur. Onun bitirilişi hakkında birçok tarih yazılmıştır.

Ali Şir Nevâyî her zaman hacca gitmeyi hayal etmiştir. Her defasında padişahın müdahâlesi ile hac yolculuğu ertelenmiştir. Emir Ali Şir H. 904'te (M. 1498-1499) yeniden hacca gitmeyi düşünmeye başlar.

Hac Seferi Arzusu

Hândmîr bu konuda şunları yazar: "...Hazretin yetişme döneminin başlangıcından hayatının son anlarına kadar aklında hac ziyaretini gerçekleştirme ar-

zusu ve peygamberimizin kabrini ziyaret etme fikri vardı. Her zaman elinden geldiğince bu hususta gayret eder ve aşağıdaki iki beyti sürekli olarak okurdu.

Key boved yâ Rab ki rû der-Yesrib ü Bathâ konem	Ya Rabbi ne zaman Mekke ve Medine'ye?
Geh be-Mekke menzil ü geh der-Medîne câ konem	Bazen Mekke'ye bazen Medine'ye yerleşseydim.
Ber-kenâr-ı Zemzem ez-dil ber-keşem yek zemzeme	Zemzem kıyısında kalp teranemi söyleseydim,
V'ez dü çeşm-i hûn-feşân ân çeşme-râ deryâ konem	Kan akan iki gözümden o pınarı ırmak etseydim.

Bu sefere izin almak için mübarek ayağını üzengiye koyup kaç defa doğruca saraya gitti ve her defasında güçlü ev sahibinin ricasıyla geri döndü ve bu arzusunu gerçekleştirmesi engellendi." (Mekârim, 75).

Önceki sayfalarda Nevâyî'nin *Vakfiye*'sinde Sultan'dan iki talebi yerine getirmesini istediğinden bahsedilmişti: Biri onun devlet işlerinden azat edilmesi ve yaratıcılık için koşullar yaratılması ise diğeri hacca gitmesine izin verilmesi talebiydi[27]. Nevâyî'nin *Vakfiye* adlı eseri 1481'de yazılmıştır ve bundan sonra bir dizi eserin, özellikle *Hamse*'nin yazılmış olması iki istekten yalnızca birinin yani sanatla uğraşma fırsatının verildiği anlamına gelmektedir. Demek ki hacca gitmesine izin verilmemiştir.

Hac seferi arzusundan Mir Ali Şir hiçbir zaman vazgeçmemiştir. *Hazâinü'l-Meânî* adlı eserin dibacesinde şunları yazmaktadır: *Ve bu evkât mâ-beynide her mikdâr kim fursat taptım, hâh "Hamse" nazmıdın ve "Nazmü'l-Cevâhir" ve "Mecâlisü'n-Nefâ'is" ve "Zübdetü't-Tevârîh" ve sâ'ir tasnîfler iştigâlidin hem ol hazret du'â-i devletide evkâtımnı tarh kıldım. Ve bi-hamdi'llâh andak murâdlar kesb ittim kim, minin ebnâ-yı cinsimnin yüziden birige müyesser bolmaydur. Ve andak maksûdlarga yittim kim, alar kim min dik, yüz belki min kulları bar irdi, birinin sâgar-ı ârzûsı mine neşât yitkürgen mey bile tolmaydır. Bi-hamdi'llâhi te'âlâ ki bu evkâtda kim 'ömr vâdîsinin köpregin anın devletidin murâdlar bile kat'itip min ve hayâtnın nihâyetige kâmlar, belki kâmrânlıklar bile yitip min. Hîç türlüg ârmân hâtırımda kalmaydur ve hîç nev'ârzû könlümde sıgınganın hayâlim tapa almaydur. Her ni dünyâ murâdı ve zâhir kâmkârlıgıdur sürüp min ve sözümnin sît ü sedâsın anın medhide yitti felekke yitkürüp min. Ança ârzû haysiyetidin ve ârmân cinsidin kalıptur, âhiret yolının sühûlet ü âsânlıgı ve bâtın mülkinin eyâlet-i kâmrânlıgıdur ve ol vâbestedür Hak sübh.*" (Hazâinü'l-Maanî,15). [...ve bu dönemde mümkün olduğunca fırsat buldum ve *Hamse, Nazmü'l-Cevâhir, Mecâlisü'n-Nefâis, Züb-*

27 Bazı araştırmalarda *Vakfiye*'nin 1480-1481'de yazıldığı belirtilmektedir. Hicrî 886 yılı Miladî 1 Mart 1481'da aşladığı hesaba alınarak eserin yazıldığı yılın 1481-1482 olarak gösterilmesi uygundur.

detü't-Tevârih gibi eserleri yazdım ve hazret (Hüseyin Baykara-Ş.S) ile vakit geçirdim. Ve elhamdülillah, benim gibilerin yüzde birinin ulaşamadığı bu muratlarıma ulaştım. Ve böyle bir niyetime ulaştım ki bunlar benim gibi yüzlerce hatta binlerce insanın hayali olan şeylerdi ve nasip oldu. Elhamdülillah, hayatımın büyük bir kısmını onun ilgisiyle geçirdim ve hayatımın sonuna mutlu bir şekilde ulaştım. Hiç arzum kalmadı ve gerçekleşmeyen hiçbir hayalimi hatırlamıyorum. Memleketin bütün zenginliklerini, hayatın zevklerini tattım, onu methettim, şiirlerimin sesini yedi göğe gönderdim. Geriye tek bir arzum kaldı. Bu ise ahirete giden yolun hafifliği ve kolaylığı, ahiret saadetini elde etmektir. Hak, Allah'ın yardımına, Allah'ın salât ve selamına, emirlerine itaate, Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem'in şefaat ve kanunlarına itaate bağlıdır. Ümidim odur ki o hazretin devletiyle bu bahta ve mutluluğa ulaşabilirim.]

Mir Ali Şir'in Beytullah'ı ziyaret arzusu her gün daha da güçlenir ve H. 904'te (M. 1498-1499) Tabip Abdullah'ı izin almak için Merv'e, oğlu Abdulmuhsin Mirza'yı kuşatan Hüseyin Baykara'nın huzuruna gönderir. Kendisi ise "...bundan sonra 'Bugünü yarına çevirecek takatim kalmadı.' beytinin manasını zikrederek mübarek âlimler, erdemliler ve memurların çoğu ile Meşhed'e gider." (Ravzatü's-Safa(4), 59). Tabip Abdullah, Sultan'ın huzurundan Nevâyî'ye bir mektup getirerek döner. Burada Sultan Baykara'nın hac ziyareti için izin verdiği yazılmaktadır. Mektubun Hândmîr tarafından verilen nüshasında şunlar yazılmaktadır: "...Sonra açık gönüllere malum olsun ki Recep ayının on biri cuma günü büyük âlim Abdulhay gelip mübarek hac yollarındaki durumunu anlatıp, sağ salim iyi haberlerini ulaştırdı. Bunun haberi büyük sevinç yarattı. O gelmeden önce gönlünde çoktan kararlaştırılan Hicaz'a gideceği haberi ağızdan ağza yayılıyordu, ama güvenilir kimselerden duyulmadığı için dikkate alınmamıştı. Ancak bu kişinin sohbetinde, Hoca Efdalüddin Muhammed'e yazılan mektubun içeriğinden, bu günlerde arzusunun güçlenip tazelendiği ve yola çıkma arzusunun gerçeğe dönüştüğü anlaşıldı... Verilen izinden geri çekilmiyoruz, ama akla bir şey gelirse de sizi uyarmak zorundayız. Bu konuda yol güvenliğinin olmazsa olmaz olduğu açıktır. O günlerde yol güzergâhı olan Irak ve Bağdat'ta ahvalin oldukça perişan ve istikrarsız olduğu bilinmelidir. Mısır ve Şam bölgelerinde düzensizliklerin olduğu işitilmektedir. Rivayete göre eğer yoldaki tehlike birinin sebepsiz yere zarar görmesine sebep olacaksa o zaman yola çıkmak vacip değildir. Bu günlerde yolun tehlikelerini düşünmezseniz, ne olacak? Başka bir şey de bu yolculuğun uzun olduğu biliniyor ve yaşam garantisi yok. Keşke tekrar buluşup vedalaşabilseydik. Ancak bu iki hususu zikretmekle, bu mukaddimenin yazılışından seferi engellemek gibi bir düşüncemin olduğunun aklınıza gelmesinden korkarım. Aklımıza herhangi bir düşünce geldiğinde hep açıkça söyledik. Siz de bu konuda aklınıza takılan her şeyi bize iletebilirsiniz.

Yine: "Hangi görüşün doğru olduğunu düşündüğünüz size kalmış. İki dünyanın da iyiliği için ne yapılması gerekiyorsa onu yapacağız. İki cihan saadeti yâr olsun. Vesselam" (Mekârim,76-78).

Mektubun sonundan, Sultan Hüseyin'in, hayat garantisinin olmaması sebebiyle kendisini hacdan önce görmek ve vedalaşmak istediğini ifade ettiği görülmektedir. Padişahın yol tehlikesine yaptığı vurgunun bir bahane olduğu ve ülkedeki siyasi gerginliğin hafifletilmesi için Nevâyî'nin yardımına ihtiyacı olduğu hissediliyor. Bunu anlayan Nevâyî hac yolculuğundan ümidini tamamen keser.

Son Bir İstek

Hândmîr'in *Ravzatü's-Safâ* ve *Habîbü's-Siyer* eserlerinde yazdığına göre Emir Ali Şir mektubu aldıktan sonra yakınlarıyla bir toplantı yapar[28].

Ali Şir Nevâyî yola çıkar. Merv'e varmadan durup Serahs'ta beklediği sırada Merv tarafından Sultan Hüseyin'in geldiği haberi ulaşır. Anlaşıldığına göre Sultan ile şehzade arasında Emir Ali Şir'in kardeşi Derviş Ali'nin aracılığıyla sulh anlaşması imzalanmıştır ve askerler Herat'tan dönmektedir. Bu olayın ayrıntısı *Habîbü's-Siyer*'de şöyle verilmektedir: (Mektuba binaen) Hazret-i Sultan'ın yakın adamı (Emir Ali Şir) bahar mevsiminin başlarında Meşhed'den Merv tarafına yola çıktı. Serahs hududuna gelince Sultan'ın Merv'den bu şehre doğru geldiği haberi anlaşıldı. Olay şöyle gerçekleşmişti: Merv kuşatması üç dört aya uzadıktan sonra fetih gerçekleşmeyince hakan sulha meyleder. Abdulmuhsin Mirza da kaleyi savunmaktan yorulunca babasına elçi gönderip Emir Ali Şir'i sordurur. Emir cenapları şehre gidip şehzade ile görüşür. Şehzade: "Eğer hakan beni affedip Herat'a dönerse ben de hediyelerle huzura geleceğim" der. Emir Derviş Ali dergâha dönüp Abdulmuhsin Mirza'nın sözlerini Sultan'a ulaştırdı. Onun ricası kabul olundu ve Serahs'a doğru yola çıkıldı (Habîbüs's-Siyer (1), 281[6]).

Ali Şir Nevâyî, Abulmuhsin Mirza ile sulh anlaşması yapıp dönmekte olan Sultan Hüseyin Baykara ile Serahs yakınlarındaki Bazargani Taviya adlı bir köyde buluşur. Hândmîr görüşmenin sonucunu şöyle açıklamaktadır: "Makamı yüksek emir karargâhta üç gün kaldı ve o Sultan'a, şehzadelere ve harem ahalisine mükemmel hızlı atlar, yük develeri ve hesaplanamaz bir servet hedi-

28 Demek ki *Ravzatü's-Safâ* yazılırken müellif yukarıdaki mektubun asıl nüshasını bilmiyordu, belki muhtevasından haberdardı ya da haberdar olsa da eserin hacmini dikkate alıp kısa bir şekilde yazmış olması da muhtemeldir. *Ravzatü's-Safâ*'da mektubun bir sonucu ve daha sonraki ayrıntısı yok. Hândmîr, *Mekârimu'l-Ahlâk*'ı yazarken ise daha önce yaptığı hatayı mektubu orijinal hâliyle vererek düzeltmiştir. Mektubun aslının böyle olduğu, *Mektubat* ve *Münşeat* serisi mektup koleksiyonlarında bulunan nüshalarla karşılaştırılarak da teyit edilmektedir. bk. Mektubat-ı Tarihi, 161[6]-163[a]. Mecmua-i Ruk'aat,169[6].

ye etti. Emirleri, vezirleri, idarecileri ve Sultan'ın huzurunda görev yapanların çoğunu hediyeleri ile memnun ettiler. Sonra hazrete şunları söylediler: Siz bir zamanlar, devlet işlerinden ayrılırsanız Şeyh Necmeddin Kübra'nın türbesi başında duracağım veya Hoca Abdullah Ensârî'nin eşiğini süpüreceğim demiştiniz. Bu sizin için şimdilik mümkün değil, bana ise Hac seferime rica ve istekle izin vermiyorsunuz. Şimdi izin verseniz ve ben de hayatımın geri kalan kısmını ensarın eşiğini süpürerek geçirsem. Resmî görevlerden tamamen ayrılsam, çünkü yaşlılık bedenimi etkiledi, gücümü kaybettim, vücudum zayıfladı..." Sahibkıran Hazretleri bu ricayı nezaketle kabul etti ve şöyle dedi: "Horasan'da kalırsanız bütün istekleriniz yerine getirilecek çünkü açıkça biliyorum ki eğer sizin asil vücudunuzdan bu mülk ayrı kalsa büyük küçük bütün insanların hâlinde isyan ortaya çıkar." Şu anda saf gönüllü emirin uzun boyunu düğmeleri altın, çevresi altın işlemeli kara kunduz postundan kürk ve adı geçen makama münasip başka kıymetli elbiselerle süsleyip başkent Herat'a dönüşüne izin verdi. (Navâiy zamândâşlari xâtirasida,57,96, 141).

Garâibü's-Sıgar adlı eserinin dibacesinde Nevâyî aynı ricada bulundu. Burada Nevâyî'nin ağır hasta olduğu, artık geri kalan ömrünü ibadetle geçirmeye karar verdiği kararı ile ilgili içeriğin tamamının verilmesinin amaca uygun olduğu düşüncesindeyiz:

Kulluk 'arza-dâşt ol kim bu bendege yaş olgaygan çağda za'îf yüzlendi. Ve ol za'f riştesi rişte dik za'flık peykerimge andak çırmandı ki ol kuyaş dik zamîrge rûşendir. Hâlâ mizâcım istikâmetdin münharif ve bedenimde niçe maraz muhtelifdür. Ve etibbâ' 'ilâcıdın 'âciz ü müzill ve etibbâ' mizâcımdın müte'accib ü melûl, dimâgım perîşânlıgıdın sözüm nâ-merbût u hayâlim âşufteligidin hâlim nâ-mazbût. Bağrım kızıganıdın cismimde hummâ-yı 'azîm ve könlüm azgandın başım aylanmağı ve közüm kararmağı dâ'im. Ni tandın akşamgaça özümge bir dem gıdâdın kâm ni akşamdan tangaça turfetü'l-'aynî közümge uykudın ârâm. Hâtırım sedâ-âmîz hayâllerdin müşevveş, bî-ser ü dillikdin her niçe dil-keş söz bolsa könlümge nâ-hoş. Mi'demnin hazm kılur gıdâsı zamâne ehlinin îzâsı, könlümnin neşât bezmide mey-i nâbı felek tîgi akızgan bağır hûn-âbı, nâtevânî kim yukarı mezkûr bolgan dik gıdâ kılur aşı miskâl taşı bile bolgay, eger gâhî za'îf hâtırı şerbet meyli kılsa ol dagı bu taş terâzûsı bile tartılgay, kişi koldamayın yirdin koparıda kö.

Rubâ'î

Her şem ü seherge tigru ınranmak işi
Bu yanıdın o yanıga aylamak işi
Geh geh ısıtma otıdın yanmak işi
Geh tondurur idin yene çırmanmak işi

Rubâ'î

Ni cismide tâb u ni tenide kuvvet
Ni könilde hoşluk ni özide sıhhat
Mundak kişinin münâsibidir gurbet
Vîrânesidin çıkmak ana ni nisbet.

Sultân sâhib-kırannın in'âm-ı be-gâyetidin ve ihsân-ı bî-nihâyetidin 'ömrin bu devletlig dergâhda ve hayâtın bu sa'âdetlig bâr-gâhda yukarı ötgen şerh bile sarf itgen bendenin iltimâsı budur kim mezkûr bolgan tereddüd ve meşakketlerdin âzâd bolgay. Ve gam-gîn könli bu nev' za'f eyyâmıda nisbetsiz kaygulardın şâd, mundak 'ömrde kim bu kün tanlalık ma'lûm irmes. Ümîd ol kim ol hazret devletidin andak kim dünyâ ikbâl ü kâmıdın müstefîd boldım, âhiret kâm u ikbâlidin hem nâ-ümîd bolmagay min. Ol âstânnın kullarının bu kul bile yârlık nişânı oldur kim sultân sâhib-kırân 'inâyetidin bir yârlık nişânı bitilgey ve bu bendeni sultânî 'imâretnin beytü'l-mağfiresinin sâ'ir cârub-keşleridin birinin ornıga mensûb ve ser-efrâz itilgey kim bu üftâdelig eyyâmıda bârî ol âsitânede yıkılgay min. Kuvvetim bolganda süpürgi alıp ilgim bile ve kuvvetim bolmaganda süpürgi ornıga kirpigim bile ol âstânnı süpürür behânesi bile arıg ve bu 'aynı ol sürme bile yaruğ tutgay min. Ve bu hizmetimni dîn ü âhiretim şerefî bilgey min" (Hazâinü'l-Maanî, 20-22) .

Nevây'î'nin Ensarî'nin türbesinde temizlikçi olmak için sultana ricasını içeren dilekçesini de dibaceye koymuştur. Amacına ulaştığının bir belgesi olarak bunun korunmasını da katiplere vasiyet etmiştir: "...Ve ol 'arza-dâştım sevâdın bu dîbâce zeylide sebt itgey min ve bitgüçilerge hem bu fihristdin bu 'arza-dâştnı ayırmazga vasıyyet itgey min. Tâ kün sonı bu dîbâceni okugan ilge bu 'arza-dâştım bile bu müdde'âmga yitgenim nişâneî bolgay vâzıh ve delîlî bolgay lâyih. Bu cihetdin tâ 'âlem inkırâzı bolgusıdır sultân-ı sâhib-kırân devletige du'â kılgaylar ve şefkat ü bende-perverligige senâ digeyler!" (Hazâinü'l-Maanî,18) ["Kulluk beyanım şu ki bu bendeye büyürken bir hastalık musallat oldu. Bu hastalığın ipleri ip gibi olmuş bedenimi öyle bir sardı ki bu durum güneş gibi (Sultan Hüseyin) Sultan'a da malumdur. Artık sağlığım kötüye gitti ve vücudumda birçok hastalık ortaya çıktı. Doktorlar tedavi edemiyor ve zor durumdalar. Onların da kafaları karışmış ve üzgünler. Zihnimin karışıklığı yüzünden sözüm de karışık, hayalimin perişanlığından hâlim de istikrarsız. İçimin yangınından cismim titriyor, karnım açken başım dönüyor ve gözümün önü her zaman karanlık. Sabahtan akşama kadar yemek yemem, akşamdan sabaha kadar da gözüme uyku girmez. Bilincim saçma sapan düşüncelerle karışıyor, sıkışmış durumumdan dolayı her türlü söze üzülüyorum. Midemin hazmedeceği yemek miktarı yüzünden çevremdekilerin başı belada.

Yemek gramla yenilmektedir, eğer bazen bu zayıfın canı şerbet çekse o da teraziyle tartılır. Bir kişinin yardımı olmadan ayakta durmak çok acı vericidir ve baston yardımı olmadan adım atmak zordur. Gezinmek isteseniz iki kişi ata bindirmek ve indirmek için hamallık yapmalıdır. At bindikten sonra boynundaki yükten kendini ölü gibi hisseder ve attan indikten sonra böyle bir binişin yorgunluğundan tüm uzuvları işe yaramaz hâle gelir ve bu ağrıdan bir gün ve gece daha hareket edemez. Böyle bir yıllık hasta, sıcak nefesinden hayatının gülü soluk ve nefesin ağır alınıp verilişinden zayıf bedeni ağrılıdır.

Rubai
Her geceden sabaha kadar işi,
Bu yandan şu yana dolaşmak.
Bazen sıtma ateşinden yanmak işi,
Bazen de işi üşümekten örtüye sarılmaktır.

Rubai
Ne bedeninde güç ne teninde takat,
Ne gönülde hoşluk ne kendisinde sağlık.
Böyle kişinin münasibi gurbettir,
Viranesinden çıkmak onun ne haddinedir.

Ömrünü bu mutlu dergâhta ve bu kutlu sarayda geçiren kulun, Sultan Sahibkıran'ın sayısız ihsanlarından ve sınırsız ihsanlarından ricası şudur. Hazret-i şerifin ilgisi sayesinde dünya saadetine kavuştum, artık ahiret saadetinden de ümidimi kesmesem. Sultan Sahibkıran lütfuyla bir ferman çıkarsa ve saltanatın kutsal ziyaretgâhı olan Abdullah Ensari'nin türbesindeki temizlikçilerden birinin yerine bu bende tayin edilse. Bu düşkünlük dönemimde varıp o eşiğe düşsem. Kuvvetim olduğunda elime süpürge alıp, kuvvetim olmadığında da süpürge yerine kirpiklerimle eşiği süpürsem. Ben de bu hizmeti din ve ahiret şerefim olarak görüyorum]

Hândmîr, Serahs görüşmesinin detaylarında Nevâyî'nin Ensârî'nin mezarını süpürmek için izin aldıktan sonra padişahtan bu konuda bir ferman çıkarmasını istediğini söyler. Ferman Serahs'ta ilan edilir. Hândmîr fermanın metnini vermemiştir. Bu ferman metni Nevâyî'nin çağdaşı Abdullah Merverî'nin mektup mecmuasında yer almaktadır (Bk. Sirojidinov (5), 68-73):

Onun içeriği şu şekildedir: Doğru hadise inanmak gerektiği için "Birbirleri ile uyum sağlayan ruhlar (yeryüzünde de) dost olurlar" birleşme ve bir araya gelme sebebi anlaşılmaktadır. Ebediyetin şafağında kurulan yakınlık, dünyanın duruşunu güçlendirir. Sadakat ve münasiplik derecesi ilahî sıfatlara sahip olan zat, devletin direği, memleketin ulusu, din ve devlet erbaplarının dâhisi, memleket

ve millet yöneticilerinin başı, hayırlı işler sahibi, devletin hakanının dayanağı, Sultan hazretlerinin yakın kişisi, din ve devlet timsali Ali Şir Nevâyî'nin bahtlı hayatından malumdur. O kadar bahtlıydım ki bebeklik beşiğinden güneş gibi parlak devlet yıldızının yükseklere çıkışına kadarki yolda bu büyük zatla birlikte idim. O kişiye dünyevi amaçlar yolunda iç ve dış yardım verilmesi talimatı verilmiştir. Elhamdülillah! Aslında bu yorumun bir tanıklığa ihtiyacı yoktur. Bu aydınlık tasavvura binaen her zaman hali hatırı soruldu. Bir şey muhterem beyefendinin (düşünce) iradesine göre yapılıyorsa, reddetmedik, isteklerini kayıtsız şartsız kabul ettik. Her zaman hayalimizde "Cihangirlik, gök kadar yüksekliğe çıkmış idarecilikten sonra âlem meşâyihlerinin sultanı.. Ebu İsmail Hoca Abdullah Ensârî'nin mezarının hizmetkârlığı ve meşayihler meliki Şeyh Necmeddin Kübra sarayının hizmetkârlığı nasip olursa ve saadetli saltanat günleri bu kutlu muvaffakiyet haberini getirse şeklindeki inanç olduğundan bu hususta o cenap (Nevâyî) ile sürekli tartışırdık ve bu durum şuna kadar devam etti ki o cenap şunu arz ett: "Hükümdarın niyeti şuydu, münevver gönül işte şunu tasdikliyordu ki samimi niyet, bu saltanat direğinin şiarıdır, hazret... Hoca Abdullah Ensarî asitânesine evlatlık hissi ve Hazret-i Şeyh Necmeddin'in ulu mezarına yakınlık bakımından çok münasiptir. Eğer süpürgecilik ve cesarete kadar asitanenin hizmeti şu devletin vekaletiyle bu cenaba verilse ümit ederim ki Sultan'ın (Hüseyin Baykara) niyetleri hayata geçirilir ve mezkur hedefe ulaşılır!" Burada beşeriyet ulusu Ensârî'nin eşiğinin o cenap (Emir Ali Şir) himayesine verilmesine karar kılındı! O cenabın günlerini iyi geçirmesi için elden geldiğince dikkat gösterilsin! Erbaplar, cennet gibi yerin gelişmesi, düzeni yolunda o cenabın (Ali Şir) şerif fikri ne kadar ve talebi hangi seviyede olursa olsun mümkün olduğunca karşılanmaya çalışılsın!

Saadetli çocuklar! Namlı emirler ve büyük yöneticiler! İtibar sahibi vezirler ve bütün valiler, ileri gelenler, has gruplar ve alt tabakanın tamamı! Aynı şekilde o mukaddes dergâhın vakıf işlerindeki mütevelliler, memurlar ve mübaşirler! Hususen de o cenabın emirlerinin yerine getirilmesini vacip görenler! O kişinin iyi niyetli görüşüne katılmadan, yardımcılarının onayı olmadan hiçbir işe başlamamalı ve vakıf meblağları onun uygun gördüğü şekilde şer'î harcamalara sarf edilmelidir! Ve herkes atanmalarının ve görevden alınmalarının beyefendiye bağlı olduğunu bilsin! Ve hiç kimse o kişinin rızası olmadan saygın dergâhın malzemesine dokunmasın!" (Abdullâh Marvârid,110. Tercüme müellife aittir).

Ölümü

Ali Şir Nevâyî, Abdullah Ensârî'nin türbesine idareci olarak atanmasından sonra yarım kalan işlerini aceleyle tamamlamaya girişir. *Hazâinü'l-Meânî* divanını istinsah edip Sultan'a takdim eder, *Mahbûbü'l-Kulûb* eserini yazar.

Herat Cuma Camisi'nin etrafını düzenleme işine girişir. Caminin çevresinde yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplayan revağın çatısını kapattırıp iki kat saz sıvasıyla sıvatır. Bu şekilde Herat Cuma Camisi, Emir Ali Şir'in çabaları ve mali fonlarıyla yenilenir. İnşaat tamamen H. 14 Şaban 905'te (M. 15 Mart 1500) tamamlanır. Hicri 1 Cemaziyelevvel 906'da (M. 23 Kasım 1500) Emir Ali Şir büyük bir ziyafet tertip eder. Bu durum, Emir Ali Şir'in bu dönemde iyi bir ruh hâli içinde olduğunu gösteriyor. Bu dönemde ülkedeki şehzadelerin saldırısı nedeniyle padişah uzun süre Herat'ın dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Bu sırada Emir Ali Şir hükümet işleriyle de meşgul olmuştur.

Hicri 906 yılının (M. 1501) Cemaziyelevvel ayının sonlarında Sultan Hüseyin, Esterâbâd seferinden sonra Herat'a doğru yola çıkar. Emir Ali Şir ve adamları 7 Cemaziyelahir'de Herat'tan ayrılırlar ve Periyan Ribat'ta dururlar. Bir gece burada geceler ve ertesi gün Pâyâb Ribat'a giderler. Burada Sultan'ın Emirşah Ribat'a geldiği haberi gelir ve Emir Ali Şir ertesi gece Emirşah Ribat'a doğru hareket eder. Yolda durumunda bir değişiklik olur. Yanında gelen Hoca Şehabeddin Abdullah'a kendisine göz kulak olmasını söyler. Karşı taraftan Sultan'ın tahtırevanının geldiği görülmektedir. Hepsi attan inip Sultan'ı karşılamak için hazırlanır. Emir Ali Şir'in durumunun kötüye gittiğini gören Hoca Şehabeddin Abdullah ve Mevlâna Celaleddin Kasım onu attan indirip koltuğuna girerler. Sultan tahtırevanından inip Emir Ali Şir'e doğru hareket eder. Emir Ali Şir dostunun göğsüne başını koyduğunda hareketsiz kalır ve dili tutulur. Emir Ali Şir, Sultan'ın tahtına getirilir. Yoldayken Mevlânâ Nizamiddin Abdulhay ve Mevlânâ Şemseddin Muhammad Gilanî'nin tavsiyesiyle damarlarından kan çekilir. Ancak bu, şairin durumunu iyileştirmez. Herat'a vardıktan sonra Herat'ın bütün ünlü doktorları başına toplanır ve ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar hastalık daha da kötüleşir. Hândmîr, Sultan'ın bu olaya çok üzüldüğünü ve uzun süre Emir Ali Şir'in yanında oturduğunu ayrıntılı olarak anlatır. Emir Ali Şir üç gün boyunca ölümle boğuşur. Doktorların tüm tedavileri sonuçsuz kalır. Hazret-i Ali Şir 12 Cemaziyelahir Pazar günü vefat eder.

Cenaze namazı Herat Camisi'nde kılınır ve ardından kendisinin Cuma Camisi yanında bu amaçla yaptırdığı bir kubbe altına defnedilir (Mekârimu'l Ahlak, 122-128).

Fahrî-i Herâtî kısa da olsa Nevâyî'nin ölümünün ayrıntılarını verir (Latâifnâma,134). Bu kaynakların dışında şairin ölümüyle ilgili ayrıntılara ulaşılamamıştır. Nevâyî'nin ölüm tarihi ile ilgili bilgiler, yukarıda zikredilenler dışında tarih türündeki eserlerde de bulunmaktadır. Bazı tarih mecmualarında tarihle birlikte Hândmîr'in bıraktığı onun ölümüne dair ayrıntılar ve mersiyeler de verilmektedir. Daha sonraki dönem kaynaklarında, Nevâyî'nin ölümüyle ilgili tarih ve ağıtlarda önemli bir değişiklik yoktur. Ancak Nevâyî'nin ölüm tarihi

konusunda pek çok kafa karışıklığının olduğunu görüyoruz. Örneğin, *Tezkire-i Tevârih* (Abdullah Kabulî) mecmuasında "89 yaşında iken 14 Zilkade Çarşamba günü" (Abdullâh Kâbuliy,161[a]), *Lübbü't Tevârîh*'te 15 Cemaziyelevvel Pazar günü gecesi (Lübbü't-Tevârîh,143[6]), *Mir'atü'l-'Âlem*'de Cemaziyelevvel'in Pazar günü (Mir'atü'l-Alem,540[a]) vefat ettiği bilgisi verilmekteyken *Müntehabü't-Tevârih* adlı eserde (Hakî) 15 Cemaziyelahir'de Pazar günü sabahı vefat ettiği bilgisi bilgi verilmiştir (Müntehabü't-Tevârîh,225[6]). *Tezkire-i Mukîm Hanî*'nin müellifi ise şairin vefat tarihi olarak hicri 924 yılının Şaban ayının başını kaydeder (Tezkiretü'ş-Şuara-i Mukimhânî, 165[a]).

Elbette en doğrusu Hândmîr'in vermiş olduğu tarihtir. Ona göre Nevâyî hicri 12 Cemaziyelahir 906 Pazar günü vefat etmiştir.

Sonuç

Büyük şairin hayatı ve eserleri ile ilgili tüm bilgiler, sizin de daha önce tanıştığınız kaynaklara dayanmaktadır. Bu bilgiler onu iyi tanıyan çağdaşlarının gözlemlerine, gördüklerine ve duyduklarına dayanarak çeşitli amaçlarla yazılmış tezkirelerde ve yazmalarda geçen bilgilerdir. Bunlar kronolojik sıraya göre listelenmemiştir. Mir Ali Şir'in yaratıcılığı, saltanattaki makamı, insani nitelikleri hakkında da söz söylenmiştir. Onun adı tarihî eserlerde sık sık geçse de bunlar Sultan Hüseyin Baykara döneminde meydana gelen olayların beyanı sırasında geçmekte olup Nevâyî'nin hayatı hakkında tutarlı bir açıklama sağlamamaktadır. Bu bakımdan, Emir Ali Şir'in yaşamının ve faaliyetlerinin tam olarak kurgulanmasına imkân vermemektedir. Tarihçilerin uzun bir süreci bir satırda ele aldığı dikkatten kaçmamalıdır. Birçok durumda Nevâyî'nin iştirak ettiği kaydedilen olayların yılı ve yeri belirtilmemiştir. Bir yerde kısaca verilen iki bilgi arasındaki farkın birkaç ay ve yıl olduğu birçok durum vardır. Çünkü tarihî eserlerin tür özellikleri ve konusu Ali Şir Nevâyî'nin iştirakine geniş yer vermemektedir. Tezkirelerdeki bilgiler de türün talepleri açısından kısaca verilmiş olup haber niteliğindeki kayıtlarından ibarettir.

Ali Şir Nevâyî'nin hayatı ve çalışmaları hakkında özel olarak yazılmış iki önemli kaynağın bize ulaşmasından dolayı mutluyuz. Bunlar Gıyaseddin Hândmîr ve Zeynüddin Vâsıfî'nin kaleminden çıkmış hatıralar derlemesidir. Büyük düşünürün yakın yardımcısı ve öğrencisi olan Gıyaseddin ibn Hümamüddin Hândmîr, *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserinde Nevâyî'nin güzel niteliklere sahip bir kişi olarak aydınlık imajını ortaya çıkarmaya çalışmış ve şairin çevresi, devlet adamı ve halk adamı olarak faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ancak bu çalışmanın en büyük iki kusuru, yazarın birçok durumda doğru bilgi verme fırsatı bulmakla birlikte, ilk olarak olayların tarihlerini belirtmemiş olması, ikincisi ise Nevâyî'nin hayatını kronolojik sırayla ortaya koymamasıdır.

Zeynüddin Vâsıfî'nin *Bedâyiu'l-Vekâyi* adlı eserinde Emir Ali Şir hakkında halk arasında meşhur olan bazı anlatılar da verilmektedir. Müellifin amcası

Mevlâna Sahipdara, Emir Ali Şir'in yakın arkadaşlarından birisidir ve Zeynüddin Vâsıfî onun desteğiyle Ali Şir Nevâyî'nin sohbetlerine katılma imkânı elde etmiştir. Bu bağlamda, eserinde sunulan anılar, büyük şairin çevresinden dinlenmiş ve Nevâyî'nin günlük yaşamının anlatımlarından oluşmaktadır.

Timurlu hanedanının çöküşünün arifesinde dünyaya gelen sonraki dönem yazarları Nevâyî ile tanışmasalar da yetişkinlerden duydukları bilgileri eserlerinde kullanmışlardır. Örneğin 16. yüzyılın ilk yarısında eserler veren Mirza Haydar Duğlat, Hekimşah Kazvini, Fahrî Heratî ve Sam Mirza Safevî eserlerinde, kaynağı belli olmamakla birlikte, bazı ilginç bilgiler kaydetmişlerdir. İşbu kitapta ise onların bilgilerindeki açık olmayan yerler tahlil edilmektedir.

Sonraki yüzyıllarda oluşturulan tezkirelerde Nevâyî hakkında pek çok bilgi bulunmaktadır. Farklı tezkire müellifleri kendi eserlerinde Emir Ali Şir hakkında çağdaşlarının bıraktığı bilgilere ek olarak kendilerinin bildiği ve halk arasında yayılmış anekdotları ekleyerek yeni bilgiler kaydetmişlerdir. Burada bu "hibrit" veriler Ali Şir Nevâyî'nin daha sonraki dönemlerdeki popülaritesine ve kişiliğine olan ilginin kaybolmaması sebebiyle çeşitli yorumlarla doldurulmuş ve bunun sonucunda onunla ilgili ilk bilgilerden oldukça farklı olan imajı ortaya çıkmıştır. İşbu monografide XVI-XIX. yüzyıllarda kaleme alınmış tezkirelerdeki bilgilerin tahlili üzerinde durulmamıştır. Müellifin 2011 yılında neşredilen Ali Şir Nevâyî *Alişer Navâiy: manbalarniñ qiyâsiy-tipâlâgik, tekstâlâgik tahlili*" adlı monografisinde, sonraki yüzyıllara ait tezkirelerdeki bilgiler derinlemesine analiz edilmektedir.

Dikkatinize sunulan bu kitapta, Emir Nizamüddin Ali Şir'in kişiliği ve bir devlet adamı olarak faaliyetlerinin kronolojisi aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Ekler

Nevâyî Tarafından Yaptırılan Medrese ve Binalar

№	Bina Adı	Yapıldığı Tarih	Yeri
1.	Hüsreviye Medresesi	Hicri 881/1476 yılı	Merv
2.	İhlasiye Medresesi	Hicri 881 -886/1476-1481	Herat
3.	Halasiye Tekkesi	Hicri 881 -886/1476-1481	Herat
4.	Musalla Bahçesindeki Cuma Camisi	Hicri 881 -886/1476-1481	Herat
5.	Herat Cuma Camisinin tamiri	Hicri 903/1497-1498 yılı	Herat
6.	Ensârî türbesindeki tekke, bahçe ve havuz	Hicri 904 /1498-1499 yılı	Gozurgâh'ta Ensârî'nin mezarında
7.	Şifahiye [Medresesi]	Hicri 906 /1500 yılı	Herat
8.	Nizamiye Medresesi	Hicri 906 /1500 yılı	Herat
9.	Cami	-	Marğani bahçesinde
10.	Cami	-	Talli Kutban
11.	Cami	-	Ulu Ata Sokağının başı
12.	Cami	-	Emir İslam Sokağının başı
13.	Câhor Sui Mirzo Alouddavla Camisi	-	Cihannüma Köşkü'nde
14.	Kalandaron Camisi	-	Bağ-ı Zegan içinde
15.	Cami	-	Tarhaniyen Mahallesinde
16.	Cami	-	Mir Adil Mahallesi
17.	Puli Kart Cuma Camisi	-	Puli Kart Mahallesi
18.	Puli Derkaro Cuma Camisi		Herat
19.	Cami		Puhra Kışlağı
20.	Cuma Camisi	-	İydgah Bölgesi
21.	Cuma Camisi		İsfizar
22.	Cuma Camisi		Ğur

23.	Cami		Fuşanj
24.	Cami		Jom
25.	Cuma Camisi	-	Serahs
26.	Cuma Camisi	-	Karati Tarşiz
27.	Cuma Camisi	-	Esterâbâd
28	Darü'l-Huffaz	-	Meşhed'de İmam Rıza ravzasında
29.	Şeyh Feridüddin Attar Türbesi	1492 yılı	Şeyh Feridüddin Attar Türbesinde, Nişabur
30.	Abdurrahman Câmî Türbesi ve Fanaiye Bahçesi	Hicri 898 ражаб ойи /1493 yılı апрель	Sokak (Herat)
31.	Gölet		
32.	Camaathana	-	Sokak, Şemseddin Muhammed Tabadganî mezarında
33.	Fanaiye Bahçesi	-	Câmi avlusu ve türbesinde
34.	Türbe	-	Pir Mücerred Hoca Abdülvelid Ahad türbesinde Herat
35.	Langari Sarmazarî Şeyh Muhî Türbesi	-	Herat
36.	Langari Mevlâna Sirrî	-	Merv
37.	Emir Abdulvahid bin Müslim Zarmazarî imareti	-	Humca-î Bâd
38.	Ziyaret dergahı	-	
39.	Hoca Yusuf Hemedânî Türbesi	-	
40.	Kasım Enver türbesi	-	Nişabur
41.	Havuz	-	Herat
42.	Kervansaray	-	Sarî sokağında
43.	Tufur Kervasarayı	-	Yeri bilinmiyor
44.	Havzak Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
45.	Darai Zengi Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
46.	Çihilduhtaron Kervansarayı	-	Badgis vilayeti
47.	Tarnob Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
48.	Panceh Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
49.	Kutuliş-Murğob Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
50.	Marvjok Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
51.	Ahmed'i Müştak Köprüsü	-	Yeri bilinmiyor
52.	Baykur Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
53.	Zohid Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor

54.	Hoca Duka Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
55.	Çahorşanba Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
56.	Bobo Buri Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
57.	Darin Kürkuş Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
58.	Kandagi Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
59.	Okrabot Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
60.	Yenbulok Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
61.	Daşt-i Şopraht Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
62.	Adraskan Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
63.	Farmonşayh Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
64.	Abdulvalid Kervansaray	-	Yeri bilinmiyor
65.	Muzduron Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
66.	Puriyen Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
67.	Pul-i Guriyan Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
68.	Poyabak Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
69.	Nizpul Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
70.	Şuturhonan Tirpul Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
71.	Sahroi Boğanda Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
72.	Jom Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
73.	Hargird Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
74.	Marammöar Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
75.	Bikrobod Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
76.	Sa'dobod Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
77.	Hazira Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
78.	Sangbast Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
79.	Maşhadi Mukaddasa Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
80.	Tepan Çavk Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
81.	Dizbod Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
82.	Gulidar Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
83.	Sanglidar Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
84.	Runiz Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
85.	İsfaroyin Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
86.	Çiporon Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
87.	Şik Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
88.	Dahai Tahtı Süleyman	-	Yeri bilinmiyor
89.	Jurmjuy Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
90.	Ohvon Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
91.	Sari Kuçai Alomat Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
92.	Puli Nigor Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor

93.	Bahra Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
94.	Diyagar Kervansarayı	-	Yeri bilinmiyor
95.	Dayrobod	-	Нишопур
96.	Poyi Hisar Havuzu	-	Herat
97.	Havuz	Hicri 904 /1498-1499 yılı	Гозургоҳда Ансорий мозорида
98.	Havuz	-	Пойдарахти Миросий
99.	Havuz	-	Şalbafan mahallesi
100.	Havuz	-	Sur Puşta
101.	Havuz	-	Çihilgazi Mahallesi
102.	Havuz	-	Hocayi Kalla
103.	Havuz	-	Pir Kivam
104.	Havuz	-	Kalenderan Mahallesi
105.	Havuz	-	Şifaya yanında
106.	Havuz	-	Câmî türbesi yanında
107.	Havuz	-	Puriyan
108.	Havuz	-	Kuşanj Camisi yanında
109.	Havuz	-	Jaraha
110.	Havuz	-	Sahra-i Bağan
111.	Havuz	-	Şahanî Garmob
112.	Havuz	-	Zirbad
113.	Havuz	-	Ziyaretgâh
114.	Havuz	-	Anhud
115.	Havuz	-	Rah-i Harezm
116.	Malik çarşısının içinde iki önü de eyvanlı bir dizi şapkacı mağazası	-	Herat
117.	Beş Dükkan	-	Malik Pazarı içinde
118.	Dükkan	-	Hum-i Ab
119.	Keçe dükkanı	-	Mâlik pazarı içinde
120.	Yastık dükkanı	-	Mâlik pazarı içinde
121.	Dört Dükkan	-	Irak Kapısı Dışında
122.	Bedesten	-	Mâlik Kapısı dışında
123.	İki bina ve sekiz dükkan	-	Mâlik Kapısı dışında
124.	Bedesten ve iki Dükkan	-	Musarrih'in Kühendiz mevkisinde
125.	İki dükkan	-	Bağ-ı Zagan sokağında
126.	Tu'daki su arkı	-	Bagdis Vilayeti
127.	Paragaç Karızı	-	Gumburok mevkisinde
128.	Köprü	-	Sepulak

129.	Köprü	-	Tulki
130.	Köprü	-	Saksalman
131.	Köprü	-	Çihilduhtaran
132.	Köprü	-	Tarnab
133.	Köprü	-	Kalenderan
134.	Köprü	-	Kazbanan
135.	Köprü	-	Bayhuja
136.	Köprü ve Baraj	-	Hayrabad
137.	Köprü	-	Jurjanan
138.	Mermer Köprü	-	Nigar
139.	Mermer Köprü	-	Tir
140.	Köprü	-	Kuşanj
141.	Köprü	-	Nahr-i Arab
142.	Köprü	-	Çahçaran
143.	Köprü ve Baraj	-	Turuk
144.	Hamam	-	Şifaiye yanında
145.	Hamam	-	Ziyaretgâh
146.	Hamam	-	Darra-i Zengi
147.	Hamam	-	Tuvuçi
148.	Hamam	-	Çihilduhtaran
149.	Hamam	-	Tarnab
150.	Hamam	-	Pandjdeh
151.	Hamam	-	Feyzabad
152.	Hamam	-	Sadabad
153.	Çeşme-î Gil Kanalı	-	Tus-Meşhed

Nevâyî'nin Himayesi ve Teklifi İle Yazılan Eserler

№	Kitap Adı	Müellifi
1.	Şerh-i Ferâiz	Ahmed et-Taftazanî
2.	Ravzatü'l-Ahbâb fî-Sîreti'n-Nebî ve'l-Âli ve`l-Ashâbi	'Atâu'llâh el-Asîlî
3.	Tefsîr-i Fârisî	Kemâlü'd-dîn Hüseyn Vâ'iz-i Kâşifî
4.	Şerh-i Erba'în	İmâm Nevâyî
5.	Hâşiye-i Muhtasar	Muhammed en-Nizâmî
6.	Hâşiye-i Câgûmîyî	Muhammed en-Nizâmî
7.	Hâşiye-i Şerh-i Hidâye-i Hikmet	Muhammed en-Nizâmî
8.	Hâşiye-i Şerh-i Eşkâl	Muhammed en-Nizâmî
9.	Te'sîs-i Şerh-i Bîst Bâb-ı Usturlâb	Muhammed en-Nizâmî

10.	Hâşiye-i Mevâkıf	Muhammed en-Nizâmî
11.	Şerhi Mi'eti Âmil	Muhammed en-Nizâmî
12.	Şerh-i Mişkât	Hoca 'İmâdü'd-dîn Abdu'l-'Azîz Âbkârî
13.	Hâşiye-i Şerh-i Hikmetü'l-'Ayn	Mevlânâ Kemâlü'd-dîn Mes'ûd Şirvânî
14.	Risâle der-'İlm-i Ferâset	Mevlânâ Abdu'r-rezzâk Kirmânî
15.	Şerh-i Hâşiye-i Mûciz-i Mevlânâ Nefîs	Mevlânâ Gıyâsü'd-dîn Muhammed
16.	Tercüme-i 'Arabiyy-i Nefahât	Niâzmü'd-dîn Ahmed Pîr Şems
17.	Tezkiretü'n-Nüfûs	Mevlânâ Dervîş 'Alî Tabîb
18.	Hâşiye-i Mutavvel	Hoca Ebü'l-Kâsım Ebü'l-Leysî
19.	Hâşiye-i Miftâh	Hoca Hând Ebü'l-Leysî
20.	Hâşiye-i Telvîh	Hoca Hând Ebü'l-Leysî

Kaynaklar

El Yazma Eserler

Åsåri Acam: Fursat Şeråziy. Åsåri Acam. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 5041.

Åtaşkada: Lutf Alibek Åzar. Åtaşkada. Tåşbåsma. ÖzR FA Şİ, inv. №3421.

Binåiy: Kamåliddin Binåiy. Båği Yeram. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 5586.

Bahåristån: Abdurrahmån Cåmiy. Bahåristån. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4360.

Bahr ul-asrår: Mahmud bin Vali. Bahr ul-asrår. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ,

Bedâyiu'l-Vekayi: Zayniddin Mahmud Våsifiy. Bedâyiu'l-Vekayi. Matni intiqådiy. Çåpi duvvum. Tashihi Aleksåndr Båldiruf. –İntişåråti bunyådi farhañi İrån, 1349.

Cåmiy (b): Abdurrahmån Cåmiy. Haft avrañ. Layli va Macnun. Tåşbåsma. – Tåşkent, 1913.

Cåmiy (a): Abdurrahmån Cåmiy. Tuhfat ul-ahrår, Sibhat ul-abrår, Xiradnåmai İskandariy. Bå tashih va muqaddimai Husayn Ahmad Tarbiyat. – Maskav, 1984.

Cåme ut-tavårix: Niyåz bin Sayid Ali bin Sayid Muhammad al-Buxåriy. Cåme ut-tavårix. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2893.

Darviş Ali Çañ: Darviş Ali Çañ. Risålai musiqiy. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 449.

Davlatşåh: Davlatşåh bin Baxtişåh Samarqandiy. Tazkirat uş-şuarå. Ba himmati Muhammad Ramazåniy. – Tehrån, 1338 h.

Fahmiy: Abdulmatlab Fahmiy. Tazkirat uş-şuarå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2331.

Gulzåri abrår: Muhammad Ğavsiy bin Hasan bin Muså Şattåriy. Gulzåri abrår. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2733.

Habîbü's-Siyer (1): Xåndamir. Habîbü's-Siyer... Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №2153.- IV cild.

Habîbü's-Siyer (2): Xåndamir. Habîbü's-Siyer fi afrådi başar. Fårs tilidan C.Hazratqulåva va İ.Bekcånåv tarcimasi. – Tåşkent, Özbekistån NMİU, 2013.

Håtifiy: Abdullåh Håtifiy. Layli va Macnun. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №1360:

Haft iqlim: Amin Ahmad Råziy. Haft iqlim. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 617.

Haşmat: Haşmat Mirsiddiq. Tazkirat uş-şuarå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2252-1.

İlk devån: Alişer Navåiy. İlk devån. Naşrga tayyårlåvçi Hamid Sulaymån. – Tåşkent, 1968. inv. № 1375.

Kåhiy: Qåsim Kåhiy. Risålayi muammå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №4587 - III.

Kåşifiy: Husayn Kåşifiy. Cavåhir ut-tafsir. Qölyåzma. SamDU, inv. № 40347.

Låriy: Abdulğafur Låriy. Takmilayi Nafahåt al-uns. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 1847.

Lübbü't Tevârîh: Mir Yahyå Qazviniy. Lübbü't Tevârîh. Qölyåzma. ÖzRFAŞİ, inv. № 3863.

Latâifnâma: Faxriy Hirâtiy. Latâifnâma. Tarcuma-yi "Mecâlisü'n-nefâis"i Alişer Navâyi. Ba say va ehtimâmi Ali Asğar Hikmat. – Tehrân, 1323 h.

Mir'atü'l-Alem : Baxtâvarxân. Mir'atü'l-Alem . Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №5.

Mirât ul-xayâl: Şirxân Ali Ahmad Ludiy. Mirât ul-xayâl. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 62.

Muhit ut-tavârix: Muhammad Amin bin Muhammad Zamân Buxâriy. Muhit ut-tavârix. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №335.

Munşaât-Maktubât-Yarliğân: Qölyâzma. ÖzRFAŞİ, inv. №301.

Müntehabü't-Tevarih: Hâci Muhammad Hakimxân. Müntehabü't-Tevarih. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 1560.

Mutribiy: Mutribiy.Tazkirat uş-şuarâ. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №2253.

Muzakkiri ahbâb: Xâca Hasan Nisâriy. Muzakkiri ahbâb. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4282.

Macâlis ul-muminin: Nurullâh Şuştariy. Macâlis ul-muminin. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №5107.

Macâlis ul-uşşâq (1): Husayn Bâyqarâ. Macâlis ul-uşşâq. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 3476.

Macâlis ul-uşşâq (2): Husayn Bâyqarâ. Macâlis ul-uşşâq. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 6.

Macâlis ul-uşşâq (3): Husayn Bâyqarâ. Macâlis ul-uşşâq. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №1361.

Macâlis ul-uşşâq (4): Husayn Bâyqarâ. Macâlis ul-uşşâq. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 10160.

Macmuai ruqaât: Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 296.

Macma ul -Ğaraîyib: Sultân Muhammad bin Darviş Muhammad Balxiy. Macma ul -Ğaraîyib. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №1262.

Maktubâti tarixiy: Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 3743.

Malihâ Samarqandiy: Malihâ Samarqandiy. Tazkirat uş-şuarâ. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 58-1.

Maqâmâti Mavlaviy Câmiy: Abdulvâse Nizâmiy. Maqâmâti Mavlaviy Câmiy. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №756.

Matla-i Sa'deyn (1): Abdurrazzâq Samarqandiy. Matla-i Sa'deyn va macmai bahrayn. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 1825.

Matla-i Sa'deyn (2): Abdurazzâq Samarqandiy. Matla-i Sa'deyn va macmai bahrayn. Fârs tilidan tarcima va izâhlar muallifi A.Örinbâev. – Tâşkent: Özbekistân, 2008.

Nigâristân: Ahmad bin Muhammad al-Ğaffâriy al-Qazviniy. Nigâristân. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4297.

Nigâristâni suxan: Muhammad Abdulmacidxân. Nigâristâni suxan. Bâsma, Hind, XIX asr.

Nafahât al-uns: Abdurrahmân Câmiy. Nafahât al-uns. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 5149.

Naştari işq: Husaynqulixân Azimâbâdiy. Naştari işq. Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4321.

Navâdir un-nihâya: Navâiy dastxati. (Navâdir un-nihâya). Naşrga tayyârlâvçi va sözbâşi muallifi S.Ğanieva. Masul muharrir A.Örinbâev. – Tâşkent: Fan, 1991. -310 b.

ÖzR FA Şİ, inv. № 288.

Qazviniy: Hakimşâh Qazviniy. Tarcuma-yi "Mecâlisü'n-nefâis"i Alişer Navâyi. Ba say va ehtimâmi Ali Asğar Hikmat. – Tehrân, 1323 h.

Ravzatü's-Safâ (1): Muhammad Xâvandşâh (Mirxând). Ravzatü's-Safâ... Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4223. I cild.

Ravzatü's-Safâ (2): Muhammad Xâvandşâh (Mirxând). Ravzatü's-Safâ... Qölyâzma. ÖzR FA Şİ, inv. №1950. VI cild.

Ravzatü's-Safâ (3): Muhammad Xåvandşåh (Mirxånd). Ravzatü's-Safâ... Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №1950. VII cild.

Ravzatü's-Safâ (4): Xåndamir. Ravzatü's-Safâ. Båsma. Lakhnav, XIX asr. VII cild.

Risålai muammåi Husayniy: Muhammad Husayniy. Risålai muammå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №4587-I.

Risålayi muammåi Badaxşiy: Şamsiddin Muhammad Badaxşiy. Risålayi muammå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4565.

Rözi ravşan: Muhammad Mazhar Husayn Sabå. Rözi ravşan. Tåşbåsma. ÖzR FA Şİ, inv. № 3700.

Raşahåt: Ali bin al-Husayn al-våiz Kåşifiy (b). Raşahåty ayn al-hayåt. Båsma. Lakhnav, XIX asr

Ravzat ul-cinnåt: Muiniddin İsfizåriy. Ravzat ul-cinnåt fi avsåfi madinai Hiråt. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №788.

Ravzat úl-ahbåb: Atåullåh Asiliy. Ravzat ul-ahbåb fi siyrat un-nabi val-Åli va-l-ashåbi. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №636.

Sadr Ziyå (b): Şarifcån Maxdum Sadr Ziyå. Bayåz. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2315.

Sadr Ziyå (a): Şarifcån Maxdum Sadr Ziyå. Macmuai şuarå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2193-10.

Tuhfat ul-ahbåb: Rahmatullåh Våzeh. Tuhfat ul-ahbåb fi tazkirat ul-ashåb. Matni intiqådi bå muqaddima va tashihi Asğar Cånfidå. –Duşanbe: Dåniş, 1977.

Tuhfa-yi Såmiy: Såm Mirzå Safaviy. Tuhfa-yi Såmiy. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №57.

Tarixi kasira: Said Råqim Samarqandiy. Tarixi kassira. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №7711.

Tarixi Raşidiy: Mirzå Haydar Döğlåt. Tarixi Raşidiy. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 1430.

Tazkirai Fazliy: Fazliy Namañåniy. Tazkirat uş-şuarå. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №2371.

Tazkirai Muhtaram: Nematullåh Muhtaram. Tazkira. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №2252-2.

Tazkirat uş-şuarâi Muqimxåniy: Muhammad Yusuf Munşiy bin Xåca Baqå. Tazkirat uş-şuarâi Muqimxåniy. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №20.

Tazkirat ut-tavårix: Abdullåh Kåbuliy. Tazkirat ut-tavårix. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, № 2093.

Ziynat ul-macålis: Macdiddin Muhammad al-Husayniy. Ziynat ul-macålis. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4229.

Zafarnåma: Şarafiddin Ali Yazdiy. Zafarnåma. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4472.

Abdiy: Abdullåh Xåca Muxtårxöca Abdiy. Tazkira. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 64.

Ahliy Şeråziy: Ahliy Şeråziy. Kulliyåt. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №2206.

Ali bin al-Husayn al-våiz Kåşifiy (a). Raşahåty ayn al-hayåt. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 1788.

Ayn ut-tavårix: Abdulazim Şariy. Ayn ut-tavårix. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 4217.

Xåkiy Şeråziy: Husayn bin Muhammad Xåkiy Şeråziy. Müntehabü't-Tevarih. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2010.

Xåndamir (s): Xåndamir. Nåmayi nåmiy. Qölyåzma. ÖzRFAŞİ, inv. № 284.

Xizånai åmira: Åzåd Husayniy Våsitiy Balgråmiy. Xizånai åmira. Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. №3554.

Xulåsat ul-axbår: Xåndamir. Xulåsat ul-axbår... Qölyåzma. ÖzR FA Şİ, inv. № 2209.

Kiril Alfabesiyle Neşredilen Kaynaklar

Bâburnâma: Bâbur Zahiriddin Muhammad. Bâburnâma. – Tâşkent: Şarq NMAK, 2002.

Bâyqarâ (1): Bâyqarâ Husayn. Devân. Risâla. Naşrga tayyârlâvçilar S.Ğanieva va Ş.Abdullaeva. – Tâşkent: Adabiyât va sanat, 1968.

Bâyqarâ (2): Bâyqarâ Husayn. Risâla. Naşrga tayyârlâvçilar Alibek Rustam, Karimbek Hasan. – Tâşkent: Şarq, 1991.

Badâe us-sanâe: Husayniy Ataullâh. Badâe us-sanâe. Bâ sarsuxan, tavzehât va tahriri R.Musulmânqulâv. – Duşanbe: İrfân, 1974.

Badâe ul-bidâya: Navâiy Alişer. Badâe ul-bidâya. Mukammal asarlar töplami. – Tâşkent: Fan, 1987. I cild.

Badâe ul-vasat: Navâiy Alişer. Badâe ul-vasat. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. III cild.

Bahâristân (2): Çâmiy Abdurahmân. Bahâristân. Tahiyagari çâp A.Afsahâv. – Duşanbe: İrfân, 1966.

Bedâyiu'l-Vekayi (2): Vâsifiy Zayniddin. Bedâyiu'l-Vekayi. Fârsçadan N.Nârqulâv tarcimasi. – Tâşkent: Adabiyât va sanat, 1979.

Favâyid ul-kibar: Navâiy Alişer. Favâyid ul-kibar: Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. IV cild.

Ğarâyib us-siğar: Navâiy Alişer. Ğarâyib us-siğar. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. I cild.

Hâlâti Pahlavân Muhammad: Navâiy Alişer. Hâlâti Pahlavân Muhammad. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. H cild.

Hâlâti Sayid Hasan Ardaşer: Navâiy Alişer. Hâlâti Sayid Hasan Ardaşer. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. H cild.

Hazâinü'l-Maanî: Navâiy Alişer.Hazâinü'l-Maanî. I cild. Ğarâyib us-siğar. Debâça. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011.

Latâif ut-tavâif: Safiy Faxriddin Ali. Latâif ut-tavâif. Tartib dehanda H.Saidâv. – Duşanbe: İrfân, 1968.

Mudcam ul-buldan: Yakut al-Xamavi. Mudcam ul-buldan. Per.s arabs. Â.Frâlâvây i B.Vaxabâvây. V kn: Materialı pâ ist. Sr. i Tsentr. Azii X-XIX vv. – Taşkent: Fan, 1988. – S. 76-90.

Muhâkamat ul-luğatayn: Navâiy Alişer. Muhâkamat ul-luğatayn. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. H cild.

Muzakkiri ahbâb: Hasanxâca Nisâriy. Muzakkiri ahbâb. Fârs tilidan İ.Bekcân tarcimasi. – Tâşkent: Xalq merâsi, 1993.

Macâlis: Navâiy Alişer. Macâlis un nafâis. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. IH cild.

Makârim: Xândamir Ğiyâsiddin b. Humâmiddin. Makârim ul-axlâq. M.Faxriddinâv va P.Şamsiev tarcimalari. – Tâşkent: Adabiyât va sanat, 1967.

Natanziy: Muiniddin Natanziy. Müntehabü't-Tevarihi Muiniy. Fârs tilidan tarc. Ğ.Karimiy. – Tâşkent: Özbekistân, 2011.

Navâdir un-nihâya (2): Navâiy Alişer.Navâdir un-nihâya. Mukammal asarlar töplami. – Tâşkent: Fan,1987. II cild.

Navâdir uş-şabâb: Navâiy Alişer. Navâdir uş-şabâb. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. II cild.

Temur tuzuklari: Temur tuzuklari. Fârsiydan Alixân Sâğuniy va H. Karamatâv tarcimasi. – Tâşkent: Adabiyât va sanat, 1991.

Vakfiye: Navâiy Alişer. Vakfiye. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. IH cild.

Xamsat ul-mutahayyirin: Navâiy Alişer. Xamsat ul-mutahayyirin. Töla asarlar töplami. – Tâşkent: Ğafur Ğulâm nâmidagi NMİU, 2011. V cild.

Mecmualar

Ch. Rieu: Ch. Rieu. Catalâgue âf the Turkish Manucripts in the British Museum,1888.

İstâriya Azerbaydcana: İstâriya Azerbaydcana. v 3x t. Pâd red. İ.A.Guseinâva i dr. – Baku: İzd. AN AzSSR, 1958. T.1.

Materialı pâ istârii : Materialı pâ istârii Sredney i Tsentralnây Azii H-HIX vv: Sb.Âtv red. dâktâr ist. n. B.A.Axmedâv. – Taşkent: Fan, 1988.

Navâiy zamândâşlari xâtirasida: Navâiy zamândâşlari xâtirasida. Tuzuvçi B.Ahmedâv. – Tâşkent: Adabiyât va sanat, 1985.

Pisma-avtâgrafı: Pisma-avtâgrafı Abd ar-raxmana Dcami iz "Albâma Navâi". Vved., perevâd i ukaz. A.Urinbaeva. – Taşkent: Fan, 1982.

Sb.Mir-Ali-Şir: Mir-Ali-Şir. Sb. statey. – L.: İzd. ANSSSR, 1928.

İncelemeler

Âybek 1967: Âybek. Navâiy gulşani. – Tâşkent.

Âybek 1979: Âybek M.T. Alişer Navâiy. Mukammal asarlar töplami. 19 tâmlik. – Tâşkent: Fan. HIII cild.

Bâldırev 1989 (1): Bâldırev A.N. Zayniddin Vasifi. – Duşanbe: Adib.

Bartâld: Bartâld V.V. Mir Ali Şir i pâlitiçeskaya cizn. Sâçin. v IX tâmax. – M.: Nauka, GRVL, 1964. II tâm. Çast 2.

Belen: Belen M. Mir Alişer Navâiy. Turkça tarcima. Nâşir Ahmed Cavdat. – İstanbul: İqdâm matbaasi, 1897.

Bertels 1965: Bertels E.E. Navâi i Dcami: İzbr.trudı. – M.: Nauka, GRVL.

Ğanieva 1956: Ğanieva S. Macâli un-nafâis Alişera Navâi. Literaturnâ-kritiçeskiy analiz i kritiçeskiy tekst III i IV madclisâv, AKD. -- Leniñrad, 1956.

Ğanieva 1968: Ğanieva S. Alişer Navâiy. – Tâşkent: Fan.

Hakimâv 1979: Hakimâv M. Navâiy lirikasi va xalq âğzaki icâdi. – Tâşkent: Fan.

Hakimâv 1983: Hakimâv M. Navâiy asarlari qölyâzmalariniñ tavsifi. – Tâşkent: Fan.

Hakimâv 1991: Hakimâv M. Alişer Navâiy asarlarini köçirgan xattâtlar. – Tâşkent: Fan.

Hasaniy 1991: Hasaniy M. Tarixlarda Navâiy vasfi. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

İbragimâv 1962: İbragimâv Dc. Feâdalnıe gâsudarstva na territârii Azerbaycana HV veka. – Baku: İzd. APİ.

İlminskiy: İlminskiy N.İ. Materialı k izuçeniyu kirgizskâgâ nareçiya. – Kazan, 1861.

İshâqâv 1965: İshâqâv Yâ. Navâiyniñ ilk lirikasi. – Tâşkent: Fan.

İzzat Sultân 1969: Sultân İzzat. Navâiyniñ qalb daftari. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

Mirzâev 1957: Mirzâev A. Binâiy. – Stalinâbâd: İrfân.

Mirzâev 1977: Mirzâev A. Sezdah maqâla. – Duşanbe: İrfân.

Murâdâv 1972: Murâdâv M. Navâiyşunâslar casârati. – Tâşkent: Fan.

Murâdâv1971: Murâdâv A. Örta Âsiyâ xattâtlik sanati tarixidan. – Tâşkent: Fan.

Mallaev 1968: Mallaev N. Genial şâir va mutafakkir. – Tâşkent: Fan.

Mallaev 1974: Mallaev N. Alişer Navâiy va xalq icâdiyâti. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

Mallaev 1980. Navâiy icâdiyâtiniñ xalqçil negizi. – Tâşkent: Öqituvçi.

Nikitskiy: Nikitskiy M. Yemir Nizâm Yed-Din Ali Şir v gâsudarstvennâm i literaturnâm yegâ znaçenii. - SPb, 1856.

Nagieva 1986: Nagieva C. Bakinskie rukâpisi Alişera Navâi. – Baku: Yelm.

Örinbâev 1990: Örinbâev A., Hasanâv M. Navâiy zamândâşlari maktublarida. – Tâşkent: Fan.

Pamyatniki: Sultanâv T. Pamyatniki istâriçeskây literaturı Sredney Azii i Vâstâçnâgâ Turkestana HV-HIH vv. Diss. na sâisk. uç. st. dâkt. ist. n., Leniñrad, 1988.

Qayumâv 1991: Qayumâv A. Alişer Navâiy. – Tâşkent: Kamalak.

Rustamâv 1963: Rustamâv Ye. Uzbekskaya pâeziya v pervây pâlâvine XV veka. – M.: İVL.

Şâdiev 1990: Şâdiev Ye. Alişer Navâiyniñ fârs-tâcik tilidagi asarlari. – Tâşkent: Fan.

Sirâciddinâv 1996 (1): Sirâciddinâv Ş. Navâiy zamândâşlari etirâfida. – Samarqand: Zarafşân.

Sirâciddinâv 1997 (2): Sirâciddinâv Ş. XV-XVI asrlar tarixiy va tazkira-esdalik asarlarida Alişer Navâiy hayâti va faâliyati talqini. – Samarqand: Zarafşân.

Sirâciddinâv 2011: Sirâciddinâv Ş. Alişer Navâiy: manbalarniñ qiyâsiy-tipâlâgik, tekstâlâgik tahlili. – Tâşkent: Akademnaşr.

Subtenly (1): Subtenly M. Ye.Timurids in Transitiân, Brill's Inner Asian Library, Vâl.19. Leiden-Bâstân 2007.

Sulaymânâv 1968: Sulaymânâv X. Alişer Navâi. – Mâskva.

Şarafiddinâv 1948: Şarafiddinâv Â. Alişer Navâiy. Hayâti va icâdi. – Tâşkent: Özdavnaşr.

Şarafiddinâv 1971: Şarafiddinâv Â. Alişer Navâiy. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

Vâhidâv 1966: Vâhidâv S. "Xamsat ul-mutahayyirin" Navâi i yegâ râl v izuçenii literaturnıx svyazey tadcikskâgâ i uzbekskâgâ narâdâv v XV veke. AKD, Duşanbe.

Vâhidâv 1976: Vâhidâv R. Suhayliy. – Tâşkent: Fan.

Vâhidâv 1983: Vâhidâv R. HV asrniñ ikkinçi yarmi, HVI asrniñ bâşlarida özbek va tâcik şeriyati. – Tâşkent: Fan.

Vâhidâv 1984: Vâhidâv R. "Mecâlisü'n-nefâis"niñ tarcimalari. – Tâşkent: Fan.

Zâhidâv 1970: Zâhidâv V. Uluğ şâir icâdiniñ qalbi. – Tâşkent: Özbekistân.

Zâhidâv 1986: Zâhidâv L. Navâiy icâdida muammâ. – Tâşkent: Fan.

Zarif 1969: Zarif X. Fâzillar fazilati. – Tâşkent: Fan.

Abduğafurâv 1995: Abduğafurâv A. Buyuk beşlik sabâqlari. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

Abdullaev 1968: Abdullaev V. Navâiy Samarqandda. – Tâşkent: Adabiyât va sanat.

Afsahzâd 1986: Afsahzâd A. Dar safi buzurgân. – Duşanbe: İrfân.

Afsahzâd 1988: Afsahzâd A. Lirika Abd ar-raxmana Dcami. – Mâskva: Nauka, GRVL.

Ahmedâv 1965: Ahmedâv B. Xândamir. – Tâşkent: Fan.

Ahmedâv 1967: Ahmedâv B. Davlatşâh Samarqandiy. – Tâşkent: Fan.

Ali Asğar Hikmat 1945: Ali Asğar Hikmat. Mir Alişer Navâiy. – Tehrân.

Aybek 1968: Aybek. Al. Deyç. Alişer Navâi. – Taşkent.

Ayniy 1978 (2): Ayniy S. Alişer Navâiy. Tanlañan ilmiy asarlar. Naşrga tayyârlâvçi Yâ.İshâqâv. – Tâşkent: Fan.

Ayny 1985 (1): Ayny S. Vâsify va xulâsai "Bedâyiu'l-Vekayi"i u. – Duşanbe: İrfân.

Ayny Kulliyât: Ayny S. Navâi: Kulliyât. Dar 15 çild. – Duşanbe: Naşdav Tâç., 1963. Çildi 2. Kitâbi 1.

Axmedâv 1985: Axmedâv B. İstârikâ-geâgrafiçeskaya literatura Sredney Azii HVI-HVIII vv. – Taşkent: Fan.

Efendiev 1961: Yefendiev Â. Âbrazâvanie gâsudarstva Sefevidâv v naçale HVI v. – Baku: İzd. AN AzSSR.

Ekaev 1981: Yekaev Â. Turkmenistan i turkmeny v kântse HV-I pâlâviny HVI vv. – Aşxabad: Ылым.

Xâdcaev 1978: Xâdcaev K. Traditsii Alişera Navâi v turkmenskây literature. Avtâref. dis... kand. fil. nauk. – Aşxabad.

Makaleler

Bâldyrev 1939: Bâldyrev A.N. Memuary Vasifi kak istâçnik dlya izuçeniya cizni Sredney Azii i Xârasana na rubece XV-XVI vv // TÂVE. – L. T 2. – S. 291-300.

Bâldyrev 1947: Bâldyrev A.N. Âçerki iz cizni geratskâgâ âbşçestva na rubece XV-XVI vv // TÂVE. T. IV. – S. 313-422.

Bâldyrev 1966: (2): Bâldyrev A.N. Alişer Navâi v rasskazax sâvremennikâv. Sb. Alişer Navai. M-L., 1946. – S. 121-152.

Bârâvkâv 1939: Bârâvkâv A.K. İzuçenie cizni i tvârçestva Alişera Navâi // Sb. st. Râdânaçalnik uzb.literaturы. – T.: İzd. Uzb.fil. AN SSSR. – S. 11-29.

Bârâvkâv 1947: Bârâvkâv A.K. Navâi i Dcami v narâdnâm predanii // İzv. AN SSSR, âtd lit. i yazыka. Tâm VI. Vыpusk, 6. – S. 481-492.

Bârcanâva 1971: Bârcanâva K. Navâiy haqida turkman dâstâni // Özbek tili va adabiyâti. № 2. – B. 66-68.

Cirmunskiy 1960: Cirmunskiy V.M. Legenda â prizvanii pevtsa // Sb. st. «İssledâvaniya pâ istârii kulturы narâdâv Vâstâka». M.-L.

Gârbatkina 1973: Gârbatkina G.A. Turetskiy dastan âb Alişere Navâi / Sb. Literatura i vremya. – S. 108-121.

Ğanieva 1981: Ğanieva S. Navâiy biâgrafiyasiga âid bir huccat. // Özbek tili va adabiyâti. № 1. – B. 32-38.

Hayitmetâv 1972: Hayitmetâv A. Navâiy haqida yañi malumâtlar // Şarq yulduzi. № 9. – B. 183-188.

Hayitmetâv 1974 (2): Hayitmetâv A. Alişer Navâiy haqida yañi malumâtlar / Hayâtbaxş çaşma. – Tâşkent: Adabiyât va sanat. – B. 1965.

Hayitmetâv1974 (1): Hayitmetâv A. Alişer Navâiyniñ fârsiy maktublari haqida // Özbek tili va adabiyâti. № 1. – B. 9-13.

İsmatullaev 1968: İsmatullaev X. Navâiy icâdini xâriciy mamlakatlarda örganişga dâir // Özbek tili va adabiyâti. № 5. – B. 13-17.

Kâmilâv 1990: Kâmilâv N. Darveş Sayid Hasan tarifida // Özbek tili va adabiyâti. № 6. – B. 3-8.

Karimâv 1967: Karimâv H. Rus şarqşunâsligida Navâiy icâdi masalalari // Şarq yulduzi. № 8. – B. 155-167.

Karimâv 1986: Karimâv U. Navâiyniñ söñgi kunlari. //Sirli âlam. Muh. H.Şayxâv. – Tâşkent. – B. 11-18.

Mallaev 1959: Mallaev N. HV asr tazkiralariniñ tarixiy va adabiy ahamiyati // Özbek adabiyâti masalalari. – Tâşkent. – B. 75-81.

Örinbâev 1982: Örinbâev A. Navâiy biâgrafiyasiga âid ikki huccat. // Adabiy merâs. № 2. – B. 57-62.

Sâlihâva 1968: Sâlihâva M. Alişer Navâiy devânlariga yâzilgan debâçalarda şâir biâgrafiyasiga dâir malumâtlar // Adabiy merâs. № 1. – B. 94-97.

Sirâciddinâv 1997 (8): Sirâciddinâv Ş. Navâiy nâmi zikr yetilgan ilk asar // Fan va turmuş. № 3. – B. 20.

Sirâciddinâv 1990: Sirâciddinâv Ş. Din va dunyâ nizâmi // Yâşlik. №7. – B. 79.

Sirâciddinâv 1991 (1): Sirâciddinâv Ş. Navâiy kimni sevgan? // Yâşlik. № 5. – B. 33-36.

Sirâciddinâv 1991 (2): Sirâciddinâv Ş. Qulluq arzadâşt ulkim... // Özbek tili va adabiyâti. № 4. – B. 68-73.

Sirâciddinâv 1991 (3): Sirâciddinâv Ş. Alişer Navâiyga bağişlañan qasidalar // Badiiy adabiyât va adabiy til masalalari. – Samarqand, – B. 3-10.

Sirâciddinâv 1997 (4): Sirâciddinâv Ş. Navâiyniñ mağlubiyati // Tafakkur. №3. – B. 82-85.

Sirâciddinâv 1997 (5): Sirâciddinâv Ş. Navâiy va Macdiddin: Haqiqat va uydirma // Fan va turmuş. № 2. – B. 8-9.

Sirâciddinâv 1997 (6): Sirâciddinâv Ş. Navâiy Astrâbâdga nega cönatilgan? // Mulâqât. № 1. – B. 39-40.

Sirâciddinâv 1997 (7): Sirâciddinâv Ş. Navâiy Maşhadda neça bâr yaşagan? / Özbekistân adabiyâti va sanati. 25 aprel.

Subtenly (2): Subtenly M. Ye. Ali Shir Nava'i: Bakshi and Beg. Harvard Ukranin Studies, Vâl.4/3, Part 2. Eucharisteriân:Essays presented tâ Âmeljan Pritsak ân hiz Sihtieth Birthday by his Câlleagues and Students (1979-1980), pp.797-807.

Sale 1944: Sale M. Bennai i yegâ pâkrâviteli // Almanax Sâyuza pisateley Taşkent.

Savelev: Savelev P. Ali Şer Navai / Yentsiklâpediçeskiy leksikân. – Spb., 1835. T. 1. – S. 527-528.

Semenâv 1926: Semenâv A.A. Persidskaya nâvella â Mir Alişere Navâi. Byulleten SaGU. Vыpusk 13. – S. 177-185.

Semenâv 1960: Semenâv A.A. Vzaimââtnâşeniya Alişera Navâi i Sultana Xuseyn Mirzы // Sb. İssledâvaniya pâ istârii narâdâv Vâstâka. – M. – L. – S. 279-285.

Tursunâv 1984: Tursunâv Yu. Navâiyniñ Astrâbâddagi faâliyatiga dâir // Adabiy merâs. №1. – B. 37.

Valixöcaev 1988: Valixöcaev B. "Riyâz uş-şuarâ" tazkirasida özbek adabiyâti namâyandalari // Adabiy merâs. № 4 (86). – B. 25-29.

Yakubâvskiy 1946: Yakubâvskiy A.Yu. Çertы âbşçestvennây i kulturnây cizni yepâxi Alişera Navâi // Sb.Alişer Navâi. – M. – L. – S. 37-41.

Abduğafurâv 1973: Abduğafurâv A. Navâiyga Husayn Bâyqarâniñ maktub-yârliği // Şarq yulduzi. № 1. – B. 225-232.

Abduğafurâv 1989: Abduğafurâv A. Badâe ul-bidâyaniñ tuziliş sanasi // Özbek tili va adabiyâti. № 4. – B. 3-9.

Arasli 1948: Arasli H. Alişer Navâiy // Âzarbaycân, Bâku. № 5. – B. 60-61.

Arasli 1960: Arasli H. Navâiy icâdini örganiş tarixidan // Özbek tili va adabiyâti. №3. – B. 3-10.

Şuhrat Sirojiddinov

EMİR ALİ ŞİR NEVÂYÎ

Hayatı ve Çalışmaları

Nevâyî Şark Rönesansının önemli bir temsilcisi olarak dünya medeniyeti tarihinde, özellikle de Türk halklarının maddi ve manevi hayatının gelişmesinde özel bir yer tutan aydın bir şahsiyettir. Onun edebî mirası son derece büyük ve renklidir. O, Şark edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde eser vermiştir. Bu yüzden onun yüz binden fazla şiir dizesiyle dünyanın da sayılı şairlerinden olduğunu söylemek asla abartı olmayacaktır. İnsanı her anlamıyla olgun, yetkin ve geniş gönüllü; yurdu huzurlu ve abat kılma, huzur ve refahı temin etme; farklı halkları kendi aralarında dostluk ve kardeşliğe, kutsal amaçlar doğrultusunda iş birliğine davet, mütefekkirin eserlerinin esas laytmotifini oluşturmaktadır.

BENGÜ
"Bir Avrasya Yazarlar Birliği Kuruluşudur"

ISBN: 978-625-6852-80-8